ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

С. ЛИЛИПЕНКО

1 ТИСЯЧІ В 1 ОДИНИЦЯХ

ОПОВІДАННЯ

ХС.Р.Р.
ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО

2482
1267
А
Не выдаю
К.

С. ПИЛИПЕНКО

ТИСЯЧІ В ОДИНИЦЯХ

ЗБІРКА ОПОВІДАНЬ

ДРУГЕ, ДОПОВНЕНЕ ВИДАННЯ

281195
Харківська Державна
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
ім. В. Г. Короленка
№ Б.12405
29
XII

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1929

909

Бібліографічний опис цього видання поміщено в „Літописі Укр. Друку", „Картковому репертуарі" та інших покажчиках Української Книжкової Палати

Укрголовліт № 1823. 8/V 1929, Зам. № 1489. Тираж 10.000.

ТОВАРИСЬКА ПОСЛУГА

I

Це було вже давно: коли в кожній кімнаті немилосердо чаділа залізна «буржуйка» і громадяни вільної радянської республіки напихувались «дубовою» кашею — без солі — і сьорбали «чайок» з якогось висушеного овочевого листя — без цукру. Проте, життя було напружено-повне, ясно-надійне. Скрута, злигодні минуть, повинні минути, аби працювати, над силу працювати.

І Олесь захлинався у праці, невтомно, самовіддано.

Очі йому завжди горіли борецьким завзяттям, чисте обличчя пашіло здоров'ям і силою, наче не доводилось і йому годуватися неймовірною в інші часи кашею та підфарбованим окропом, наче не валився він мало не щодня на рядняну «розкладушку» десь далеко за північ, запрацювавшись до незможу, забувши іноді зняти важкі чоботи і підкинути дровець у смердючу «буржуйку».

Того холодного, ясного ранку він теж притьмом прокинувсь, як був ще з учора одягнений у чорну шкуратянку, від раптового, короткого, але енергійного стуку в двері.

Скочив. Ураз струснув рештки молодого, здорового сну. П'ястуком абияк пригладив скудовченого чуба.

— Увійдіть! — до дверей молодо, дзвінко.

На порозі — дівчина в чоловічій кашкетці, з-під якої непокірно висмикуються русяві пасма непокірного волосся. Кругле, рясно всіяне ластовинням обличчя з кирпатеньким носом, пухкими кровистими губами, м'яким підборіддям. Невеликі очі, кольору вишневої смолки, зорять задирливо-привітно. Чоловічки в них, як бісики, бігають, штрикаються. Вся вона, мов рябеньке курчатко в своєму ватяному, салдатського крою, полусвитку, строкатій, короткій спідниці, з намерзлими, червоними з морозу руками.

Якесь обтріпане, скудовчене, а проте задерикувате — з тих курчаток, що відважно плигають перед засоромленою пикою здоровенного кудлатого пса і примушують його здивовано відступити від маленького нахаби.

— Товаришу, сьогодні свято Тараса Шевченка. Ви мусите в нас на фабриці зробити гарну доповідь. Мене послав культком. Початок о восьмій увечері.

Цокоче швиденько, незаперечливо, наче підвладному наказує. Бісики із вишнево-смолчаних оченят уже встигли обстрибати всеньку кімнату, на мить зупинитися на столі з незакінченим рукописом, зім'ятому ліжку, брудних чоботях, заклопотаному з несподіванки Олесевому обличчі.

— Який культком? Яка фабрика? Мені треба дописувати статтю...

— Я — культком, тобто я голова культкому. На махорочній. Мені треба доповідача на сьогодні. А статтю можете писати взавтра.

— Але, товаришко...

— Я приїду по вас рівно пів на восьму. Скільки показує ваш годинник? Порівняймо.

— В мене немає годинника. Та...

— То будьте ввечері вдома. Я заїду, пам'ятайте. На все краще!

І вже лопочуть її чобітки десь біля вихідних дверей.

— Оце наскочила! І відмовитися не встиг. Пропала стаття! А втім — однаково десь би занарядили. Все'дно не одкрутишся... Треба, мабуть, допомогти...

І сів був писати. Та якось не витанцьовувалось.

В очах миготіла кругленька жіноча фігурка з жвавими рухами, з наказливим голоском:

— «Зробіть гарну доповідь!» Бач, яка прудка — не абияку, а ще й гарну... І ніс бараболькою. Мабуть, із села: торохтить по-українському, як горох із мішка сипле. Так таки гарну доповідь?

Глянув ще раз на рукопис — і відіклав набік. Зажде. Треба справді подумати, як доповідь скомпонувати, щоб не трафаретно вийшло, щоб краще підійти до робітниць, до жіночого серця.

II

Уже звечоріло, як Олесь ізнов почув той самий короткий, енергійний стук у двері.

— Готові? Їдьмо! О, це гаразд! — побачила на столі Кобзаря з закладинками на потрібних задля цитування місцях: — краще за самого Тараса ніхто про нього не скаже. Правда, якби він тепер жив — у більшовики пошився б? Панів би лупцював — аж гуло! І що вже він їх ненавидів! А дітей любив...

Дівчина на хвильку наче спотикнулась, по обличчю перебігла легка хмарка, та за мить вона торохтіла невгамовно знов, уже на візнику, що флегматично хльоскав розбиту на всі чотири шкапину.

— Ви з якої губерні? Полтавець? Простою мовою говоритимете? У нас, знаєте, окрім Катерини та Наймички, найбільші грамотії нічогісінько українського не читали. Ще Заповіт дехто вміє співати. Навчила. А ви співаєте? Полтавці всі співучі. Треба було б ще драмгурток змайструвати, та хіба тепер до вистав? Вся думка — виробництво налагодити. Дядьки вже нам зовсім віри не ймуть. Сіють свій «самотрест» — не треба, кажуть, вашої мархотки. Такий запридух, що овва!.. Овва, — мало язика не втяла на тім вибою! Легше вези, ти, машталіре безокий! Ще з доповідача душу витрусимо на цім бруці гемонському... Та поганяй бо мерщій! Вже нерано.

— То ж як: чи поганяти мерщій чи легше везти? — насмішкувато візник: — Бачите — он місток злодійський. Обережно треба.

Олесь не бував у цій частині міста. Темними мурами тяглися обабіч незнайомі будівлі, довгі паркани. Жадного ліхтаря. Одинокі постаті запізнілих прохожих. Кроки лунко цокотять у морозному повітрі. Здаля неясно бовваніють контури моста через невеличку річку. За нею чорніють низькі перії передмістя. Воно наче приклякло до землі, причаїлось і насторожено ловить тривожні нічні звуки.

— Еге ж лячно? У нас тут, як споночіє, і не виходь. Під цим от містком, бува, ракли чатують. Знаєте: «Дядю, дай субу»? Не знаєте? А ще статті пише! Це так: іде хтось у шубі, а назустріч хлопченя і стиглить: «Дядю, дай субу, бо холодно».— «Пішов, каже, геть! А хлопчик за рукав: «Та, дядю, дай субу, дя-адю!»— «Та відчепись, паценя!» — «Дя-адю, су-убу... Ой, не бийтесь!» А з-під містка здоровенне раклище суне та до прохожого: «Ти чого дитину зобіджаєш? Сказано— дай шубу! Ану, витряхайсь!» І витряхає... Такий це місток. Ой же й врем'ячко! Коли ми його перебудемо?.. Та чого ви мовчите? От собі оратора винайшла!..

— Та коли б я що сказав? Кажіть ви краще: у вас велика фабрика? Добре працюєте?

— Де там велика! Розбіглися мало не всі. Хто бубликами на базарі торгує, хто по селах барахло на харчі міняє. Яка тепер праця, самі знаєте. На тиждень якихось вісімсот «косих» заробиш, а фунт хліба двісті п'ятдесят коштує. От і маєш на три фунти з гачком за получку, — по половинці тобто на день: їж, не трісни, співай пісні. Ой, тяжко робітництву, а ще поганъ усяка очі коле, агакає: «ага, краще за царя було, ага!» От вам і політграмота! Що вже я з нею намучилась... А в гуртку у мене аж двадцятеро. Тільки книжок обмаль. У вас, напевно, є зайві? Я завтра зайду, заберу. От братва зрадіє! А Бебель у вас є? Давно хочу Бебеля прочитати, а то всі про нього кажуть, а я ні

бебеля не тямлю, що воно за один... Та чого ви мовчите? От іще неговіркий. Як же ви доповідатимете, як із вас слова не витягнеш?.. О, стривайте, небавом приїдемо. Он за тим заворотом і наша махорочна.

Над мурованою брамою коливався великий ліхтар і в його жовтявому світлі полоскалися два злинялі червоні прапори. За брамою чорна паща фабричного двору.

— Тепер цією стежкою до головного корпусу. Та не туди, там калюжа! Поволі, товаришу, тут сходи. Лічіть десять ступенів. От іще хазяї в нас, хоч би яку скипку засвітили! І на свято не дивляться. Сюди, ручправо. Не роздягайтесь, у нас холодно. Хотіли були парове відремонтувати, та ж вугілля — самі знаєте — і для залізниці бракує. Ой врем'ячко!

Кімната фабрзавкому. Прості столи, прості нефарбовані лави. На стіні Ленін мружить око і плякат про вошу і соціялізм. Га, тепер, може, декому й смішно, а знали б, що тая воша лиха наробила! Перемогти її — не абияка революційна подія... Під вошею сірі шинелі фабрзавкомівців, скільки жінок. Гомонять голосно. Радісно дівчину вітають з давно очікуваним гостем. Як бджоли у вулику матку обліпили. А вона до них, ані на мить не вгаваючи:

— Ось вам доповідача привезла. А музики вже всі прийшли? Чому це води для промовця не наготовили? Ви ж воду п'єте, як говорите? Ні? Ну, то й гаразд, а то це якось по-панському, з тою водою, та й карафки в нас немає. Не цебро ж на трибуну перти? Покуштуєте нашої махорочки? Хлопці, частуйте! Та що ви стовбичите, як цар-колокол у Москві?

— Ну і ви ж цар-пушка, я вам скажу, — не витримав Олесь.

— От і не влучили, бо вона не стріляє... Що, проковтнули?.. Ну, ходім на трибуну. Дівчата, гасіть світло, щоб дурно не витрачати. А на сцені запаліть. Так. Завісу! Виходьте. От іще неповоротний! І де я такого взяла на свою голову?

III

Трибуна — не трибуна: довгі столи один до одного зсунуті. Замість лав на табуретках дошки під людською вагою вгинаються.

У вікнах половини шибок немає. Дірки затулені жовтою диктою. Під стелею, наче ребра велетенського страховища, опуклятьсся чорними дугами товсті бантини і уходять десь далеко вглиб майстерні, густо набитої людом.

Сотні напружених очей ураз наелектризували Олеся Молодим чулим голосом він почав викладати знайому тему. Говорив про тяжкі кріпацькі роки, про маленьку Оксану, що її безталанну долю не забув поет до самісінької смерти, про злощасних покриток, про сліпу, що спалила панський двір, про княжну Репніну, що була обласкала талановитого митця та стояла для нього надто високо, про Лукерю, з якою так і не довелося Тарасові звити родинного кубелечка, про високу могилу над Дніпровою кручею...

Говорив і бачив, як співчутливо потакують йому літні робітниці, як смутніють дівочі обличчя, як погрозливо беруться зморшками чола робітників. Знайомі картини, знайоме лихо...

... «І заповідав він нам боротися з панством, пророк, що машина пожре престоли і трони, що зійдуться люди раді та веселі і пустелю опанують веселії села. І ми гуртом оживимо нашу пустелю, збудуємо веселії села, велетенські міста!»

— От спасибі! Ну й спасибі! Зворушили нашу фабрику. Чуєте, як плещуть? А в нас же врем'ячко, бодай не казати. Лихі всі — й слухати нікого не хочуть. Хліба, кажуть, дай, а словами дурнів годуй... Так то ж про Тараса: він таки рідний. Рідний і в гніві своїм і в забобонах... Ви чого ото й словечка не сказали, що він долю покриток оплакує, скиглить, а батькам, котрі тих покриток із хати женуть — ані мурмур, ні найменшого докору, ніби так це й годиться? Була б

у Тараса дочка та з кимбудь догулялась, надісь — так само під тини післав, а потім жалісного віршика написав би — от, мовляв, «лиха її доля, боже мій милий!» Кріпкий був старий на селянські звичаї... Та що там про нього нашим фабричним говорити — от спробували б колись про пайки та зарплату! Що вже я намучилась, лишенько... Та ви ж не уходьте. Куди ото поночі та ще через наші лихославні містки? Мене вже колись хотіли були роздягти, так у кишені повно махорки. Я їм межи очі — та навтьоки. Сміха! От врем'ячко, бодай про нього ніколи не згадувати... Кого найбільше шкода — дітей безпритульних. Гинуть, як квіти на морозі. А скільки на злодійську путь виходить! А вони ж, мовляють, квіти життя. Задля них тільки й працювати. Адже нам яке щастя? В борні за їх, чи ж не правда? Інакшого щастя немає...

Обличчя дівчини знов спохмурніло, мов туманом повилось. Бісики згасли, куточки губ по-дитячому звисли, скривились.

Ледве помітно зідхнула, труснула різко головою, наче відганяючи налазливу муху, випросталась і знов жваво перепитала Олеся:

— Чи ж таки додому? Та яка там стаття: завтра, сказано вже, напишете. Не горить бо з нею. Та про нас не забудьте до газети подати: так, мовляв, і так — махорочники теж Тараса справляли. Я б і сама, як завжди, стругнула, та кожного дня до міста чвалати ніяк та ніколи. Що вже я намучилась — біда! Не йдіть, тут десь на ночівлю примістимо. Тимчасом на танки подивитесь. Що? Головполітосвіта проти «танцюлек»? Дурна наша Головполітосвіта, ось що! Для чого клюби існують — нудитися? В нас і своя музика є. От іще великого барабана мені червоноармійці обіцяли... Поїду в неділю до штабу, притарабаню. А від нас махорочки трохи на подарунок. Червоноармієць — він же голий і босий. Його жаліти треба... А ви танцюєте? Вальса? Ні, польку жвавіша. Вальс — то для малахольних панів. А нам — польки. Гей, хлопці, дайош «кокетку»!

Олесь і не зчувся, як викомирював щось неподібне ногами в колі махорочників і махорочниць. Перед його очима мерехтіли розстібнуті коміри кожушанок, червоні, білі, сині, вишивані й невишивані хустки дівчат, ухасті заячі капелюхи, баранячі шапки й військові кашкети хлопців. У вухах лящало брязкотіння мідяних талерів, гострі вигуки клярнетів, глухе бубоніння басів. На ноги йому наступали чиїсь важкі чоботи, він когось штовхав плечем, боками, стукався кряжем.

А перед самісіньким обличчям Олесевим лиснів у дрібних крапельках кирпатенький ніс, грали бісики, купаючись у вишневій смолці, і сяяли вогкі, рівні, білі зуби — єдине, що було гарне в моторної дівчини. Вона танцювала з непідробленим захопленням, уся віддавалась немудрому танкові і пругким тілом тиснулася до свого партнера.

— Ой же гарно! Ану ще! Та міцніше руку держіть, кавалере! Не бійтесь, не зомлію.

Робітничий баль гудів, крутився дзигою. Забута тяжка праця, нерадісні, скрутні злигодні. Замість понурих постатів, суворих облич — великий, дитячий немов, натовп, безтурботний, наївно-радісний.

У холодному повітрі просторої залі-майстерні пара від розігрітих людських тіл білими клубами зливалася з цигарковим димом. Скільки гасових лямп — куди там тоді до електрики! — тьмяно мигтіли в задушливому повітрі й кидали на підлогу химерні тіні. Гамір, тупіт десятків ніг, заливчатий щирий регіт, кашель застужених горлянок... Ой, цей кашель! Він тільки й перешкоджав Олесеві доповідати, він хрипкими хвилями раз-у-раз заразливо здіймався по всій залі й нагадував про сире, холодне життя, латанину на плечах, недоїдання, хороби...

Закашлялася, зрештою, і прудконога Олесева дама.

— От напасть! Це від махорки. У нас тих сухітних сухітних. Та ще черевики їсти просять... Що поробиш?.. Ну, ходім, спочинемо. А ви, хлопці, козака! Вдарте щоб лихо сміялось та буржуї лякались. Дівчата! А

котра лебідкою попливе? Ану, утніть! Та гей-бо, ще опинаються!

Бадьорий, дражливий мотив звихорив залю. Посеред тісного кола глядачів наввипередки вихвачувались одна по одній пари, вихваляючись хитрими викрутасами, несподіваними вивертами, підганяючи себе й заражаючи авдиторію гейкотом та ухотом. Музика вчащала, танцюристи дріботіли, обличчя глядачів сяли щирим задоволенням, радісним захопленням. Ще б пак — відколи душу не відводили!

Олесь із дівчиною ледве протовпились через кав'яр людських тіл. До спітнілого лоба прилипло волосся. Груди тяжко дихали. Ще один погляд на робітничу юрбу.

— Ну, тепер і без мене обійдуться. Закрутилось! Ходім до мене, абощо, тимчасом. Тут у нижньому поверсі, біля контори живу. Ви ж, мабуть, і виголодались? Буфети по клюбах ще хто й зна коли будуть. Тепер хіба насіння даси. Тільки й багатства. Ой же й врем'ячко! Ну, десять ступенів, пам'ятаєте?

IV

Маленька комірчина, куди завела Олеся його напасниця, здивувала нашого бранця безмірно. Він аж ніяк не сподівався знайти тут такий затишний куточок, не міг припустити, що його хлопцеподібна власниця виявить стільки жіночого смаку, вміння з нічого зробити чистенькє, чепурненькє кубельце. І він знов пригадав перше враження: таке собі курчатко, оця кирпатенька дівчина. А зняла вона свого полусвитка та брудну кашкетку — і зовсім на пташенятко скинулась. Кругленькє собі, рябенькє, і ноженятами дріботить, порається та бідкається:

— Оце присогласила! А чим же я вас годуватиму? Хіба бараболю їстимете. З олією, добре?

Чистила картоплю, мила її, розпалювала пічку, аж задиркуватий носик зовсім у щоках ховався, а губи

смішно складалися в рожеву рурку, наче маленька дитина тягнеться когось цмокнути.

Тимчасом Олесь іще раз здивовано перебіг очима все, що було в кімнаті: мережану фіранку на єдиному маленькому вікні, скільки путящих малюнків на вибілених із синькою під блакить стінах, а серед них, на чільному місці, чепурно облямовану репродукцію чиєїсь старовинної гравюри на лісовій галявині грає в піжмурки дітвора. Скісне проміння сонця, пробиваючись через лапате листя дерев, падає ясними плямами на зелену траву, зайчиками грає на рум'яних обличчях дитячої зграйки. Трава ясно вквітчана різнобарвними рослинами — і, наче великі квіти, на ній діти зі своїми яблуневими, сміхотливими личками, в легких ясно-кольорових убраннячках. А під ліщиновим кущем, з краю галявини, сидить із вишиванням на колінах жінка-доглядачка і ласкаво-привітно поглядає на веселий гурт.

Маленький столик під вікном білів газетою, посмуженою де-не-де червоними підкресленнями. Над ним різьбляна поличка з книгами, акуратно загорненими в кольоровий папір. Над дверима і по лутках аж додолу знижувались легкими згортками довгі вишивані рушники, удаючи з себе своєрідну гардину. Все це в м'яких фарбах, гармонійно підібраних одна до одної, на всьому видна була ретельна хазяйчина рука, заботяща, уважна.

Зачудування гостя не мало меж. Звідки взялася ця баришенська, ніби якоїсь курсистки з заможних хуторянок у довоєнні часи, кімнатка — тут, поряд брудної, облупленої фабричної контори, тепер, коли бентежна, сувора доба призвичаїла не зважати на обстанову, призирливо ставитися до життьових вигод, коли гребувати цими вигодами мало не вважається за якийсь особливий «шик», геройство — і там, де це дійсно невідхильне й природне, і там, де воно, виставлене ніби у противагу «міщанству» — само являється чванькуватим міщанством, дурною пихою некультурних бруднаків.

І це житло тої дівчини, що взяла його за барки таким нежіночим, майже брутальним способом, що поряд-

кувала там на святі, як червоноармійський старшина на муштрі, що ходить у мужській кашкетці і парубочому полусвитку!

Ба ні! Тепер у хатньому убранні, в простенькій білій блюзці, що м'яко обіймала її кругленьку постать, вона здалася Олесеві майже принадною, симпатичною жіночкою, якоюсь зовсім іншою, ніж та, що була за порогом цеї кімнати!

Вона помітила його зачудований погляд і теж якимось зміненим, ніби вибачливим тоном мовила стиха:

— Тут у мене нікого й ніколи не буває. Ви — це випадково й винятково. Я ж — сама, одна-однісінька.

І бісики десь поховались у жвавих оченятах. На нерівному, низькому лобі проклалась зморшка. Все лице якось посіріло, стало підкреслено-некрасиве, жалісне, трохи смішне — і Олесь знов ізгадав первісне порівняння. Тільки зараз це було якесь мокре курчатко, що зібгалося десь у криївці від холодного дощу, наїжачило пір'ячко, підобгало лапки і труситься від негоди.

Дівчина глибоко зідхнула і тихо запитала Олеся:

— А ви самітний? Ні дітей, ні жінки? А шкода: ви ж такий... здоров'ям наллятий. Це тепер зрідка. Виснажились усі, як після довгої хвороби. Ходять, аж сустави неначе риплять, ось-ось тріснуть.

Вона допитливим зором облапала стрункy постать свого гостя, його ставні плечі, дужі ноги.

Олесеві аж ніяково стало від цих цінувальних оглядин. Мов худобу на ярмарку купує, ще й боїться, щоб не одурили. Але водночас почутив себе дійсно молодим і здоровим — аж тісно здалося в цій малюській цюпці, аж стало в ній усе ніби ляльковe, а власниця цієї мініятюрної келійки — теж маленькою, ображеною чимсь дівчинкою, що її хочеться приголубити, втішити.

Вона примостилась, підібгавши ноги, в куточку ліжка, якось знітилась уся, присмірнила і притишеним, мрійним голосом мовила, дивлячись кудись далеко-далеко, повз Олесеву голову, повз гравюру з дитячим гуртом.

— Діти — це ж таке щастя... Як можна без дітей?

І змовкла. Охопила круглі коліна руками і похитувалась, наче тихо колисала дитину. На лобі перебігали легкі хмарки думок.

Уста ясніли мрійною усмішкою.

Зненацька до Олеся благально:

— Слухайте,— зробіть мені цю товариську послугу!

Олесь відразу не збагнув. Дівчина повторила переконливо:

— Ну, хіба це вам важко? А мені — ой, яку ви мені послугу незціненну зробите. Я не можу, розумієте, не можу так далі. Мої думки все на одному, все про одне. Ні працювати, ні спати спокійно. То зимно, то гаряче стане, і млосно так, млосно... Мені вже двадцять п'ять років — і я не можу більше, чуєте? — мало не крикнула розпачливо. Обличчя їй зашарілося, тяжко дихала, напіводкриті губи оголили два вогкі, блискучі разки. Вся випросталась і міцно стиснула на колінах тісно переплетені пальці рук, аж кінчики їх побіліли. На чолі страдницька зморшка.

Олесь зніяковів. Думки звихорились метелицею. Що це? Куди він попав? Що за поводження: за коханця намовляє бути чи що? Ну й ну!

Дівчина, ніби прозираючи в його думки, мало не гнівно скрикнула:

— Ви що там думаєте? Гадаєте: от халепа — в полюбовниці нав'язується? Чоловіка дівчині закортіло, казиться з жиру? Ага, відвертаетесь, очі долу? Ні, мій любий! Схотіла б, така ціла тічка тут ходила б. Ваш брат на цей ласий. Та за кого ви мене берете,— за фльондру якусь непутящу? Я ж бо вам по-товариському кажу: дитини хочу, без дитини жити не можу. І щоб сюди ніхто не швендяв, не докучав... Безбатченком хай буде, а проте роду здорового, дужого. От чому до вас звернулася... Ви ж не ходитимете до мене, правда? Гляньте просто в очі,— правда?

І дівчина вже мало не горнулась до Олеся, зазирала допитливо в очі, ніжно шепотіла, наче підманювала, улещувала:

— Воно ж таке маненьке, безпорадне, так воно жити хоче і ще не тямить нічогісінько. Ручонятками розкидає, а впіймати не вміє... Я ж бо працюватиму тоді вдвоє: і для всіх, і для нього, немовлятка мого любого...

В широко відкритих очах блищали дрібненькі сльозинки радісного замилування, вся дівоча постать якось пояснішала, стала ніжно-привітною, ласкаво-привабливою. Руки згорнулися на грудях, ніби в молитовному порусі. Крізь сльози повторювала ледве чутно:

— Таке манюсіньке... і жити хоче... і ради собі не дасть...

V

Олесь більше ніколи її не бачив. Коли тихе крило спогадів повивало на нього і в уяві вирізьблювався затишний куточок самітної дівчини, де до дитячого гурту на лісовій галявині приєдналась, мабуть, іще одна маленька істота,— його охоплювала завжди незміренна ніжність, почуття тихої ласкавости до себе за вчинену послугу і вдячности до тої, хто дав йому можливість її заподіяти. Частенько думав: он іде дитина — може це його? І всі діти — рідні. Як хороше! Як гарно...

Одне засмучувало іноді Олеся: він так і не взнав імени запопадливої дівчини. Майнула в його житті легеньким вітерцем і зникла десь на неосяжних просторах радянської землі, маленька працьовита комашинка з великим серцем, повним ущерть невичерпаної материнської любови й жіночої ніжности.

— Як же її ім'я? Звідки вона? Де тепер? Ні, не треба. Так краще. Просто — товариш. Просто — людина. Просила ж бо ще раз на прощання, стискаючи міцно Олесеву руку:

— Адже ви більш ніколи не прийдете до мене, не шукатимете мене? Щоб так лишилось, по-товариському, згода?

І лишилось по-товариському.

10/XI 1927 р.

Q281196

Харківська Державна НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ім. В. Г. Короленка № Б12405

НА ХІДНИКУ

І

До півлитки бачив людей Михайло, та й то коли близько присунутися до вікна й високо підвести голову. А здаля, з низької табуретки, де він повсякчас сидів, копирсаючись у своїй роботі, видні були самі черевики.

Вранці, щойно розвиднялось, тупали лунко по порожньому хіднику важкі порепані чоботи й двірникова мітла здіймала сіру, в'їдливу куряву. До Михайлового віконця налипали брудні пасмуги тої куряви, жорстка мітла скавчливо шкрябала шибки й вирізьблювала на них химерні візерунки. Вихором мчали повз шибки прим'яті, потоптані недокурки, попалені сірники, клаптики подраного паперу. Іноді до них чіплялось чиєсь гидотне жовто-зелене харкотіння й зліплювало докупи всяку нечисть.

Тоді ж твердим, широким кроком міряли хідник одні за одними прості виворотні чоботи. Грубошкірі, широконосі, місткі, щоб нозі в онучах не муляло.

Над напівсонним містом клично ревли гудки: раз, удруге, десь віддалік завмирала робітнича хода — і Михайло сідав на свою табуретку під підвальним віконцем.

Повз нього швидко дріботіли по світанковому холодку незграбні черевики служниць-куховарок, щоб за яку

годину поволі вертати, наполягаючи на підп'ятки від тягару закупна.

Серед цих низьких плискуватих черевиків Михайло іноді помічав високий вигинистий підбор, і обличчя йому хмурніло:

— Не до ноги, дівчино, купила, не до ноги... Не тою стежкою йдеш...

Та ясніло воно йому, коли веселою нестриманою гурмою, випереджаючи одне одного, тупотіло зухвало діточе взуття. Всяких кольорів, всяких фасонів, всяких обсягів. Онде драні черевички, гудзики бовтаються, рядом із чистенькими пантофельками — бантик шовковий метеликом. А там шнуровані елегантні полуботки крокують водночас із здоровецькими чобітьми — носи вгору, бо батьківські, завеликі.

— Разом, разом, дітки, не розходьтесь, товаришуйте,— сантиментально пришіптує Михайло. Самітник він і, як усі самітники, звик сам до себе муркотіти, хоч і не старий іще...

Перебігли жваві ноженята шкільні. Зачовгало взуття урядовців. Мало не все на один фасон, куповане по одних крамницях набір та на рати. На низьких покривлених підборах, з розтоптаним плискуватим передом, тонкою витертою підошвою. Поміж ними дешеве різномаїте жіноче взуття урядовок. Зрідка витнуться кокетливі високі півчобітки, пантофельки-лякерки, сіра замшева шкірка.

Поквапливою ходою пройшли службовці. Павза. Михайла довго ніщо не розважає і він поринає ввесь у свою роботу, аж поки щось затінює вікно.

О, знов той біленький кудлатий собачка задрав ніжку! Джигунисті сап'янці його власниці соромливо спиняються. Невидима рука нервово сіпає цепку.

— Повилазили вже собаки з неробами на шпацір,— лютує Михайло й додає іронічно:— хто кого водить?

Трохи згодом хідник знов оживлюється перебігом шкільських зграйок, далі знов човгають додому службовці — і Михайло знає, що пора обідати.

По обіді на хіднику ніякої системи. Поряд чобіт із дзвінкими острогами мало не сторч стає дамський жовтий черевик. За ними плюскотять чиїсь старечі шкарбани, мов ковзаючись на асфальтовому хіднику. Назустріч повільною ходою, вивертаючи носи, шпацірують дві пари модних джимі. Еге, перед ними дріботять теж дві пари маленьких жіночих пантофельок... Онде, мабуть, шофер чи літун блиснув високими жовтянцями з гетрами. Старчиха шморгає виступцями. Побігла служниця в латаних патинках. Знов гурма дітвори з товстими підошвами і мов оливом наллятими носами, мабуть на футбол. Студенти, чи що, в ремінчаних ходаках, котрий у карпетках, а котрий і набосоніж. Серед них іще хтось у мотузяних постолах. Раптом серед попарного взуття ріже око одна нога в дранті — плигає поніж дерев'яного костура.

Михайло кривиться й зиркає на свій протез. Через те й шевцювати почав. Інвалідом став, і багато в нього, каліки, зла і ніжности до людей. Зла до здорових, самовдоволених, ніжности до прибитих долею, занедбаних.

Та майже не бачить Михайло людей — самі ноги, саме взуття. Ввесь світ йому тепер у тім тьмянім віконці. Сидить на табуретці, на другу, низеньку, протеза поклав, притиснув між колінами (одне штучне) чийсь чобіт дірявий, стукає молотком, зашилює шилом, смикає дратву, а сам усе в віконце поглядає, годується вражіннями.

Коли-не-коли зазирне замовник, перекинеться кількома фразами, відлічить грошей — і знов самотніє скарлючена постать каліки-шевця, цокає молоток, шворгає дратва, нечутно коливаються думки.

Добре влітку, погано, нудно взимку. Замерзне віконце, вкриється химерною папороттю. Глухо скриплять на зледенілому хіднику невидимі ноги. Нічого не вбачиш, навіть у підвалі такі сутінки, що без світла не спрацюєш.

По кутках уранці сідає сива наморозь і розпливається вдень темними плямами.

Тоскно тоді Михайлові. Доводиться жити лише спогадами про нерадісне дитинство, тяжку працю, своє каліцтво.

— Що ж,—пригадує він чиїсь слова,—боротьба жертов не абияких просить.

Доля йому судила бути одною з тих жертов. Нехай. Він не в претензії. От тільки кепсько, що лід на вікні світ застув. Коли б весна мерщій.

Прийшла й весна і принесла шевцеві багато радощів, багато й смутку.

II

Він давно їх нагледів, ці маненькі чорні черевички з широким носом і низькими, твердими закаблуками. Такі черевики носять тільки сільські дівчата, вирядившись десь на свято чи на гулянку. Про це свідчили й смугляві ноги з тонким волосінням, що ясніло золотом на сонці. Ці голі пружинисті ноги миттю виблискували перед Михайловим вікном, а за скільки хвилин знову вертали десь назад торопко й жваво. Він бачив їх уранці, бачив уденьки, бачив і пізно ввечері, коли навпроти на хіднику засвічувався електричний ліхтар.

Мабуть, десь близько, може, саме в цій великій кам'яниці живе, і вередливі хазяї ганяють щоразу до крамнички, абощо...

Без утоми, в такт розміреним рухам шевця, працювала думка Михайлова, малюючи образ невідомої дівчини, що принесла десь із запашних полів ці здоров'ям налляті ноги в чорних, грубих черевиках.

Без утоми, з ясно-блакитного ранку до похмурої пізньої ночі сновигала моторно дівчина, не знаючи, що з підвалу її рухи стежать запитливі очі невідомої людини.

Безтурботно цокотять черевички хідником, твердо ступаючи цілою ногою, посміхаючись з весняних калюж, весняної слизоти.

Їхній веселий цокіт збадьорює Михайла. Він мимоволі міняє темп своєї праці, рука швидше метляє туди й сюди, а в такт праці мінится й думка. Швець згадує

одинокі щасливі хвилини зі свого лиходенного життя, хвилини розради й утіхи. Згадує, як спіткав колись та уподобав дівчину, як мріяли вони зажити сумирно й щасно, як солодкомлосні були їх спітікання...

А чорні черевички самі й самі... Та як не бути самим — а й часинки своєї, все на послугах.

Он ізнов кудись поспішають. Певно, не в своїй справі, не для себе. А може й для себе, адже, сьогодні, здається, неділя. Невже хоч раз на тиждень не підуть вони, куди схочуть? Щезли. Нема.

Михайло бере різака й трохи підстругує нову колодку. Твердо дерево зразу не піддається, потім падає м'якими стружками на підлогу.

Другої неділі перед вікном спинилися густо наваксовані рантові чоботи. Постояли трохи, відійшли, знову стовбичать. На хідник падають шкоринки з насіння.

За якийсь час коло них з'являються чорні черевички — і фонтан насіння подвоюється.

Михайло радіє. Михайло лукаво посміхається й обережно розгладжує шкарубку штуку хромової шкірки.

З тихою батьківською немов радістю стежить він, як щонеділі вистоюють поряд якусь часинку простенькі черевички й непретензійні чоботи.

Поглядає скоса в віконце, ласкавить обличчя привітною усмішкою і твердим рухом кроїть лискучу, гостропашну шкірку. Будуть комусь чобітки «на ять»!

III

Шпарке було літо. Асфальт на хіднику став, мов смола, м'який. На рівній поверхні більшими й меншими цятками повибивали закаблуки ямки. Після дощу довго в них стояла вода й дрочила горобців, що ніяк не влучали хвилинки до неї дібратись. Ох, ці люди — і чого б то їм у таку спеку вештатися без пуття?

Не одну ямку вибили вже й наваксовані чоботи перед вікном Михайловим, дожидаючи черевичків. Щось довго не виходять вони сьогодні. Нетерпляче пристукують

чоботи по хіднику, нетерпляче й Михайло пристукує молотком-носаликом, заганяючи в підошву гвіздки.

Нема та й нема. Може, що скоїлось? Гніваються, не пускають хазяї? Захоріла?

Не дізнавсь того Михайло, не дізнались, мабуть, і чоботи — вистоявши до темного, почовгали назад, самітні, стуманілі. Пішли, лишивши глибокий слід на асфальті.

Стурбований, як за рідну дитину, був Михайло, коли й у другу, в третю неділю було так само. Не інакше, як лихо притрапилось. Ладний був узяти костура й пошкутильгати десь на пошукання.

Прийшов замовник, лається: під'йом затісний і гвіздки крізь підошву муляють.

— Хіба мені тільки з вашими чобітьми є клопоту?..

Аж ось бачить одного дня над вечір щось ніби знайоме, ніби й ні. Навіть підвівся й до віконця присунувсь, щоб роздивитися ліпше. Так, це ті самі чорні черевички, тільки десь вони дістали рожеві панчохи. Мов малі поросята ноги в них. Гладенькі, годовані на заріз.

Похитав головою Михайло, спохмурнів:

— І нащо б ото рожеві? Людей на спорзні думки наводити? Відомо ж бо, чому мода на таке пішла — під голе тіло. Ет!

Сердито штрикнув шилом у шкіру, аж та чвякнула.

Стоять чорні черевички з рожевими панчішками, дожидають, щось задумливо на хіднику підгрібують носиком. Дожидає й Михайло. Відлягло вже йому: ось чоботи прийдуть, після довгої перерви зрадіють, намилуються.

Та й справді небавом щось застуло світ. Швець підводить голову, вдивляється пильно, високо здіймає кошлаті брови. Це не чоботи! Якісь жовті косоносі американки спинилися за вікном. Над ними штанці прасовані з заворотами, коротенькі, модні. Кольорові смугасті карпетки з-під них виглядають.

Чого навпроти черевиків стали? Хіба знайомі? Мабуть, таки так, бо ось уже черевики рядом, ось пішли кудись у парі.

— Та-ак! — замисливсь Михайло, хмуритьлоба.

Дивиться другого дня: знов вибігли черевички, тупочуть непокійно побіля вікна, а за який час до них довгі американки сунуть. Тоді — поніж і геть від вікна. Коли вертають — не видно.

А в неділю, скоро рушили вони, натомість стали навакснвані чоботи, одну мить постояли, різко крутнулись і торопко пішли геть, у другий бік.

Прикро стало Михайлові. Відколи не чув тяжкого шкіряного паху в своїй майстерні, а тут аж за горло взяло, така задуха. І зненавидів він тії косоносні американки, як власного ворога. Отак би й плюнув на їхню нахабну жовту шкіру! Отак би й штрикнув під боки шилом, щоб не лазили тут під вікном!

Та й на чорні черевички вже не так прихильно поглядав швець. Власне, не черевички, а рожеві панчішки йому дошкуляли, очі засипали немов піском.

І зла радість йому була, коли одного разу кудлатий собачка раптом загавкав заливчатим ситим гавкотом, а потім кусонув за рожеву панчоху. Чого, мовляв, стала, де мені треба! На нозі струмочком заруділа кров.

Її рудувата смужка лишилася й потім на панчосі, починаючись від свіжого, рожевими нитками шитого рубця.

— Так тобі й треба, — злісно показував швець, — не знайся з тим кодлом. Маєш!

І ще радів він, коли черевичкам довше та й довше доводилось жданок застоювати, коли на весні американки не показувались іноді й зовсім. Може відчепляться?

Тимчасом осінь тихо плакала рясними, холодними сльозами, вкриваючи хідник липучою слизотою. Зрідка вихоплювався ясний, сонячний день, даруючи людям останні теплі ласки.

І був такий сонячний день.

Михайло випростав похилу спину: сьогодні більш не робитиме. Задумливо дивиться в вікно, осяяне скісним

промінням сонця. Якась лагідність опановує душу. Треба прочинити кватирку, вдихнути в отруєні юхтою легені свіжого повітря.

Раптом мов хто каменем шпурнув у криницю — нахабно виступають перед очима жовті американки, а поніж... поніж, замість знайомих чорних черевичків, шкандибають на височенних французьких закаблуках якісь лякерки.

— Не найшов іншого місця шпацірувати, безеснику,— сіпнувся Михайло, аж відерце з варом перекинув. Потік він по підлозі чорною, липучою гадючкою.

А за хвилину вгледів Михайло за вікном чорні черевички. Метнулись вони швидко вперед, знов відступили, постояли в гіркій задумі—і потюпали сумно навздогін...

Пройшла пані з кудлатим собачкою. Якийсь пес хотів його понюхати. Собачка злякано заверещав. Пані пхнула пса парасолькою. Підобгав хвоста, зник...

Довго не бачив після того Михайло своїх знайомців. Видивлявся і вранці, і вдень, і ввечері—нема. Може, заподіяла собі що? Може, десь інде найнялася? Мабуть, що так, бо досі уже б і побачив, отак виглядаючи.

Далі менше турбувався, менше згадував, а потім і зовсім із пам'яти зникати почала. Заступали інші враження, інші події.

Впала зима, приморозила покищо злегенька віконце, вкрила білим настом хідник. Поховалися ноги в калоші—менше різноманітости, менше інтересу Михайлові.

Та з-поміж тисячі ніг розпізнав би він оті, в рожевих панчохах з рубцем від покусу й ледве вже помітною рудуватою смужкою.

Ось прийшли вони повз вікно раз, другий, третій. Ось підійшли до них якісь подрані великі калоші, пішли поряд, зникли... Минула година. Бачить Михайло знайомі панчохи знову. Ходять туди й сюди. Знов ідуть у парі з якимись чобітьми на рипах.

Щезли...

Електричне сяйво парусом проходитЬ у темну майстерню, відкидає довгу тінЬ від понурої постаті каліки-шевця.

Очі йому закриті. Губи по звичці шепочутЬ давно завчені слова:

— БоротЬба жертов не абияких проситЬ.

На хіднику порожнЬо. Споночіло.

19/III 1927 р.

ЛЮБОВНІ ПРИГОДИ

Секретар редакції підвів здивоване обличчя:

— «Любовні пригоди»?! Ви взялися за любовні пригоди? Тихеньский обсерватор буденного провінціяльного життя, режиму економії і нових технічних винаходів— і раптом любовні пригоди... Неймовірно!

— Запевняю вас, що це вперше і востаннє. Але мені конче треба було написати це оповідання. Я сам його ненавиджу. Я вимучився коло нього, як лоцман на Дніпрових порогах. Я не спав цілий тиждень коло цих мізерних клаптиків паперу. Надрукуйте його!

Секретар ніколи не бачив Карпа Макаровича таким схвильованим. Завжди сумирний, з повільними хуторянськими рухами, опецькуватий чоловічок, із брезькуватим, невиразним обличчям гемороїдального молодшого бухгальтера якогось підвідділу якоїсь дрібної господарчої установи—він рівно о дев'ятій приходив у свій куточок, перегортав цілі купи провінціяльних часописів, порпався у робселькорівських дописах, методично щось відзначав червоними хрестиками в технічних журналах—і в наслідок своєї дявої праці передавав секретареві редакції акуратно списані чіткими конторськими літерками гранки паперу, що виглядали здаля, як дрібні рахівниці. Слова, мов сухі цифри річного звіту споживчого товариства, плигали в очах у секретаря. Він і не думав їх перевіряти. Він знав, що

Карпо Макарович по-канцелярському точно перекаже знайдені відомості, точно зазначить джерело їх походження, точно подасть відведену йому для інформації кількість рядків і точно о четвертій подасться з редакції додому обідати десь на край міста, в сірий дерев'яний облуплений будинок із приземкуватими квітами на підвіконнях за сірими перепраними занавісками. Там зустріне його гостроплеча, з рідненьким вицвілим волоссям і вицвілими очима жінка, такі, як і він, опецькуваті, неповоротькі й неметкі діти—й там він лишиться до завтрішнього ранку, до дев'ятої години, коли знов зігнеться над купою паперів у своєму редакційному кутку.

І раптом оповідання—«Любовні пригоди»!

— Ви повинні його надрукувати. Від цього залежить усе моє життя,—повторив Карпо Макарович, і обличчя йому взялося рудуватими плямами, а над бровами залисніли крапельки поту.

Секретар ще раз здивовано глянув на новоявленого новеліста. Незвичне поводження Карпа Макаровича не дозволяло глузувати, і він мовив сер'йозно і стримано:

— Все життя від цього залежить? Але ж ви сказали, що це вперше й востанне. Значить, ви не думаєте цим першотвором прокладати собі письменницьку путь. Навіщо тоді й друкувати так нагально й обов'язково?

— Я не можу вам сказати, через що це так. Але обов'язково й негайно, коли ви не хочете погубити мене... Що забагнеться, вимагайте потім від мене, нагружайте якою схочете працею, скорочуйте платню, але надрукуйте це оповідання, надрукуйте мої «Любовні пригоди».

Урочисто-благальний тон завжди плохенького Карпа Макаровича переміг. Видно було, що в житті цієї людини скоїлось щось надзвичайне, несурядне.

— Гаразд! Я покажу редакторові, хоч у недільному додаткові ми й не звикли друкувати любовних пригод. Та своєму постійному співробітникові можна зробити

виняток, коли, певна річ, ваше оповідання має художній інтерес.

— Воно має життьовий інтерес,—з притиском підхопив Карпо Макарович.—Колинебудь я вам оповім його трагічну історію. Не вимагайте цього зараз. Рана ще надто свіжа й роз'ятрена Не вимагайте!

— Та ні ж бо, товаришу! Хай ваша історія лишиться при вас. Нам із редактором важно задоволити читачів справді цікавим і корисним художнім матеріялом. Давайте ваш манускрипт.

Тоненький шкільний зшиток, списаний рівними акуратними рядками, перейшов до рук секретаря.

— Вам легко буде читати: я переписував три рази.

— Гаразд, гаразд! Не турбуйтесь. Завтра знатимете його долю.

«Кароліно Петрівно! Ви знаєте: я — маленький чоловічок, такий маленький, як чоловічки в Ваших прекрасних очах. Та хіба й маленькі чоловічки не мають права на велике щастя? Зробіть мене щасливим, Кароліно Петрівно! Адже я не знав досі, що таке щастя. Безрадісна була моя життьова путь, мов безкрайня телеграфна лінія. День до дня схожий, як телеграфні стовпи. Сірі, одноманітні. І думки, як дроти, довгі, нудливі, однотонні. Ви увірвалися в моє життя метеором. Ви ж така метеорна, Кароліно Петрівно, моя красна Ліночко— дозвольте мені хоч у листі Вас назвати так: красна Лі-ноч-ко!..

Коли Ви проходите повз мене, одне непереможне бажання опановує всю мою істоту: розпаритися в легку хмарку, оповісти Вас прозорою променистістю й так у солодкій млості бути з Вами скрізь, почувати кожний атом Вашого тіла, кожний кучерик на Вашій ніжній шийці, коливатися разом із кожним Вашим рухом.

Не смійтеся з мене — я не шукаю слів, я пишу так, як думаю, а думаю про Вас я завжди, повсякчас, невідступно, з солодким болем і з незміренною радістю.

Коли Ви одного дня забули на моєму столі свої рукавички (це я їх украв, простіть мене, — я не міг їх не вкрасти!) — це був найщасливіший день у моєму житті. З того часу вони завжди зі мною, в боковій кишені мого піджака. Коли ніхто не дивиться на мене, я зідхаю глибоко й часто — й чую Ваші рукавички на своїх грудях. Потім я притискаю їх до свого обличчя й жадібно вдихаю їх аромат — від них пахне Вашими пальчиками.

Я знаю: Ви дивитесь на мене, як легкий аеро з-під хмар на тяжкі незграбні трамваї, що їх ганяють щодня по тих саме рейках туди й сюди, з зупинками на тих саме місцях — все життя від дня народження на заводі й до смерти серед іржавого кладовища в ремонтному парку. Але й аеро відпочиває на землі. Невже Ви не можете на час знизитися до мене? Ліночко, моя красна Ліночко, я не прошу чогось великого, нездійсненного! Я прошу тільки коли-не-коли побути зі мною, прошу мати право дивитися на Вас, не ховаючи свого зору, розмовляти не про службові справи, а так, як коливається дим понад містом, вільно, бездумно. Я ж бо Вас люблю. Яка жінка не любить, щоб її любили? Хай це буде непоказна, маленька людина — та ж важно, що вона ВАС любить, що ВИ центр її помислів, її мрій, Ви стаєте вищі від того, гордовитіші...

Ліночко! Не смійтесь, не глузуйте, не зневажте мене, мого глибокого, пристрасного, як думки матері про хору дитину, почуття. Не дивуйтеся, коли я закінчу цього листа таким, може несподіваним, по-міщанському прозовим проханням:

«Підемо разом у кіно»... Я чую, Ви регочетесь, Ви не в силі втриматись. Після всіх романтичних слів така наївна пропозиція. Ні, не наївна, моя красна Ліночко! В кіно, коли загасне світло,. Ви не бачитимете, хто сидить попліч Вас. В кіно ми обидва дивитимемось на одне і — мрію — може, один відгомін те одне викликатиме в наших душах. В кіно Ви забудете звичайні наші взаємини, забудете ті буденні умови, де

відбуваються наші службові зустрічі. В кіно ми рівні глядачі...

А мені...

Доле моя, яке щастя буде сидіти поруч Вас, почувати обіч Ваше плече, чути, як Ви зідхаєте, всміхаєтесь, як реагуєте на екранові сцени. Ліночко! Прошу Вас — підемо разом у кіно. Хіба Вам не приємно буде почувати, що Ви робите людину щасливою, що Ви даєте їй велику, незціненну радість?

Може я ідеалізую Вас, як ідеалізують предмет своєї любови всі закохані. Але я вірю, що добрість у Вас переможе, що Ви цю жертву принесете, Ліночко, правда? Ви згодні?

Весь Ваш К. М.».

Редактор із секретарем мовчки переглянулись:

— Оригінально! Замість послати почтою чи просто передати в руки, хоче надрукувати любовну цидулку в газеті. Кумедно!

— М-гу! Перший випадок у практиці... Ви кажете, що він був дуже схвильований? Та певно, певно... Знаєте що? Покличте сюди Кароліну Петрівну, обміркуємо справу втрьох. У любовних історіях жіночий розум мерщій розбереться, тим більше — сам адресат.

Кароліна Петрівна, нова редакційна машиністка, швидко ввійшла в кабінет.

У повітрі запахло резедою й рижевою пудрою. Темні, трохи підрисовані очі спинились на редакторі сміло й уперто.

— Передрукуйте оце негайно й принесіть знову мені.

Шелест вузької сукні на стрункій постаті, легкий оборот — пішла.

— Та вона справді гарненька! Смак у нього є. Як я не помічав...

— Та й не дурненька й собі ціну знає. Побачимо, як ця принцеса до пропозиції нашого лицаря-плохути

поставитьcя. Непоганий сюжетик для свого «оповідання» вибрав. Хе-хе-хе!

В кабінеті коливався веселий смішок. На мить забуті чергові кампанії, міжнародні події, звіт останньої партконференції...

Перед очима там десь за стіною зігнувся над купою паперів Карпо Макарович, хвильно чекаючи на відповідь коханої — і вона десь стукає на машинці собі любовного листа.

— Хе-хе-хе! Оце встругнули... А дівчатко трохи підфарбовуєтьcя—хоче, щоб на неї задивлялися.

— Нічого. Фарбована картинка краща від нефарбованої — це й діти знають. Аби вміло робити.

— Та вона вміє...

— Щось довго не йде, мабуть, ніяково стало.

Легкий стукіт у двері.

— Ввійдіть!

— Ось вам відповідь. Я одержала її з уранішньою почтою ще перед тим, як ви мені показали перший розділ «Любовних пригод». Читайте.

«Коли ти, паршива швендьо, одбиватимеш у мене чоловіка й вештатимешся з ним по кінах, — я не знаю, що тобі зроблю... Все, що може зробити жінка з передмістя, чуєш? Обіллю сірчаною кислотою твоє личко, щоб ніхто вже не залицявся, видеру волосся, виколупаю очі.

Він тобі хвалиться, що за все життя не мав щастя. А я його мала? Десять років замужем, із них три на вагітність і сім на годівлю. Ось підсумок мого життя. Ночви, куxенна плита й широке ліжко з випнутими черевамн гладких подушок. Чи ви знаете цю каторгу? Чи ви розумієте, що тепер я хочу тільки спокою, тільки можливости виплекати своїх дітей, щоб не задурно були всі ті муки, всі ті роки тяжкого, безрадісного життя. Ви хочете й це відібрати. Ви сміятиметесь у кіні, а я плакатиму коло покинутих дітей. Він носи-

тиме вам дарунки, а я не матиму чим залатати дитячі сорочки...

Кароліно Петрівно, я не знаю Вас. Мені здаля показав Вас редакційний сторож, коли я прибігла несамовита дізнатись, хто це така, до кого пише мій чоловік. Прозорливість ревнощів напутила мене зразу на редакцію. Адже Карпо Макарович ніколи мені за Вас не згадував, та й Ви недовго там служите.

Кароліно Петрівно! Ви ж молода й гарна. Навіщо Вам любов такого миршавого, непоказного чоловіка? Він не дасть Вам тої насолоди, що Ви її шукаєте. Я бачила Вашу тонку сукню, Ваші прозорі рожеві панчішки, Ваші лякерки. Ви хочете подобатись. Ви шукаєте любови. Але чи така любов Вас задоволить? Один-два дні — і Ви її зречетесь. Ви покинете його, а він, — він ще до того покине нас. Щезне й той сурогат сумирного життя, що ми маємо. Щезне міраж приязні, кохання.

Я ж його кохаю, чуєте? Кохаю до самозабуття, до нестями, чому свідки мої діти, мої бідні діти. Коли чомусь пів на п'яту ще не чути його кроків на нашому глухому завулку, я не можу всидіти й вибігаю за ворота виглядати мого Карпа. Єдина втіха в моєму житті, коли він мене приласкає. Хто ж бо ще мене може приласкати — слухайте ви, молода й гарна жінко — мене з моїм зів'ялим тілом, з натруженими руками, з потертим, рябуватим обличчям? Він був мій перший і є останній.

Ви не маєте права в мене його забирати. Ах, ви й так уже на половину його забрали в ту саму хвилину, коли він мене обдурив, коли він так у вічі збрехав. Як удар грому, це було на мене, і як після удару грому буває тиша, так я заніміла і нічого не могла вимовити. Вам перекажу, як це було.

Коли молодші діти вже сплять, а старшенькі ще граються й нишпорять по наших двох кімнатах і кухні, чоловік сідає і пише. Там у вас в редакції надто шумно, щоб можна було спокійно працювати, а грошей нам

треба й треба... Ви ж цього не знаєте, у Вас нема дітей... І я кажу дітям:

— Тихше, любі мої, тато занімається!

Ми всі ходимо на шпиньках, щоб не заважати. Ми знаємо, що він працює для нас, що його спина горбиться від турбот про нашу їжу, вбрання, кватиру, дрова.

Нашвидку я втишую дітей і укладаю їх спати, а сама сідаю порпатися в їхній білизні. Все, що я дозволяю собі, це тихо підійти до чоловіка, обняти його за похилені над столом плечі й ніжно поцілувати в скроню:

— Працюй, мій любий, мій рідний Карпику!

Так я зробила і в той злосливий вечір. Чи ж можете Ви уявити мій жах, мій холодний жах, коли через чоловікове плече я побачила клаптик почтового паперу і на ньому там-сям схопила окремі рядки:

«Кароліно Петрівно, зробіть мене щасливим!.. Я Вас люблю... підемо разом у кіно...»

В мене серце спинилося й ноги похололи. Я не могла одірвати очей від цих жахливих слів. Все життя зруйноване. Десять років нужденних змарновані навіки. Мої діти — сироти. В моїх дітей нема батька. В мене нема вже чоловіка.

А він, зляканий несподіванкою, прикрив листок тремтливою рукою й винувато шепотів:

— Це я почав таке оповідання. Бачиш, тепер ніхто не пише любовних оповідань. Пролетарські письменники вважають, що це їм не личить, — ніби пролетарі не люблять! А читачі вже виголодніли на любовні пригоди в літературі. Ось мені редакція замовила на недільний додаток... Спробую...

Наївна, нашвидку вигадана брехня. Мій чоловік — і оповідання з любовними пригодами! Я одійшла мовчки, я не спала всю ніч, а вранці дізналась, що Ви — причина цієї брехні, причина мого нещастя.

І ось пишу, заклинаю: не губіть мене. У Вас теж колись буде чоловік, будуть діти. Подумайте, розважте, зійдіть з мого шляху. Інакше я за себе не ручуся. Я накою лиха й собі і Вам. Я — жінка, я — мати. Ви

знаєте, як захищає кішка своїх котенят? Ви знаєте, як квочка кидається на собаку? Ви будете собакою, коли зачепите мій тихий куток. Ви вже зачепили його, я вас ненавиджу. Бійтесь мене, тікайте від мене, тікайте від мого чоловіка. Чуєш, паскудо! Іди геть, бо я сама себе боюся...»

Редакторові очі миттю перебігли нервові жіночі рядки.

— Хм... Розділ другий «Любовних пригод», на мою думку, сильніший від першого, а третій обіцяє бути навіть драматичним... Що ж його робити, Кароліно Петрівно?

— Надрукуйте йому цей перший розділ, — твердо мовила машиністка.

— Та-ак... Добре серце принцеси зглянулося над долею безталанних сиріт. Похвально! — Але ж газета ризикує обдурити читачів і не дати їм кінця «Любовних пригод»?

— Я... я піду з ним у кіно, — тихо проказала Кароліна Петрівна, — а рукавички звелю повернути мені. Адже тепер уся справа в рукавичках.

— Авжеж, у рукавичках, — з притиском кінчив редактор, поглядаючи на її тонкі пальці.

11/XII 1926 р.

К А Р А

І

Глибоко вгрузаютъ важкі порепані чоботи в пухкий сніг. Розпарене обличчя аж вилискує, тільки на вусах та бороді налипли бурульками крижинки. Жилава рука щоразу хрумкає їх пожовклими від тютюну пучками та за хвилину вони знов налипаютъ. Ізсунута на потилицю шапка вивітрює розіпрілу чуприну. Думки мерехтятъ, мов ті іскорки на сніжинках. Веселі, сумні, ніякові.

— Оце навпростецъ ходити! Спізнивсъ дуже—мо, хто й підвіз би був... Та й люду сьогодні на ярмарку! Аж он звідки понаїздили... Тільки що воно за купецъ пішов: насилу своїх чорненьких збув. Ех, і волики були! Тра відразу лісу придбати та з весною і за хату. Покривилась на гетъ стара, потрухлявила, як не завалилась досі. На всьому селі хіба в брата Никона гірша... Тяжко Никонові, ще й помічника немає, як і в мене, вдовця самітного... Хто-зна в кого й уда ся Григор: усе гулянки та бешкети, бешкети та гулянки. Нема того, щоб батькові підпомогти господарство направити... Ех, життя, як ота путь глибококолійна...

Розстібнув кожуха і, важко сапаючи, сунув до переїзду. Там, за залізницею, близько й село. Горбок, левади, річка, хати... Півгодини ходу.

Сутеніє. Одинокі спізнілі гави, стомлено кракаючи, поспішають на нічліг. На засніженому полі химерно танцюють ледве помітні тіні від них. Якась пара затримала льот і кружляє над напівсплюндрованою сторожкою біля переїзду. Дурні! Там відколи ніхто не живе, не лишає поживи. Бомба з денікінського бронепотягу цілу родину поклала в домовину. Криваве, страшне місце... Поглянули на розбитий дах гави, кракнули ще раз—і на домівку. Глухо скрипнула луна від їхнього крику в порожньому полі. Завмерла. Тихо, тільки чоботи човгають, уминають сипкий сніг.

Лячно Созонові, долю залізничника згадавши. Не знає людина, коли й звідки на неї лихо натрапить. Безневинному кари завдасть, винного помилує.

Чорною пасткою вищерилось вікно сторожки, і здається Созонові, що в тій пастці щось ворушиться. Рука цупить батіг—єдине, що лишилося від волів, бо віддав і ярма на додаток. Друга нервово мацає в пазусі хустинку, де загорнуті паперові червінці.

— Виймай, виймай гроші, не лінуйся!—раптом з вікна глузливий голос і просто перед очима смертодайна дірочка револьвера.

— Хлопче, не жартуй!

— Які там жарти! Клади на землю, бо вб'ю. Ну!..

— Хлопче, шануйся! Що робиш?

— А туди тебе... Клади, бо тільки й жив!

Отетерілий з несподіванки Созон покірно кладе дрижачкими руками хустинку. З жахом дивиться на чорну, як гав'ячий дзьоб, лискучу люфку.

— Ставай на коліна, молись наостанку,—чути команду, і люфка наближається до Созона. Ось-ось кракне—і нема його, як не стало тоді родини залізничника...

— Май совість, чоловіче! За що караєш?

— За що? За гроші, от за що. Щоб не виказав.

— Та цур йому! Мовчатиму. Зглянься, не бери гріха на себе.

— Мовчатимеш? А я знаю? Молись, кажу!

— Ой-йой!

Голосно ляснув постріл і геть там покотився луною по залізниці.

Созон завчасу ницьнув. Лежав, не тямлячи, чи живий він, чи мертвий.

— Доля помилувала. Вдруге не стрілятиму. Тільки пам'ятай: одне слово—і тебе вб'ю, і хату спалю. Мене арештують—хлопці помстяться, все'дно не житимеш. Іди, не оглядайсь, розтуди-т тебе телеграфним стовпом через поперек!

II

Очманілий, хитаючись, наче п'яний, брів додому Созон. У вухах лящала брудна безглузда лайка, дзвенів перекатами постріл. Наче обценьками стискало щось горло, тягло вниз куточки губ, збирало у зморшки шкіру коло очниць.

— Волики мої чорненькі, намарно ходив коло вас, намарно недоїдав, недосипав... Дітоньки мої маленькі, не бачити вам нової хати, м'якої постелі, доброї їжі. Ходити вам наймитами, поневірятися по чужих людях. Не для вас уторгував, для харцизяки, бузувіра-нелюда!..

Чорною хмарою всунувся Созон у свою похилу хатину й повалився на лаву, як був у кожусі і змокрілих чоботях. Сумні думи вже покинули його. Отупіло дивився на жердку, куди почепив непотрібний уже батіг, і без кінця проказував про себе налазливу лайку:

— Телеграфним стовпом через поперек... А щоб тебе телеграфним стовпом через поперек!

Чогось стало смішно, аж схлипнуло реготливо в горлі й перекривило обличчя. Підвівсь, провів рукою, наче змахував щось із лоба.

— Оце наярмаркував! Нову господиню в нову господу завів. Оженився рогач із коцюбою, привели черепків із черепенятами... На череп'я життя пішло...

Піймав на собі зачудований погляд старшенької дочки. Встала вона була, засвітила гасника, видобула з мис-

ника горщика з вечерею, вкраяла хліба і стояла зараз перед батьком, не знаючи, що й казати. Тільки, як матуся вмерли, бачила вона тата таким.

Сидів він тепер край столу, зіперся на руки и дивився безтямно перед себе. Побілілі губи беззвучно щось шепотіли. На щоці сіпалася жилка. В розстібнутій пазусі важко дихали чорні волохаті груди.

Дівчинка стурбовано дивилася, боячись запитати. Збагнула, що батько з ярмарку приніс не радість, а горе. Маленьке серце стискалось від жалю.

— Їжте, тату, та їжте бо! Оце трохи вареників налипила, малі вже поїли та сплять.

— Ти ж моя велика та розумненька, варениками хочеш розважити? Сухий хліб їстимемо далі, дочко, ось що!

Похилився на стіл Созон, мало не плаче. В кутку дочка хлипає, тямить, що скоїлось щось непоправне, немилосерде, коли й тато такий стався зажурений, тато, великий та мужній.

Цвіркнув несміливо цвіркун у запічку і замовк, зніяковів. Жура повисла сірою мрякою у старій хатчині. Чути лише стримані подихи збезнадіяних людей. Чадно кліпає гасник, граючи химерними тінями.

Раптом надворі сердито загавкав собака. Рипнули сінешні двері. Кого несе в цей турботний час? Навіщо?

III

Бавовняними клубками ввірвалось у хату морозне повітря. Війнуло терпким холодом. А ще холодніше ставало, коли поглянути на подрану, латану й перелатану Никонову свиту, облізлу, невідомого брудного кольору шапку й пообмотувані в ганчір'я чоботи.

Він був старший від Созона, і нужденне життя глибоко зборознило все обличчя, присипало передчасною намороззю волосся й вигорбатило похилу спину. Жилаві вузлуваті руки повсякчас рухалися, незвиклі до супокою.

Не часто брати бачились. Хіба, як родинне свято або лихо прикрутить. Без діла один до одного не заходили.

Чув Созон, що й цього разу Никін завітав не задурно. Певно, якийсь клопіт має.

Та не відразу селянин своєї справи доходить. Звик манівцями їздити, битого брукованого шляху боїться. Коні, мовляв, нековані, ще й вісь дерев'яна...

— А що, ярмарок удалий, Созоне?

— Та нічого...

— Ех, і крам тепер не поцінний! Тяжке життя пішло.

— А коли воно легке було? За панів, чи що?

— Та ні, тепер ніби кращає. Це я за себе кажу.

— Хіба що?

— Не знаю бо, чи весни із своїм збіжжям діждуся. Вже й картоплю мало не всю вигріб.

— Погано... А Григор—так таки нічого й не робить?

— Та бач, і йому чоботи нові справити треба. Хоч до роботи, хоч на вулицю. Хлопець десь молодий, пожирувати хоче.

— Щось дуже він у тебе жирує. Вже люди жаліються.

— Або що?

— Та так, бешкетують хлопці на селі і він колобродить. Дивись, щоб не накликав лиха на твою голову.

Похнюпився Никін, помовчав. Гірка, видимо, була для нього ця розмова. Покрутив шапку в руках, долі дивиться, знов питає:

— Ну, а волики спродав добре, Созоне? Як надіявсь?

— Та спродав... Тепер хоч сам у плуга впрягайсь.

— Проте нову хату матимеш, хазяйку собі візьмеш до сиріт.

— Матиму пухиря на лобі,—злісно проказав Созон, аж плюнувши спересердя.

— Хіба ж мало дали? Адже три сотні збиравсь узяти. То ж і я думав,—чи не позичиш дозимувати...

— Як сам дозимую... Ет, однаково від людей не вкриєш!.. Пограбовано мене,—чуєш?

— Та що ти? Де? Хто?

— Не скажу, брате, не можу... Вб'ють, як викажу, загрожувались.

— То не кажи хто, кажи як.

Переповів Созон свою пригоду братові, сам сердито на нього зиркає, аж Никонові ніяково:

— Наче і я в чомусь винний, наче й на мене зле серце має. Хіба за те, що позичатися прийшов під лиху годину?

Ще нижче понурився він, не відказав нічого, а далі й прощатись почав.

— Вибач,—каже,—що прийшов турбувати. Тільки ж справді сутужно мені та й Григорові таки чобіт треба. Вже давно мені голову морочить. «Хочете, каже, щоб гарну невістку колись у хату привів,—гарно й мене держіть». Ото ж я й думав...

— Гиндики теж думають,—уже зовсім із люттю перепинив Созон і так глянув на брата, що той мовчки за клямку й подався на свій куток.

IV

Сира, непривітна, ще гірша за Созонову, була в Никона хата.

Заліз він на піч, нап'яв на себе яке було дрантя, лежить горілиць і тче нудні, безпорадні селянські думи. Як жити? Як менше їсти? Кому свої труджені руки продати? Чи не краще геть із лихій годині землю покинути та й податися десь сторожувати абощо? Гадав від брата підмогу мати, тепер, диви, ще й йому підпомагати доведеться—адже купка сиріт у нього... Де ж то Григора так довго нема? Десь знов загуляв, либонь. Мало совісти в хлопця, ой, мало... Карає доля, а за що—піди, второпай... Та й Созона скарав якийсь злодій безневинного. Не з куркулів же він, не з куків. Скільки років тих бичків годував, а тепер що—став харпаком безпросвітнім, безнадійним.

Чорною галиччю думки кружляють, кракають. Голодні, журні, безпорадні. І голова Никонові здається гніздом гав'ячим, кострубатим, незугарним, із проду-

вами між сяк-так покладених гіллячок. Холодне, чорне, непривітне. Гойдається в розколині на голому рипливому дереві, прокинеться з різким криком гава, зірветься, заплискає стривожено крилами, знов учепиться гачкуватими пазурями в суху зледенілу гіллячку. Немає покою, немає розради... Без кінця, без краю тягнеться вітряна, зимова сільська ніч. Без кінця, без краю кружляють зловісні думки в стомленому мозку Никоновому. Болить, ниє натруджене тіло.

Десь люто валують собаки, дико гигочуть у нічній тиші хлопці. Ех, хлопці, хлопці! Багато серед них є бур'яну. Вже не вперше в Лукашівці грабують людей. Ото й до Созона черга дійшла. Розбестились злодії. Бояться їх люди. Влада ще молода, на селі не встояна— чи давно від бандитських «партій» життя не було? Одні махнівці чого наробили...

Безладно плутаються образи в змученій голові. Хилитаються лапаті бур'яни, з них визирають хижі голови круків, зловісно кряkають, широко роззявляють чорні дзьоби. Дужий подув холодного вітру—і ціла їх зграя вривається в убогу хатину. За ними женуться хлопці, на чолі—Григор, гидко лається...

Сон одлетів.

У сутінках в кутку роздягається Григор. Тхне горілчаним духом.

— Де був, Григоре?

— А я вас питаю, де ви були?

— Чого по ночах блукаєш?

— Козакові й місяць світить за сонце.

— Хіба так з батьком розмовляють?

— А хіба батьки синів босими водять? Дістали грошей на чоботи? Дав дядько?

— Та ні...

— То ж мовчіть, у мої справи не втручайтесь.

— Які то твої справи?

— А такі, що не ваше діло!

Замовк старий, зажурився. Скарала доля сином, ой, скарала! Один-однісінький—і що з нього? Коли б не

правий був Созон: доведеться колись перед людьми червоніти. Тепер ще нічого—хоч на самоті, віч-на-віч ка-зна-що говоритьб. А далі?

Чує Никін: висовує Григор з-під лави свою скриньку невеличку—колись була його, Никонова, салдатська—відкриває, стукає чимсь, далі шелестить немов папірцями... Знов клацає замок, шуркотить одежа, скрипить піл під вагою Григорового тіла, а за скілька часу рівний сап сповнює хату.

Той сап не дає покою Никонові. Він, здається йому, лізе не тільки в уха, але й у ніс, очі, ріт, кожну клітину тіла, штовхає з усіх боків, шпигає, коле.

Широко розплющені очі Никонові пильно вдивляються в нічну пітьму, аж поки вона починає сіріти, поки надходить світанок. На вербах знов прокинулись гави, кричать навперейми перед уранішнім відльотом. Десь одна крякає в дворі, порпаючись у купі гною.

Никін поволі злазить з печі, покрадьки простягає руку до Григорової одежі, до кишені, де лежить ключ. Никонова голова тихо схиляється над скринькою, старечі руки беззвучно лічать гроші: сотня, дві, три... Онде ще, ще... Пов'язані пачки, придавлені зверху чорним револьвером.

Никін обережно складає гроші в шаньку й кладе на піч. Сідає на край печі, звісивши худі, жилаві поросші густим волоссям ноги. Сидить годину, дві, три. Сухі порепані губи щось шепотять. Сухі зчервонілі очі вперто вдивляються в якусь щілинку на стінці.

На вулиці реве худоба, гейкають люди, риплять журавлі, ллється холодна вода в замерзлі корита.

Непорушно сидить Никін. Сіре, поскороджене лихом обличчя ще посірішало, гостро випнулись вилиці...

Позіхаючи, прокидається Григор. Йому треба чогось до скриньки.

Никін чує брудну лайку:

— Ах ти... обікрали!.. Тату, це ви мої гроші взяли?

— Я тії гроші взяв,— рівно, приглушено Никін.

— Віддайте, бо лихо буде!

— Віддам,—так само рівним, однотонним голосом батько,—ось там у кутку під полом поклав.

— Ах ви... телеграфним стовпом... через поперек!

Григор стає рачки, щоб полізти під піл. Чує раптом стогін:

— Сину мій, сину!

Підводить на мить обличчя—і падає ниць, заливаючи кров'ю долівку. Маленька хатина сповнюється їдким пахом пороху.

... Важкою ходою йде Никін до сільради. В руці туго напхана шапка. Морозний ранок льодовою шкоринкою затяг засніжену землю. Сніг хрумкає по кожнім кроці Никона. Він залишає по собі глибокі синяві сліди, немов вдавлює туди своє горе.

V

Перед переїздом спинився драбинчастий віз. Свисток паротягу пронизливо ріже повітря, віщує небезпеку. З рахманної ріллі, з телеграфних дротів турботно знімаються птахи й клопотливо перелітають десь далі. Гулкою луною відбивається гуркіт поїзду в порожній сторожці. Пролітає, здіймаючи мрячливу куряву. Спадає вона на землю, пудрить сірявою траву наобабіч. На телеграфні дроти знов злітаються щури й тихо гойдаються в струнку шерезі, похитуючи голівками. На возі Созон і Никін. Созон веселий, говіркий. Никін—суворий, випростаний, сухий, як жердка. Говорить, як лід рубає:

— Мав спокутати гріх. Виправдали радянські судді, умовний вирік дали. Кажуть: небезпечний для трудящих елемент знищив. А я ж сина, сина убив! Така доля: безневинного покарає, винного помилує... Не можу я жити в тій хаті. Наймуся тут сторожувати.

І сторожує Никін там досі. Свистить паротяг—виходить до нього з зеленим прапірцем. Сам сивий, суворий.

7/III 1927 р.

ПОВОРОТ

З кущів стирчить кошлата людська голова. Вузенькі примружені очі пильно вдивляються вниз, де під кручею ластівчаними гніздами ліпляться селянські хатки. По губах блукає непевна усмішка.

Ось вона, довгождана батьківщина! Три роки не бачив її, три роки серед злодіїв, ворів, убійників...

Ге! Його тоді теж мало були не вбили. Хіба дядьки конокрадів милують? Це ніхто, як рідний брат, люшнею ногу перебив. У животі з того часу наче щось увірвалось. Спробуй тепер за чепіги взятись, лантуха в млин виперти...

А все через бабу, як хтось казав—того янгола з діточкою... Хотів собі обійстя обставити, від брата виділитися. Адже, коханка вже тяжка ходила та все:

— Коли поберемося, Хомцю?

Та куди її візьмеш, коли братова сичить гадом, брат-господар бугаякою зиркає:

— Тільхи байстрючат у хаті й не бачили!

Ну, й украв. Ну, й удруге. Вподобав легкий хліб, загуляв хлопець, поки на плаву дядьки коло коней здибали.

Били. Привезли в село. Били. В волость...

Хома аж закректав від жахних споминів. Губи скривилися. В руці тріснула суха гіллячка. Ой, задушив би!.. Ворухнувсь у кущах, наче стрибнути кішкою схо-

тів на приземкуваті хатки, на катів своїх. І знов прикляк непорушно.

Десь поблизу кроки. Крутою стежкою вертає зі степу з косою дядько. З-під широкого бриля визирає знайома руда, аж жовтогаряча, борода.

Сусіда Гаврило. В нього звів був Хома вороного жеребчика. Аж у третьому повіті через циган на ярмарку збув.

Минув сусіда кущі, де їжаком причаївся Хома, не дихне, не здрігне.

От вертай додому, як там ворогів, як джмелів над гречкою! Та знов—куди подінешся хромий та хорий, з усім тим, що на тобі (вже й шапку загнав по дорозі—їсти ж кортить).

Знаття б—як зустрінуть. Може забули? Може простили? Адже три роки в тюрязі спокутував гріхи. Нічого не треба, бодай жити сумирно на своїй частці. Якось перебідує на тій десятинці, город розведе, бджілок може...

Очі Хомчині знов пильно вдивляються вниз, де лишаєм обсіло долину село. Вечірня курява димною запоною оповиває його. Не добереш, де купи верб та вишняку, де дахи та скирти... Що чекає Хому за тою запоною?

Мозок уперто свердлує невість.

Пригадує. Колись на фронті взяв його з собою товариш-літун в аероплян. Як на релях загойдало, замутило. Глянув униз—завмер, зачудований. Аж грудочки на ріллі видно, так прозоро. Летіли над селом—мов щільнички село. Тісно-близько квадратики-дворища туляться одно до одного, а позад тих квадратиків клуні, шерегом вирівнялись. Онде люди з хат вибігають, обличчя вгору. Телята, собаки, кури врозтіч, гуркіт зачувши мотора. В ставу дно прозоріе, колишеться волохатими смугами жабуріння. Здається, трохи нижче—і побачив би геть усю рибу. Черідка гусей на березі біліе, кожна пташина, як маківка.

Здивувавсь тоді Хома. Адже високо, все оте, як цяцькове, а видно, мов книжку з кольоровими малюнками держиш перед очима.

Що вже садок—і в ньому ясніє кожна стежечка. Онде дівчина з коромислом до криниці йде попід осокорями. В кущах понад ровом біжить рудий собака і кущі його від зору з аеропляну не ховають.

Казав потім товариш-літун:

— Вгорі повітря чисте, прозоре. Так, мабуть, і ті, що вгорі сидять, наше життя краще видивляються... А ми нанизу крізь куряву поземну нічого не добачаємо, ходимо, мов у туманах...

Плюнув сердито Хома:

— Справді, мов у туманах. От, іди тепер додому,— чи на поріг пустять? Та вже назад не вертати...

Підвівсь і, поволі ступаючи, почав спускатись в долину.

Сонце востаннє кліпнуло мідяним приплющеним оком між синявими хмарами. Війнуло прохолодою, вечеровою вогкістю.

Хома входив в село. Крадькома, попід плотами, наче знов до чиєїсь стайні. Ось уже й Гаврилові ворота.

— Чи не Хома часом? Авжеж Хома. Здоров був. На домівку вертаєш?

— Та так, одсидів уже своє...

— Егеж, егеж, тепер скоренько випускають. Слобода! Щож далі робитимеш?

— Щож робитиму? До важкої праці тяжко — он де тоді ногу перебили, а проте якось хазяйнуватиму.

— Егеж, егеж, треба до хазяйства ставати. Хлопець у порі, хоч, мабуть, у тюрмі від сільської праці й зовсім відзвичаївся.

— Та так, дядьку Гаврило, воно й раніш, як знаєте, не дуже я до цього брався. Та треба спромогтися. Он у бупрі трохи шевцювати навчивсь.

— Егеж, егеж, воно й добрі люди поможуть у добрім ділі... А чого це ти, хлопче, без шапки мандруєш?

— На хліб виміняв.

— О-о! То ти й порожнісінький? Кепська справа, хлопче! З чого ж ти господарство розпочинатимеш? Уже раз був розпочав, нівроку... То що, заходь до

хати, нагодую, та, може, й шапка в мене знайдеться сяка-така. Як же парубкові та без шапки?

Здивовано зиркнув Хома на сусіду. Звідки така гостинність у дукача? Чи не затяга, бува, в яку пастку? А їсти кортить, аж слина набігає.

— Чого ж стоїш? Ходім, там стара лемішчаних пиріжків напекла, баранця недавнечко зарізали, та й чарчина знайдеться. Треба ж чоловіка на повороті почастувати. Не опинайся бо.

— Чому опинатися? Тільки нерано... Хотів додому...

— Та брат твій із родиною сьогодні в полі ночує. Егеж, у полі. Ми ж і там сусіди. Бачив.

— Хіба що так...

— Ходи, ходи!

Зайшли. Побачивши Гаврилиха Хому аж сплеснула руками:

— Оце вже й повернувся? Ой, лишенько!

— Та не лишенько, а бігай, жінко, до льоху та неси чим гостя дорогого з поворотом поздоровляти. Ще й на кума Микиту гукни.

Щодалі більше дивувався Хома. Упадали коло нього хазяї, як коло рідного. Витяг із скрині Гаврило добру смушеву шапку, сам примірив:

— Гаразд! Носи на здоров'я.

Кум Микита й собі приобіцяв на вводини мішок картоплі притарабанити й спрягтися підмовляв Хому:

— Що там тобі з братом приятелювати? Він же тебе зробив калікою. А в мене коняка, як трактор, ще й плужок новенький. Пиймо могорича на супрягу.

А Гаврилиха й собі хустку шовкову в кишеню кладе, пошепки каже:

— Ти ж свою дівчину, либонь, не забув? І досі заміж не пішла, тебе дожидає. Не тобі кажучи, котрі плещуть: «не хочемо злодійську полюбовницю брати», а котрі тебе бояться: «верне, мовляв, ще й помститься».

— Егеж, егеж,— почув останні слова Гаврило,— мститися, хлопче, це не по-божому, не по-хорошому. Ми

То 12405

тобі й борошна, якщо треба, ми тобі й первачка не пожаліємо.

Сп'янілий Хома поліз цілуватися:

— Ви ж мої сусіди хороші, ви ж мені кращі за родичів. А я в село й поткнутися боявсь, на кручі сутінок дожидав. Бачив, як вертав дядько Гаврило з поля, і привітати рота не роззявив, сховавсь у кущі. Хіба ж я знав, хіба сподіванку мав, що зустрінете мене, злодія, отак, як сина рідного, як свати жениха бажаного?

Розчулився Хома, мало не плаче. Гаврилиха — м'яке серце жіноче — й собі рукавом утирається, крізь сльози проказує:

— Ти ж, синок, нас тільки не забувай. Ми на тебе зла не маємо, то й ти не май.

— Егеж, егеж, щоб по-мирному жити — ще чарчину Хомо! Ану, ще до пари, бо з'їдять татари... Та й четверту, бо віз на чотирьох котиться. А шосту, бо шість день роботи. Сьому, щоб на сьомий день спочити та на призьбі покурити. Закурюй, хлопці, перепочинемо!..

— Від понеділка до понеділка
Вип'ємо, куме, — добра горілка...

затяг хрипким голосом Микита.

Коли дукачі-куми виводили:

— Покиньмо, куме, всяку роботу,
Вип'ємо, куме, ще й у суботу —

Хома вже не чув. Стомлене тяжкою путтю тіло не витримало і схилилось на лаву.

Гаврилиха стиха мовила:

— От доведеться воловодитись із злодієм та на селі кару мати. І не шубовсне десь ворюга в криницю, або-що... Адже з п'яним усяке трапляється. Схоче, може, напитися води та й перехилиться...

Куми переглянулись.

— Хто його знає... Данину чималеньку доведеться давати, щоб не чіпав, катюга клятий!

— Тобі, куме, нічого вже. Адже в супрязі ходитимеш. Твій кінь, мов і його кінь, егеж...

— Егеж, егеж, — перекривив Микита, — ще й самого за злодія вважатимуть. Ото не було лиха, так вітром нанесло!

Хома цеї розмови не чув. Він солодко посміхався, припавши головою до якогось оклунку на лаві. Йому снилось, ніби аероплян підніс його високо над ланами, Картатою плахтою розглялися вони геть аж до обрію. Зелені, чорні, жовті. Жовті, чорні, зелені. Сірими биндочками доріжки, мов пасики, а на них згори кожна колія щілинкою - зморшкою. Онде хитрими викрутасами порушила правильність кольорових чотирикутників річка. Близько річки його, Хомина, десятинка. Онде й він сам разом із дядьком Микитою оре. Руки міцно наполягають на чепіги, ноги глибоко вгрузають у вогку лискучу ріллю...

Ні, не так! Він же мусить бути на аеропляні. Розіп'яв крилами руки й плавом здіймається від ріллі. Солодко - млосно, як на релях, як тоді з товаришем - літуном. Трохи вадить, хочеться пити.

— Зараз буде й криниця, — каже товариш - літун.

Аероплян гуде, воркоче. Вітер хитає його, як човна на буремних хвилях. Раптом дужий подув б'є згори, і апарат летить стрімголів униз, на чорну, вогку ріллю.

Хома відкриває рота крикнути, але холодний струмок заливає горло, холодний струмок оповиває все тіло.

6/II 1927 р.

Б А Н Д А

Підгаєцька цукроварня не раз зазнавала бандитських наскоків.

Пам'ятає комендант Трясогуз, як уперше переховувався він у дерезі, коли отаман Чорний до них навідався. Подряпався так, неначе з котами цілувався, березневими, спорзними. А Чорний зайшов був тоді до комендатури, — аж там портрети Маркса, Леніна та Шевченка висять. Позирнув люто, плюнув, зняв Тараса й поставив у кутку, лицем до стінки.

Забрав тоді Чорний мануфактуру, що були з міста на прозодежу прислали, і подався. Щасливо обійшлося: тільки одного міліціонера забив та руду Шевчиху згвалтував. А може й того не було, бо клята баба щось дуже рано після цього дитя привела. Чи не Кирило-писарчук, кажуть люди, з нею побандитував, а вже на Чорного звернули, щоб очі одвести старому Шевцеві.

Хто його знає, тільки Чорний за кілька місяців іще раз завітав на Підгаєцьку цукроварню. Знов довелося комендантові в рові пересиджувати. Знов батько-отаман у комендатуру зайшов і знов на стінці портрети Маркса, Леніна, а посередині Шевченка побачив. Пхекнув батько-отаман, хитонув докірливо головою й сумно промовив:

— І ти, Тарасе, в комунію втаскався!

Та й пішов цукор грабувати. Підвід двадцять вивіз.

А на третій раз інакше скоїлося. Перший прибіг на цукроварню середульший Шевчихин синок, що підпасичем ходив:

— Ой, матінко, бандити в гай на автомобілях приїхали. З рушницями, шаблями... В китицях...

Шевчиха, як була простоволоса, в комендатуру та в крик:

— Ой, рятуйте, знов Чорного лиха година принесла!

— Тю, дурна! Хіба бандити роз'їздять на автомобілях!?

Коли в гаю раз—постріл, вдруге—постріл...

Еге-ге! Та й справді біда... Директор із жінкою в льох, бухгальтер старший рачки-рачки та в гарбузиння, адміністрація вся хто куди, враз ушилася. Один комендант Трясогуз не здрейфив та до телефону в місто:

— Висилайте негайно військо. Бандити з панцерника цукроварню обстрілюють. Ой ряту...

... як гупне в гаю вибух, аж курява знялася й Трясогуз умить опинився в дерезі. Зібгався їжаком та й труситься, мов цуценя закинуте.

А в місті переполох. Воєнком на коня. В окружкомі паніка (де ж пак—усього сім верстов до Підгайчого), телефони дзеленчать, по вулицях верхівці скачуть, комсомольці збирають мітинг...

Нарешті, вирядили експедицію. Попереду кінних півсотні, далі кулеметів двоє на тачанках, позаду піших набралось чоловіка з півтораста. А в місті комсомол озброївся, скрізь на підступах варту порозстановлював.

Тимчасом на узліссі все автомобіль гарчав та деколи постріли чути. Кирило-писарчук на горище заводське здерся, так ізвідтіль бачив, як бандити перебігали поміж деревами, розстрільною розсипалися. А під великим дубом ніби кулемет поставили на тринозі. Порають ся коло нього бандити, туди-сюди повертають,— на завод, значить, приціл беруть.

— Ой, аби скорше підмога була. Дадуть бо духу нам, як тим білим під Перекопом.

А загін міський не квапився. Розвідку вперед вислав. Кінні в обхід лісом пішли. Кулемети за горбком сховалися. Бувалий воєнком був, ще за Махном гонився колись. Для спокою в окружком послав першого рапорта:

— Оточую ворога. Жадний живим не вискочить. Готуйте буцегарню для бранців. Скликайте ревтриб. Воєнком Скорохватський.

А в лісі знов як торорохне бомба. Схопили бандити кулемет та й потаскали кудись на інше місце...

— В атаку вперед!—скрикнув воєнком та з шаблюкою наголо до лісу.

— Гур-ра!—лава за ним дружньо, а збоку кулемети з тачанок тах-тах-тах, тільки кулі зафюкали.

Бандити з несподіванки в ліс навтьоки, а звідти кінні назустріч, що обходом були пішли:

— Гей, рубай, не жалій!

Воєнком до кулемета ворожого (бандити з переляку кинули), сам думає:

— Не інакше — орден Червоного прапору зароблю...

Підскочив соколом, та й став стовпом придорожнім: перед ним стояв сиротливо на тринозі апарат кінематографічний. Мало були не повбивали артистів, що сюди картину на зразок «Остапа Бандури» приїхали тоді знімати.

Отака була банда остання в Підгайчому. Коменданту Трясогузові вона найбільше завдала клопоту, та про це вже нашого воєнкома Скорохватського спитайте.

7/XII 1924 р.

А Ф А Р Б І Т

Я конче вирішив його вбити, цього капосного короля. Спочатку я довго вагався. Мій марксистський світогляд говорив, що особа в історії — ніщо, а індивідуальний терор—безглуздя. Але коли захорів тов. Ленін і я пригадав, що це є до певної міри наслідок есерівської отруєної кулі, коли фашистський наймит Конраді в Лозані убив по-злодіяцькому, ззаду, тов. Воровського, коли монархісти в Болгарії своїми бандитськими наскоками змусили виїхати звідти наше радянське посольство—терпець мені увірвався.

Треба помститися. Це—раз.

А подруге: хіба особа, видатна особа, не є той організаційний центр, круг котрого купчаться певні класові сили? Той конденсатор, звідки йдуть проводи на слухняну периферію, слухяну тому, що в тім конденсаторі-особі втілено авторитет цієї класової групи? Гай-гай! Авторитарність ще така сильна, така глибока. Багато, багато комуністів, як захорів тов. Ленін, розгублено плакали: що ж ми робитимемо без нього?

Цей королик, що я маю його неодмінно вбити, ніякий геній, ніякий талант. Це сіра, звичайна людина. Але круг нього купчаться наші гетьманці, монархісти всіх кольорів, оргеші, фашисти, всяке контр-революційне сміття. Він—осередок їхнього мерзотного павутиння.

Пірвати його — і всі липучі нитки розвіються, переплутаються. Доведеться плести наново.

Так. Я вже наважився.

Мій акт буде актом дезорганізації ворожого стану. Хоч на деякий час. Це — ніби на пиві бачимо налички «Баварія», «Тригорне». Я зірву наличку, хай підшукують іншу. Поки то зазнайомлять із нею маси. Адже масам треба прапора, щоб маяв десь поперед колони. Нема прапора — за ким іти?

Я забув повідомити, де такі думки снувалися в моїй запальній голові.

Напівтемна «Віеч-Halle» близько королівського палацу. Туди ходили піячити різні челядники. Там я міг довідатися про всякі королівські звички, щоб винайти слушний момент для атентату.

Вже не вперше спускався я в цей закислий льох. І не один метр пива вихилив із льокаями з королівських покоїв... Може, ви не знаєте, як це пити пиво метрами? Напевно ні, бо метрична система ще в нас за новину. Так от, бачите, кельнер несе вам кружку пива, а під нею кружалко, сантиметр заввишки. Кричите:

— Ще кружку!

Наливає ще, а на стіл кладе друге кружалко.

— Годі. Рахунок?

Подивився:

— П'ять кружалків — п'ять кружок. Що це ви сьогодні мало п'єте?

— Мало? К чорту з вашими кружалками, крамарі дріб'язкові, катеринщики! Давай доброго кухля. Покажу, як колись наші прадіди-запоріжці гуляли.

Та й гульнув же! Показав — на свою голову, бодай не згадувати... А винен був отой стариганчик — фельдшер із королівської амбуляторії. Сам би я не пив, — його хтів укачати. Довгий на язик був лисий німець, як уп'ється. Ото й сьогодні верзе й верзе:

— Що ви думаєте: я таки простий собі фельдшер? Ні, мій любий! Моє ім'я знатиме всесвіт. Незабаром мій афарбіт уквітчає мені чоло лаврами великої слави.

Вже десять років я працюю в хемічній лябораторії королівського університету й мої досвіди мають неодмінний успіх. Ось бачите!

Він витаскав із кишені невеличкого слоїчка з якоюсь жовтявою рідиною, а з другої—маленький електрифікатор.

Але відразу знов ісховав: до нас наближався кельнер, несучи два великих глиняних чоботи з пивом. Ставлячи на стіл, пояснив:

— Тут по десять літрів у кожному. Колись наші бурші випивали на заклад.

Ого, кажу: це як за часів Петра Першого на асамблеях «кубок білого орла» фігурував? Ох, і п'янюга цей імператор пранцюватий був! Та й ці рейтарські чоботи саме на його ногу прийшлися б. Бач, здоровецькі!

— Ану-бо, мій славетний винахідцю, за ваш афарбіт, чи як там його, хоч і не знаю, кому й нащо він придатний?

— О!—аж підскочив учений фельдшер,—нащо він придатний! Нащо він придатний! Юначе, юначе! Тільки ваша юність рятує вас від мого призирства й зневаги. Чи ви читали колись «Невидимого» Велса, цю чудесну казку? Її нема, цієї казки. Вона стала дійсністю, як стають дійсністю всі казки наших прадідів, перетворені в реальне життя могутньою силою сучасної науки. Незграбні цяцьки колишні—катапульти перед сучасними броневиками. Так і «Наутилюс» Жюля Верна—дитяча іграшка перед нашими підводними човнами. Цепеліни змусили почервоніти від сорому примітивні мрії давніх фантастів. А я, я—королівський фельдшер, викину на смітник мізерну Велсову макулятуру,—його «Невидимого». Я реальними зроблю стародавні казки про щапку-невидимку. Ось вона тут, у цьому слоїчку.

І він витяг знов із кишені свої препарати.

— Слухайте,—пошепки продовжував німець, нахиляючись до мене,—тільки вам, мій любий друже, я розповім уперше свою велику тайну, що криється в цих

препаратах. Я її сам ще не до кінця розгадав, але вже близько, близько...

Божевільні вогники блискали в його старечих очах. Ясне діло, мені трапився маніяк. То що ж: може. і він знадобиться?

— Пиймо!

Ох, брати мої, товариші! Мабуть, і запоріжці такими кухлями не бавилися. Аж у в очах замакітрилось...

А німець розповідав далі:

— Коли намастити щось оцим киснем і відразу пустити електричний ток із цієї машинки — матимемо реакцію, що перетворює ту речовину, робить її прозорою, як чисте шкло. Ви Велса пам'ятаєте? Ви розумієте, чому це так? Вона після реакції не відбиває променів спектру, але пропускає їх крізь себе. Мій афарбіт робить речі невидимими. І ви питаєте, нащо це може знадобитися?

— О, вже розумію, — заперечив я, — коли б знаття, яка штука сидить у вашій кишені, ми б не брали цих рейтарських чобіт. Хай би давали кружалки, а ви б їх потім наафарбітовували. Так дешево можна піячити.

Німець розсердився, взявся був за капелюх і півником наскочив на мене:

— Я працюю не для цих кружалків. Коли моя практика обмежувалася досі клізмами для покоївок їх величностей, так це не значить, що я повік не переступлю цього становища. Ерліх уславився аж 606-им своїм препаратом, а далі був іще кращий — 914-й. Я їх маю за ці десять років теж кільбкасот. І я досягну свого, чуєте ви, молодий неймовіро?! Ось Айнштайн усю фізику догори ногами ставить своєю теорією. Рушиться думка про незмінність елементів. А я порушу цілий вигляд їхній. Я здійсню казки Шехеразади і ввійду невидимий у палац Аладина...

Несподівано думка майнула:

— А що, — кажу, — ви мені цього револьвера не зробите невидимим?

Німець подозріло глянув:

— Нащо вам невидимий револьвер?

— Та ні на що... Хочу вас перевірити та й годі.

— Перевірити, Хомо невірний! Перста в мою рану вкласти хочете? А що як я вам докажу?

— Докажіть, ану докажіть, — під'южував я, тимчасом не забуваючи ковтати з мого чобота.

У льосі за димом і парою ледве можна було розглянути навіть сусідні столики. Але гамір уже вщухав: було запізно й кельнери загасили частину лямпочок.

Наш куток здавався якимось кабінетом середньовічного альхемика. Поставивши собі на коліна довжелезного чобота й умостившися глибше в драному фотелі, я поволі ссав кислувате пиво. А навпроти лисий німець у довгому ляпсердаці порався коло мого револьвера. Машинка дзижчала, шипіла, розкидаючи синенькі іскри, німець лаявся і знов починав мастити револьвер жовтявою рідиною із слоїчка, муркочучи щось у козлячу борідку.

Мені здавалося, що він десь далеко, і я в якусь щілинку дивлюся на його поранку. А думка снувала мрії. Ото б, справді, мені таку «шапку-невидимку». А гей! І Петлюру б укоцав з усіма його прісними, і всіх кандидатів колишніх сучасних і майбутніх на царів та гетьманів, і фашистським штабам переполоху наробив би, і жандарям спокою б не дав... Ех, ловко було б! Та тільки бреше старий мізкокрут, порепана клізма німецька...

Ліниво думки перекочувалися. Ліниво пиво ссалося. Ліниво очі дивилися...

Аж гульк! Що таке? Чи справді револьвера немає? Чи я осліп?

Ні ж бо! Я бачу. Ось німців афарбіт під самим носом у мене стирчить. Під самісіньким носом. Аж солодко й трохи моторошно мені. Го-го! Так, це мені знадобиться. Це знадобиться.

Користуючись тим, що новочасний альхемік за своїми маніпуляціями не забув прикладатися і вже з денця

висьорбував, задравши чобота мало не попід стелю; я у той мент, як він устромив туди свою лису голову, притьмом схопив слоїчка й машинку й чкурнув через задні двері «біргалки».

Вихором примчав я на свою мансарду десь у глухому кварталі. Хе! Хай знайде. Та хоч би й знайшов — я вже буду невидимий.

Три хвилини — і я вже голий. І буду голий ходити. То Велсів дурень мав собі забінтовувати голову, натягати рукавички, начеплювати на носа чорні окуляри... К бісу це все! Заважає.

Ну, аби рідини вистачило. На ватинку — й обережненько мащуся. Тепер за електрифікатора. Тю, як лоскоче! Нічого, терпи, хлопче: як не отаманом, так славнозвісним терористом, напевно, будеш. Невидима кара! Треба буде скрізь записки лишати: «я, великий червоний месник, невидимою своєю рукою покарав цього контр-революціонера. Так буде й усім, хто насмілиться зняти блюзнірську руку на червоний прапор. Я скрізь і ніде. Нема рятунку від моєї руки. Бережіться невидимої кари».

Вони спочатку сміятимуться, гадатимуть, що це витівки якогось божевільного анархіста. Але низка безумно-сміливих атентатів у найнесподіваніші моменти і в негаданих місцях переконає їх, що тут справа не така проста. Шукатимуть пояснень і не знайдуть їх. А тут скрізь ці зловісні записки...

Надприродний містичний жах охопить їх. Він паралізує їхню свідомість, дезорганізує їхні лави, посіє внутрішню ворожнечу, недовір'я. Кожний замкнеться в собі й тікатиме від своїх спільників, бо не знатиме, де знайде його невидима рука червоного месника.

Го-го-го, старий німцю, я знаю, нащо здасться твій хитрий витвір!

А машинка робила своє діло. Мої руки й ноги туманіли.

Нахилившись, крізь свій живіт я бачив, що було позад мене. Я став прозорий. Я став невидимий.

Гей, чортова бідність! Чому в мене немає великого люстра? Хіба в це заляпане мушиним калом дзеркальце себе побачиш?

Та байдужки. Перевіримо це на вулиці. Чи бачитимуть? Ох, дурний: мало не почепив на невидиму голову бриля. Ти б ще калоші узяв!

Ну, гайда!

Гола людина завжди почуває себе якоюсь легкою, і мені здавалося, ніби я якийсь безплотний дух. Кортіло стрибати, танцювати, кричати на ввесь голос. Та й побавився я, нівроку!

Ота товстозада перекупка на розі здавна викликала в мені безмежний гнів. Це як у поета Юліяна Шпола із збірничка «Верхи»:

Рили, ми рили...
Вистьобали ввесь піт із жил.—
А пиката перекупка
Прийшла і сіла,
Заялозила в сало
Обрійний порив.

Так, так, товариші! Доки там на розі сидітиме ця баба-перекупка — не повірю, що наступає соціялістична доба. Про це вже писав і ще писатиму. Бач, які очі свинячі на ряжці буряковій!..

Ух, і затопив же я по цій ряжці! Аж перекинулась та спідницею накрилась, проти сонця задом виблискуючи. Закувікала свинею, заверещала, як тисяча грамофонів попсованих.

Стою і сміюся: не бачить. Ага, стерво! Так ось же тобі ще, а ось іще, та й ще-ще, та й ще-ще, та й ще-ще... Годі. Одвів душу.

Хм... Оце геройський учинок. Побив перекупку революціонер... Здорово! Може думаєш, від того соціяльні взаємини зміняться, скорше комунізм настане? Та-ак... Мій атентат, мабуть, того ж вартий. Ет! Знов вагатися? Гуляй далі, одводь душу...

Стрибонув в автомобіль: порожняком кудись перся. Не бачить шофер. Ну, вези. До театру? Добре. Поди-

вимоcь. Що? «Фавст»? Гаразд. Там теж альхемія Тільки професор Штайнах фавстів тепер інактим способом робить і душ не купує.

Пішов проходом. Скинув брилика в якоїсь огрядної пані-непманки. Висмикнув із камзольки в когось годинника й кинув долі. Зірвав у генерала еполети. Сіпнув за бороду важного пузія. Дулею протяг по носі модника-джигуна. Кинув недокурка в декольте розмальованої цяці. Го! Скрізь скандал, бешкет, гвалт. Один на одного нарікає...

Прямую далі — на сцену. Нехай в усі біноклі дивляться. Чорта зобачать! А з усіх боків так і лоскоче, так і кортить іще щось устругнути.

Співає:

Дозвольте вам подать,
Красуню люба, руку...

— От і не дозволю, дурню намащений! І вам там не дозволю спокійно баньки лупити, йолопи партерні! Невже ще й досі, у XX сторіччі, ця допотопна опера дає вам насолоду? Невже не винайдете іншого мистецтва, інших форм, достойних емоціяльности нашої переходової доби? Гробаки ви тлінні й гробацький смак ваш із довжелезними дуетами любовними та аріями передсмертними. Вампуки на вас мало, одоробла оперомансьki...

Ще б і далі лаявся, сівши на суфлерську будку, так запнули завісу й по сцені забігали, шукаючи: хто це тут збожеволів?

Тоді опам'ятався: ну, чи не дурень? Так десь можна провалити ввесь свій плян. Знатимуть, що між ними є якесь невидиме створіння, і будуть обережніші. Годі дитинчувати! Перевірка зроблена.

Пішов.

Ось королівський палац. Коло брами вартовий. Наближаюся і чхаю. Обернувся вусатий. Не бачить. У хвіртку й до самого палацу. Довжелезні коридори. Два гвардійці стоять біля кованих дверей. У ківерах, наче з наполеонівської гравюри минулого сторіччя. Гуркнув клямкою.

— Хтось хоче ввійти.

Відчинили раптом, а я — туди.

Бачу: заля, зеленим стола довженного вкрито. Навкруги у фотелях із різьбляними спинками мастодонти лисі сидять. На грудях бинди різнокольорові, хрести, ордени. Раду радять. На чільному місці сам король, що його мені вбити треба.

— Ну, знищити цю блошицю ще є час. Не втече нікуди. Відразу послухаю, що вони тут плянують.

І сів у куточку на канапі, що попід стінкою стояла, саме проти «його величности», самовільством великої.

А він таке промовляє до радників своїх:

— Московський Інтернаціонал розіслав своїх агентів скрізь. Кожний наш крок вони стежать, прокляті. Ми не певні, що й тут, у цій залі нема їхнього шпигуна, що він не сидить десь на канапі...

Ой, лишенько! Мимоволі очі всіх перебігли стільці й канапи й опинились на мені.

— Чортів німець обдурив! Афарбіт нікуди не годиться. Збрехав панський підлизень і завів мене в їхні лабети...

Я подивився вниз. Мої руки лежать, чую, на моїх колінах. Крізь них бачу позолочені цвяшки на фотелі й зморшки на його зашкарублій шкірі. Ні, фельдшерське зілля ще діє. Я — невидимий. Чого ж це всі так до мене придивляються?

Пересунувся в другий куток. Начебто заспокоїлись.

А король каже далі:

— Їхні окремі агенти нам не страшні. Хай собі роблять, що хочуть. Страшно тоді, як повстають маси. А маси повстають не від агітації окремих людей. Їх агітує життя. Ми мусимо так поводитися, щоб голоса цієї агітації не було чути за іншими голосами. В цьому мудрість керівників держави. Хтось із тих комуністів сказав, що кляси обдурити не можна. Але вона сама може обдурити себе. І от я хочу мати провокаторів серед тих, хто загрожує тронові. Ми купимо тих, хто придурюється народніми приятелями. Хай брешуть про-

летарям, хай показують не в ті двері. І хай сидять тут між нами, яко наші спільники. На цій канапі, близько нашого стола, місце представникам соціялістів. Дати їм їхнє демократичне «загальне і рівне»...

Знов усі облізлі голови обернулись до мене і в очах у них замерехкотіло здивування. Дехто навіть підвівся, щоб краще придивитися. Примарою, видимо, здавався я їм.

— От тобі й наафарбітувався! Що його робити? Посеред цих генералів я голий-голісінький. Без ніякої зброї. Це тобі не перекупка і не театр...

Тихесенько попід стінкою почав пересуватися до дверей, оглядаючись на лисих опудалів. А вони дивилися мені в очі чи то страшучись, чи то дивуючись. Дехто виймав хустку й протирав окуляри. Товстий фельдмаршал підвівся й попрямував до мене, придержуючи шпаду. Олив'яні очі втопив просто в мої.

— Ге! Це я стуманів,— раптом блиснуло в мене, і я прожогом стрибонув до дверей, перекинув дужого ґвардійця й затупотів по сходах. Навздогін постріл. Дарма! Хвилина — і я на вулиці. Ще кількось часу — і вдома.

Простерся на ліжкові, відсапуюсь і думаю (дзеркальце в руці):

— Що за пригода? Ось я дивлюся — і мене немає. А вони помітили. Неясно, але помітили. Чи, мо, очі в них не такі? Очі?

І раптом думка:

— Стривай, любий мій! А як ти їх бачиш? Значить, у тебе очі непрозорі? Значить, у них одбиваються образи? Значить, твої очі видимі. Вони бачили мої зіниці десь у повітрі. А я, дурень зелений, повірив Велсовим казкам. Ех, мудродурче, разом із тим німцем безтямним!

З пересердя гепнув себе по лобі і... прокинувсь.

Переді мною стояв кельнер і казав:

— Час пиварню зачиняти. Дозвольте за пиво одержати.

— А де ж мій товариш подівся?

— Хто? Той дурисвіт невидимий, що з афарбітом у кишені носиться? Він тут усім гостям набрид, тільки ви його, видимо, не знали. Вже давно вислизнув, мов та ящурка.

— Чортів фельдшер! — лайнувся я.

— Хто фельдшер? — заперечив кельнер,— ви краще подивіться, чи все у вас по кишенях. Це ж агент його величности...

Справді: крім револьвера, бракувало моїх документів — і липових і справжніх.

Ви думаєте, що я випив цілий чобіт? Помиляєтесь. Він стояв мало не повнісінький.

Не сплутуйте афарбіта з морфієм, бо будете, як і я тоді, заарештовані.

Москва, 6/VIII 1923 р.

СТРАХА РАДИ КОМІСАРСЬКОГО

Швидкий поїзд наближався до Лизавету. Огрядний стариган у купе м'якого вагону витяг із пост-папера телеграму і ще раз перебіг по ній очима:

> Харків, 2 листопада 1923 року
>
> Харків медінститут професорові Штольману негайно виїздіть Лизавет зараження крови породильниці рятуйте
>
> Заввідздоров'я Нападюк

— Чи встигну? — думав старий професор, лаштуючись до виходу,— телеграма смертю дхне. По-дурному, мабуть, і виїхав. Проте...

На пероні на нього вже чекав заввідздоров'я, худорлявий чолов'яга із нервовим жовтастим обличчям. За хвилину добрі коні вже мчали обох у місто.

— Специ липові, хороба їх узяла б,— лаявся по дорозі Нападюк.— Кажу їм: дивіться — це ж бо нашого предчека жінка. Тільки но трапиться щось — ннну... Заразили, мерзотники! Не інакше, як навмисне заразили, контр-революція шипуча.

— А стрептококову сироватку вводили? — перепинив лайливого подорожника професор.

— Так отож бо то й є! Сам привіз я породільницю до міськлікарні. Приятель мені предчека, так я з самого початку доглядав. Дивіться, кажу, гарячка починається, гарячка, чуєте? Стрептококової треба. І, думаєте собі? Приходжу на другий день — ані поворушилися. Давай, кажу, сироватки, бо згною у підвалах, гади ви повзучі! Забули з ким маєте діло? Та, м'ать, вже пізно було. Ще погіршало. Тоді вам телеграму бахнули. Спасибі, приїхали. Покажіть отим клізмам гумовим своєї науки, а ми вже своєї покажемо...

Коні стали. Вибіг зустрічати гостей головний лікар із переляканими очима.

— Дайте, колего, помитися і покажіть мерщій хору.

Старий професор оглядав породільницю, і обличчя йому дедалі хмарніло. Заввідздоров'я погрозливо зиркав на міських лікарів, що з винувато-напруженим виглядом стежили за рухами столичного гостя. Тишу прорізав, нарешті, його наказливий голос:

— Дайте історію хороби. Дайте температурний листок.

Десяток рук одразу потяглися виконувати загадане.

Десяток очей назирцем стежили, як хитав головою професор і щось сердито плямкав про себе губами.

— Що ж, колеги... Ми — люди свої. Нам соромитися нічого. На помилках, як кажуть, учимося. Мені б хотілося одної бути думки з вами, та, ж ніяк не можу із вашого діягнозою погодитися. Дивіться хоч би на зміни температури: хіба ж так породільна гарячка відзначається? Простісінький лікпом скаже, що це типовий тифус і нічого більше. Тож як ви сміли вводити хорій на тифус та ще після пологів стрептококову тую сироватку? Вона на серце, всім відомо, діяє. Тож і погіршало,— як ще не вмерла... Сором вам, колеги, сором, кажу...

Професор глянув гнівно довкола і змовк, зачудований: до нього весело всміхався десяток очей, заввідздо-

ров'я одвернувся в куток і похнюпивсь, а замість переляканого, бадьорий голос старшого лікаря чуло бринів:

— Спасибі вам, професоре! Визволили з біди. Ми й самі діягнозували тифус. Страха ради комісарського на сироватку погодилися.

Породильниця розмови цієї не чула. Предчека там теж не був. А було це року не теперішнього.

Харків, 1/XI 1924 р.

Ч У В' Я К И

У маленькій затишній кімнаті світло і тепло. Заботяща, клопітлива рука господинина скрізь порозкидала м'які килимки, подушечки, вишивані скатертинки, мережані серветочки. Якось ніяково сказати тут різке слово, та й не вийде воно: голосний звук потоне в безлічі пухнастих прикрас, поділиться на тисячі перехресних хвиль, що без сліду поглинуть одна одну.

Сидимо попліч на низенькій, широкій канапці з господарем — поетом. Він захоплено розповідає свої враження від недавньої відпускної подорожі на Кавказ. Поет має пристойну посаду в радянській установі і взагалі не зовсім ясно, чому він — поет.

— Шкода, ах, яка шкода, що ви не були на Кавказі. Дуже, дуже рекомендую! Скільки тої могутньої величної краси. Дух завмирає! Стоїш зачарований, почуваєш себе мізерним, ні до чого не здатним пігмеєм. Здавалося б — ніколи звідти б не вертав, оселився б десь на міжгір'ї і пив би тую красу, як казкову воду живущу. І поеми створив би — на всесвіт, на людство ціле, такі ж могутні, величні, як гори навколо, як скелі, провалля, як море ...

Мрійно відкинувсь на спинку канапи й струмнив м'яким потоком свої спогади, мимоволі підпорядковуючи слова плавкому ритму думок. У супротивне вікно безладно купилися плискуватими трикутниками дахи

міських будівель, серед них витикались де-не-де гостроверхі бані церков з потемнілими в революцію, облупленими хрестами, що безсило розплатали в сірій міській куряві свої руки, немов скаржачись на свою лиху долю. Але зіщулені очі господаря вбачали, видимо, в тих купах жерсти й жовтої цегли дивоглядні пасма снігових шпилин, пелени димливої мряки звивались у легкі надгірні хмарини, а внизу, брудними вулицями, кипіли водоспадами гомінкі гірські потоки, віковічним шумом оживлюючи сірі скелі своїх стрімчастих берегів.

І стільки сумирного, заслугованого пристойним життям блаженства було на обличчі цієї гладенької, випещеної людини (галстучок метеликом під рожевим підборіддям), що я не витримав:

— Бачу в ваших словах суперечність. Пігмеї не можуть творити величних поем.

Плавка течія перетнулась. Господареві вії непокійно тріпнулись, а брезька рука взяла поправляти вишивану подушку, що ненароком лягла на канапі якось криво, розладжуючи заведений доброю господинею хатній порядок.

Вона прийшла на допомогу, наївно підкреслюючи мою лайливу думку:

— А ви знаєте, він уже багатенько написав про Кавказ. І так гарно виходить. Подеклямуй гостеві, котику!

Її постать, уся складена з м'яких півкуль, завжди нагадувала мені нерозв'язне завдання квадратури круга, і це викликало невгамовну, безсилу злість: отаке просте, коловидне — і от не спрямуєш його, не переробиш. Обів'ється навколо м'яким звивом — і не знайдеш кутка розчепити. Навіть до господаря легкий немов жаль ворухнувсь: запхала в подушки доля, бавовною заклала вуха — і сам як бавовна, цей котик...

— Ні, ні, не ворушись, кицю! Я сама твої вірші дістану,— воркує господиня й нечутними кроками пливе через кімнату до чистенького бюрка в кутку.

Жах перед неминучою деклямацією змушує мої очі безпорадно блукати навкруги, шукаючи рятунку. Кляті господинині ноги простують до бюрка упевненими, але

напрочуд м'якими кроками. Мій зір падає безсило на ці котячі ноги і бачить на них м'якошкірі кавказькі чув'яки.

— Ах, це ті самі чув'яки? — раптом переможно вигукую я і обертаюсь напружено до господаря.

— Так, так,— задріботів переполошено він, прикладаючи пучку до пухлявих уст,— я вам, здається, вже казав: ці чув'яки я привіз дружині з Кавказу. Це чудове, вигідне місцеве взуття... Купив у гірському аулі...

— Щось подібного ви говорили,— ухиляюсь від ясного підтвердження і милуюся з його загубленого самовдоволення, з принижено-благального вигляду сполошених, мигливих очей. Його біляста, брезька рука сіпає галстучок, ніби він давить гладку шию, і шовковий метелик скошує свої акуратно випрасувані крильця. Це остаточно задовольняє мене, і я милосердо дивлюся на кавказькі чув'яки, що їх хвалькувато виставляє господиня перед мої очі, водночас кокетуючи гладенькими литками в тугих стрільчастих панчохах.

— Дивіться, яка елегантність!

— О, на ваших ніжках усе елегантно! — випалюю урочисто міщанський комплімент і додаю в тім же дусі:— Ніяка кавказька краса не могла примусити вашого чоловіка забути про вас — і от витвір величного Кавказу у вас під ногами, ви топчете його.

Господар знов непокійно засовався на канапі, намагаючись збагнути, скільки іронії заховано в моїй тираді,— але задоволена посмішка півкулястої дружини заспокоює його.

— Так, він був такий милий, що не забув привезти мені цей жаданий подарунок.

Злорадість — ах, яке це насолодне почуття! Воно танцювало в мені побіденного танку весь вечір, і тільки за його допомогою я міг піти на нелюдські тортури й вислухати уважно й серйозно цілий оберемок віршів кавказького мандрівника. Воно фокстротило в мені й тоді, як вертав я додому й згадував підлесливі підморгування господаря, його розгубленість, переполох. Увесь бо вечір він хитався між жахом невідворітної небез-

пеки й радощами оминення її, кострячивсь від найменших натяків, холов, полотнів і знов розпливавсь у квашене тісто, рожевів і блищав самовдоволенням. А все через пару чув'яків... М'яку, тонкошкіру, як і це подружжя, пару чув'яків.

Не думайте, що секрет їх складний і в ньому сіль цього оповідання. Я не хотів би, щоб у нього взагалі була будь-яка сіль. Просто я не люблю самовдоволених людей, і мені здається, що їм нічого робити на землі, а до того я... я ніколи не був на Кавказі. Може, так невміло злощуся... В усякому разі було так.

Одного погожого ранку, коли так хочеться спати після цілонічної редакторської праці, в двері моєї одинокої кімнати хтось настирливо, нахабно загрюкав,— одного погожого ранку, коли так хочеться спати...

— Оце просто з Кавказу — й до вас. Дозвольте на якихось півгодини речі лишити. Не одягайтесь, будь ласка, зараз я щезну. Спіть, мій дорогий, спокійно! Спіть!

І справді: небавом він щез, цей гладенький чоловічок з шовковим метеликом на шиї. Та за який час знов тарабанив (спіть, бач, спокійно!), потім сопучи, одмикав новеньку валізку, совав туди загорнену в бузкову шумку обгортку якусь покупку і солоденьким голосочком співав — виправдовувавсь.

— Забув, знаєте, жінці чув'яки на Кавказі купити: так же просила. Згадав аж по дорозі назад. От і бігав тут на базар. Тепер і додому можна. Прощавайте. Заходьте. Оповім багато цікавого.

І я, уявіть собі, частенько таки заходжу до нього — послухати, бачте, багато цікавого. Адже я знаю напевно, який саме витвір величного Кавказу топче гладкими ногами шановна господиня затишної, теплої кімнати, м'яких чув'яків і самовдоволеного чоловіка з метеликом на шиї. А хто знає хоч найменший секрет, той почуває себе вищим від інших людей. Чи ж позбавляти себе цієї насолоди?

14/XII 1928 р.

ЖОВТИЙ РИДИКЮЛЬ

Стратон не був злодієм. Аж ніколи йому не спадало на думку взяти чуже. Незаможницького роду він, селянського, і повага до власности змалечку в нього виплекана. Але в той пам'ятний день ніби хтось під руку штовхнув — візьми, візьми!

Та й спокуса велика була...

До ручки був Стратон дожився тоді. Вже давно і в дешеву студентську столовку піти було ні з чим. Хоч назад на село тікай з робфаку. Довелося останній ресурс, як економісти пишуть, пустити в грошевий обіг. Зняв Стратон спідню сорочку, зняв підштаники домоткані роменські, виправ усе чистенько і пішов на Благбаз якого коповика вторгувати. Хоч це й остання пара спіднього була, проте, краще у всьому голому ходити, як голодному скиглити.

А на Благбазі народу — гуде! Перекупки брезькуваті, маснопикі ковбасою, млинцями, смажениною, пиріжками торгують. Аж слина Стратонові набігає:

— У-ух, кодлище чужоїдське! Ніколи в остаточну перемогу соцреволюції віри не нятиму, доки по базарах оці баби-перекупки з усіма рундуками не щезнуть...

Крутнув далі йти, коли зирк — якась пані дебела на нього киває:

— Ходи но сюди лишень, кошика піднесеш додому.

О! Як находка,— підштаники, диви, цілі лишаться, хоч до завтрього.

Взяв кошика з усякою городиною, м'ясом та іншиною, щодо обіду, і почвалав слідком.

Пливе пані спереду, стегнами крутить, а в руці ридикюль жовтий теліпається.

— Отож ізвідти в неї починається грошевий обіг... Ач скільки понакуповувала, ненажера гладка!

Поглядає пані назад, боїться, щоб хлопець навтоки не подався із кошиком.

— Ага, товстогуза, дрейфиш? Щож: аби схотів, чорта пухлого спіймала б... А куди то ти? Іще тобі замало?

Звернула пані в гастрономію, вина купує, закуски різні бере.

— Ач, непманія як ласує, а ти очкура затягай. А гро-шей, матінко моя рідна! Цілий банок.

Запопадливе око Стратонове в ридикюль жовтий уп'ялося. Витягла з нього пані купку червінців, перебирає, которого віддати в касу.

— Ех, мені того на цілий мо, рік вистачило б. І одягся б, і взувся, а вже наївся б, наївся...

Помітила пані пожадливий погляд Стратонів, скосила око, поправила похапцем щось на грудях, ридикюль швиденько зачинила — і до Стратона наказливо:

— Ходім!

Пішли. А ридикюль усе перед очима теліпається, жовтіє. І червінці в ньому наче шелестять, промовляють:

— Тут тобі й хата тепла, і страва добра, і книжка-підручник, і чоботи нові, і білизна чиста...

— Е-ех, грабуй награбоване! Пані з того не збідніє, потвора непова, а мені... Ну, без ніякого сорому!..

Скоро порівнялися з якимись воротьми, смикнув Стратон щосили за той ридикюль жовтий і дременув притьмом у двір. Тільки йойкнула пані з переляку та несподіванки, а далі Стратон нічого й не чув. Кулею промчав через двір, перескочив через паркан задній і хортом

плигав за хвилину проз садок іншого двору, що виходив на паралельну вулицю. Не втишився він і там. Наче п'яти пекло Стратонові, так летів він прожогом усе далі й далі, кріпко притискуючи до грудей укоханий жовтий ридикюль. Там бо вся надія його, все щастя й добробут.

Аж біля насипу залізничного спинився Стратон і сів під одкосом захеканий.

Млосна насолода оповила його. Аж очі заплющив:

— І як же воно так швидко та хороше скоїлося? Хоч у бога віруй — наче навмисне послав хтось сюди тую пані з жовтим ридикюлем. Ох же ти, мій миленький! Скільки радощів у тобі криється...

Стратон ладний був цілувати його жовту порепану шкіру. Обличчя йому сяло, губи мимохіть розпливались у мрійливу усмішку, очі блискотіли зухвало й щасливо.

— А нумо, хоч порахую, скільки я заробив за послугу тій пані товстогузій. Адже, кошика їй кварталів із п'ять протаскав недурно.

Стратонові пучки тремтливо занурилися в ридикюль.

Стратонове обличчя вмить застигло в кривій усмішці, очі зробилися круглі, бляшані, брови полізли на лоб — жовтий ридикюль був порожній. Дебела пані ота догадалася перекласти гроші в інше місце.

Стратон ніколи не був злодієм.

Харків, 2/XI 1924 р.

СПЕЦ-РЕПОРТЕР

Редактор «Революційного Молота» хвилювавсь:

— І де той Михасик запропастивсь? Тут таке діло навертається, а він гасає по якісь дурниці виконкомівські. Організували, реорганізували, переорганізували, понапереорганізували... Тьху, сухота! Без масла в рота не лізе.

— А з поганим маслом іще гірше буває,— резонно зауважив секретар,— і чого це ви нашого Михасика гудите? Хіба не він стонадцять установ за день вибігає, в начканців через знайому маніпулянтку всі останні звіти витягне? По-американському працює, справжній спец-репортер, а ви...

— Та де ж він, ваш американський спец? Дивіться бо:

Партком *Вельми секретно*

Телефонограма редакторові «Ревмолота»

Сьогодні об 11 год. веч. проїздом буде тов. Троцький Активу організації в партклюбі зробить доповідь про міжнародне становище.

Секретар

... розчовпали? Ну? Оце матеріял для репортера...

— Де матеріял для репортера? Який матеріял для репортера? — раптом загерготала в'юнка фігура в дверях.

— Михасику, любий. Потрійний гонорар за інтерв'ю з Троцьким. Докажіть, що ви не абищо, а спец-репортер «Ревмолота».

— О-о! Кредитку на візника...

За хвилину редактор у вікно бачив, як Михасик вовтузив у спину флегматичного ваньку.

— І куди його понесло? Зараз тільки дев'ята година. Поїзд в одинадцять...

... На вокзалі Михасик ув Ортечека:

— Хочете, товаришу, службу показати? Беріть дрезину, їдьмо назустріч провіряти путь.

Закрутили чотири добрих гупала машинерію, потаскали Михасика.

Засапані одхекуються на пероні найближчої зупинки, а Михасик уже попід віконням нишпорить, вигиркує:

— Екстрена телеграма! Революційний і контр-революційний рух у Парижі! Одеса біля моря! Із Сан-Франциско задешево переїздять у Чикаго! Радіо про товариша Троцького! Троцький у нашому місті! Доповідь товариша Троцького!

Висока постать поманула горланя з вікна спального вагону:

— Що ви там про мене кричите?

— Я—«Ревмолот». Ось репортерський квиток. Редактор... партком... телефонограма... Накажіть вартовому пустити...

... Об одинадцятій годині редактор знов почув торохтіння візника.

— Товариш Троцький на вокзалі приймає членів парткому. Ось вам інтерв'ю, ось вам відчит про доповідь у партклюбі.

— Яка доповідь? Вона ж іще не починалась.

— Ну-у! Ось «Вісті» вчорашні. На столі в т. Троцького були. Доповідь на зборах харківської організації. Хіба за один день світ перевернувся чи тов. Троцький свої погляди змінив?

— Михасику! Гонорар — рядок за десять. Варганьпідзаголовки, щоб у вухах ляскотіли і в очах мелькотіли. Хай живе «Ревмолот»!

Михасик індичився, переказуючи враження.

— Мені що? Хіба мені вперше? Я колись і в Раковського інтерв'ю брав. А кумедно товариш Раковський вимовляє, знаєте: замість незаможні селяни та «незамужні». А потім ще: «кладіть меч у ножиці».

... В друкарні робота шкварчала. Редактор сам прийшов випускати число.

— От Америка! Вони там іще слухають, а ми тут уже верстаємо повний звіт,— приказував хвальливо він, додивляючись, щоб після кожного ефектовного абзацу було в дужках — (гучні оплески).

— Як там був,— щасливо посміхався він, ідучи вдосвіта додому: «Times» чи «New-York-Herald» абощо. Резолюція тільки, скажу, та дебати не вмістилися — завтра будуть...

Ранесенько прокинувся редактор і відразу до телефону:

— Партком. Секретаря. Товаришу, як вам подобається відчит про вчорашні збори?

— Які збори? Вони ж не відбулися. Товариш Троцький поспішав їхати далі. Ви ж знаєте...

Телефонна трубка покотилася на свіже число «Ревмолота», де на першій сторінці великими літерами пишалося:

Доповідь т. Троцького в партклюбі.

Харків 6/XI 1924 р.

ДРУЗІ ДІТЕЙ

Загальні збори співробітників щойно розпочались, але жовто-зелена нудота вже оповивала все і всіх.

Ну, яке діло Маркові до «друзів дітей»? Навіщо вони йому, коли шість щомісячних «черв'яків» не дозволяють мріяти про нащадків і примушують інколи соромливо заглядати у вікна аптеки? Що там варнякає доповідач про новий, гарний побут, коли не буде безпритульних ані на вулиці, ані в родині? Знав би він, як відказував старий батько Марків, коли питали були із-звичайна: що новенького, що гарненького? Посміхався небіжчик: «багато нового, багато й гарного, але гарне — не нове, а нове — не гарне».

Еге ж! Де там убачають той новий побут, било б його громовицею! Хіба в тім, що мусиш отут сидіти на нудному зібранні, громадські, бач, обов'язки справляти, коли й тіло й душа скніють у цьому задушливому повітрі канцелярії, прагнуть у міський парк, де, мабуть, уже шпацірує Манюся...

Ах, Манюся? Хіба можна порівняти це дивоглядне дівчатко з його жінкою? Хіба лоскотливі бесіди з цією маленькою чарівницею, повні обірваних на нервовім півслові насторожливих натяків, повні ніби простих,— але ж тільки ніби простих, — глибоко-зворушливих фраз, красномовних, проречистих мовчанок,— хіба ці вечерові

півгодинні бесіди, вкрадені наприкінці сірої буденної доби, можна порівняти з одноманітно-стереотипними, як канцелярійна бібула, обридлими діялогами з жінкою, з Олесею?

— Що загадаєш на завтрішній обід?.. Приходили з домкому, щоб платили вже за комунальні послуги... Треба наставити латку — черевики подрались... Коли б прибавили платні хоч трішки, бо дуже сутужно доводиться. Знаєш, м'ясо знов подорожчало...

Тьху! било б його громовицею — до чого ж це набридло! І ота давно-знайома спідниця Олесина, що з-під неї цурпалками пухленькі литки, і оті немодні дешеві блюзки її, що під ними тремтливим ходором груди... Та все, все — і здивовано-наївні півкола високозведених брів, і ясно-карі маленькі оченята, і капризно випнута спідня губа, і зухвало задертий угору кінчик носа... Таке все притерте, до найменшої цяточки відоме, обдивлене, обмацане, в свій час обціловане — і не дивився би!

А оце недавно Олеся в цю саму установу за діловодку стала. Добре ще, що в іншому відділі, де раніше трохи починають і пізніше кінчають, а то ще й разом довелося б ходити. Годі цього щастя і вдома, било б його громовицею!

Марко злісно глянув навкруги, на погорблені постаті співробітників, що безладно посідали, де хто трапив, і мовчки, понуро слухали доповідь. У кожного, мабуть, свої думки, свої турботи, безкрайні, як книги вхідних і вихідних паперів, такі ж сухі й нецікаві. Задуха, гнітюча задуха і тут і в усьому житті. Кому тут потрібні тії «друзі дітей», коли ми всі вороги дітей, зайвого тягару, недосяжної мрії?..

Тоскний погляд Марків на мить спинився на кругленькій жіночій постаті в протилежному кінці залі, що мало не одна з усіх присутніх з неприхованим захопленням дивилася на доповідача. Він говорив шабльонні, заялозені слова, виголошував гасла, що їх, як написи на трамвайних квитках, ніхто не читає, як тріскотіння друкар-

ської машинки в канцелярії вже ніхто не чує. Але в нього був молодий, дзвоном невичерпаної життєвої снаги наллятий і разом з тим едвабний, ласковитий голос. Попід легким літнім костюмом опуклились лінії пружистих ніг, мускулястих грудей, широких плечей. А очі, звичайні очі здорової, самовпевненої і самовдоволеної від здоров'я свого людини, побіденно-бадьоро оглядали авдиторію і деколи привітно-ласкаво світили кругленькій жінці, що мало не втопала тоді в них.

— Хіба порівняти до цього файного легеня, як кажуть зазбручівці, мого одороблуватого чоловіка з м'якеньким черевцем, з безсилими, як дрикарська стьожка, руками, нездатними як слід обняти, притиснути, щоб млосно стало всередині і гаряче грудям? Хіба не гидко дивитися на чоловікові каламарки-очі, що безглуздо чорніють на сірому, мов пилом присипаному, обличчі? Так — колись вони були любі і в їх чорних безоднях так радісно було відшукувати своє власне личко, потім — все ближче й ближче — лише свої очі, щоб зрештою впірнути в теплі обійми, потонути в солодкому екстазі і вже не бачити нічого. Було... А тепер?

Ні, краще вийти звідси, пождати там, у міському парку на бічній алеї, де вертатиме додому юнак-доповідач. Сказати йому, що вона далі так не може, що вона теж іще молода і здорова, що... Він знає, він утямить — недурно так часто спиняє на ній свій пильний погляд.

Вирішено. Ось двері, сходи, двері надвірні... Яка полегкість! Як м'яко цілує розпалені щоки вітрець. Як наливаються м'язи в напруженому чеканні. Він швидко кінчить свою доповідь про «друзів дітей». «Друзів дітей»... Хай будуть і діти, коли є кохання. Але чому, коли плід — облітають пелюстки квітів? Невже це завжди? В мене облетіли вони і без плоду. Може, саме тому?

Тихше, серце, чого тобі треба...

Затихла, чекає...

— А било б його громовицею! Годі з тими дружніми обов'язками! Хай піклуються дітьми, мов бухгальтер вірним балянсом. Я зведу свій баланс сьогодні інакше.

Марко рішуче підвівсь. Двері, сходи, двері надвірні... Вже споночіло. Тісними парами сюди й туди прохожі. «Під ручку». Бідні звіри — вони не знають насолоди ходити з коханою істотою «під ручку»... Ба ні! Чи бачили ви з вікон вагону, як на пасовиську побіля залізниці мовчки стоять коні, поклавши навхрест голови одно одному на шию? Іншої ласки їм не дозволяє природа, а клята людина розділила їх дишлом і посторонками. Знов — ба ні! І людей розділяє шлюбне дишло. Як мене з Олесею... Біжиш попліч у безвість під батогами долі, з посторонками різних обов'язків. І несила примкнутися близько, оповисти ніжно шию поплічниці... Манюся — це інше.

Манюся вільна, і я до неї вільний. Ось там у парку... вже скоро...

Густа алея тінястих дерев темним коридором поглинула Марка. Тут управо, іще раз управо — і буде укохана лавочка під рясним бузковим кущем. Традиційним бузковим кущем, де соловейко і місяць... Але що поробиш, коли гарне — не нове, а нове — не гарне, — згадує він батьків афоризм. Не під електричним таки ліхтарем призначати таємні любовні побачення?

Марко ще здаля помітив білу постать на умовленому місці. Люба Манюся — чекає! Зайти ззаду, зпоза бузка, закрити долонями милі оченята — чи взнає? Заспокоїти в ніжних обіймах, коли злякається... Крок, іще тихий, обережний крок — і, мов крилами птаха, до знайомої кучерявої голівки. Зміненим ласковито-єдвабним голосом протяжно:

— Лю-блю!

Забилось в радісному тремтінні жіноче тіло, закинулась пристрасно назад голова, пожадливими вустами шукаючи вуст милого, — і злилися дві постаті... ну на що говорити — в чому? В нашій сантиментальній історії досить нагадати про традиційний бузок, що вміє переховувати і не такі ще тайни...

А як не хочемо ми персоніфікувати рослини — тим більше маємо право сказати, що ніколи він, той бузок,

не викриє дальшої розмови, що була за палким поцілунком.

— Олеся!— здивовано переляканий погляд, схований в темряві парку. Адже жінка мусила бути там, на зібранні...

— Марко, це ти... це ти прийшов? Ти любиш? Ти сказав, що мене любиш?—розгублено, непевно-радісно.

— Люблю, авжеж люблю, Олесю! Ти ж бачиш...

— Бачу, милий, вірю, хочу...

Я не знаю і ви, мабуть, не знаєте, скільки щирости було тоді в моїх героїв, але я напевно знаю, що з того часу вони були гарними членами товариства «друзів дітей».

28/V 1927 р.

ГРІХ

Оповім я вам, який мені, старому чекістові, одного разу гріх пригрішився.

Шукали ми тоді контр-революційного штабу. Це був один із тих «союзів визволення батьківщини», що на закордонні гроші творив нам різні капості, організовував банди, викрадав військові таємниці, забивав памороки населенню брехливими проклямаціями, неймовірними чутками.

Агентурні відомості показали на Катеринослав, як центр цієї доброчинної компанії. Відти шляхи тяглися на Крим до білогвардійських недобитків, що поховалися від залізного напору небіжчика Фрунзе десь у горах, не встигши посісти на пароплави.

Мені вже не раз доводилося викривати таких змовників. Живши десь у середні віки, мене, напевно, затитулували б святим або, принаймні, преподобним — таку купу сарацинів одправив я до прабатьків. Чимало трудівниць мусять мені дякувати за те, що лишилися живі їхні чоловіки, чимало батьків, що мають і досі своїх дітей.

Я катував їхніх катів... Та не хвалитимусь багато, бо цього разу, кажу ж вам, гріх мені в Катеринославі пригрішився такий... Вперед не забігатиму, оповім по черзі, бо пам'ятаю до цяточки, ніби вчора все це трапилось.

Катеринославські «меблірашки» ви знаєте: такі собі двоповерхові будиночки з брудними комірчинами-номерами. Тонесенькі стінки ті, як кажуть галичани, «цюпки», одну від одної відгороджують.

Приїхав я до Катеринослава та й заліг у такій цюпці відпочити. Лежу та обмислюю, як зручніше приступити до праці. Дуже мені кортіло від того «союзу визволення» Україну визволити.

Коли чую, за стінкою чоловік із жінкою гомонять, вона його полковником обзиває, а потім так голосно, ніби з обуренням:

— Ви сміли явитися сюди?

А він спокійно:

— А от, як бачите.

Вона ще голосніше:

— Ви хочете, щоб вас тут пізнали?

А він ще спокійніше:

— Ну, бійтесь бога, хто ж мене може пізнати? Мене сам генерал не пізнав. Ні, про це ви, хороша моя, не турбуйтесь...

Не знаю вже, чи стурбувалася та жінка за стіною, а щодо мене, так ніби хтось приском посипав, таке почувши. Тут у Катеринославі якийсь генерал є, що того сусіднього гостя-полковника не впізнав. Отаких мені й треба!

Дичина сама до рук береться.

Скочив з ліжка та оком до ключовини в дверях. Дідька пухлого щось побачиш! З того боку клямочка висить, світ затуляє. А чути добре. Той, невпізнаймене, провадить розмову далі.

— Оце думаю, знаєте, поїхати десь у Крим, на сонечко. Але не сам, не сам... Я маю думку, знаєте, запропонувати вам поїхати зо мною. Га? Як ви до цього?

Еге ж, міркую собі коло ключовини, вухом до неї прикипівши, так це кримська штучка. По цій ниточці й до клубочка дійду. Припече вас тоді сонечко по самісінькє нікуди.

Жінка щось не згоджується, а він умовляє, підлещується:

— Там буде гарна музика, квітки, убрання, знаменитий кухар, вино... і моя любов, розуміється...

Ах ти, визволитель батьківщини, як хороше співає! Грошей, видимо, десь награбував досить... А що тая пташка йому прощебече?

А вона раптом грізно:

— Іншими словами, ви хочете, щоб я зараз узяла револьвер і пустила вам кулю в вашу нахабну пику?

— Оце маєте! — скрикнув чоловічий голос,— абсолютно не маю такого бажання.

— Оце маєте! —мало не скрикнув і я коло дверей,— абсолютно не маю такого бажання. Живого мені полковника треба. Видимо, вони з одної компанії та не одної думки. Мабуть, когось іншого любить, а цей нелюб нав'язується, силує.

Слухаю далі — так і є. Каже їй:

— Любовників у вас, розуміється, було доволі, але такого, як я, певен, ніколи. От ви подумайте: вам хочеться схопити мене за горло, задушить, загризти, а ви в той час обнімаєте мене, цілуєте. Га? Запевняю вас, це оригінально, пікантно. Мало того, це... не маю слів висловити як слід. У цьому є «щось сатанинське», як казала одна революціонерка, що так само мене любила.

Ох ти ж, сатано нахабна, — думаю собі, — а як я оце зараз схоплю тебе за горло, обійму по-чекістському, щоб знав, як революціонерок гвалтувати. Пікантна буде несподіванка — не знайдеш і слів, щоб висловити як слід... Ох, що це?

Револьвер клацає, а жінка криком кричить:

— Забирайтесь звідси моментально! Буду стрілять!

Ой, лишенько! Вб'є золотопогонника — і кінці в воду. Біда з любощами та ревнощами. Всі карти плутають, всі козирі криють.

Та бреше, — не стрілятиме, скандалу побоїться та й заарештують же...

Стрімголів із номера на коридор та до телефона в губчека: так і так, негайно агентів до мене, натрапив на слід білогвардійського штабу.

Знов назад під двері. Не помилився я: про револьвер уже немає розмови. Так лякала або просто мінливе жіноче серце. Каже стиха:

— Добре, я післязавтра іду з вами в Крим.

Він після револьвера не йме віри, і я під дверима не вірю:

— Поїдете ви обидва любитися, та не в Крим... Хай но мерщій агенти прийдуть.

А полковник таки практикований перелесник! У неї «задаточку» просить, обіцяється:

— А там ще не так цілуватиму. Чуєш?

Вона до нього покірливо:

— Сюди можуть увійти.

— Що ж такого? Хай увіходять.

— І увійду, гунцвоте клятий! Руки вгору! — кричу на всю силу й плечем вибиваю дверину (почув — агенти на сходах чобітьми стукотять).

Бачу — обличчя перелякані, трусяться, а на стіні висить велика афіша — написано:

...Сьогодні в міському театрі відбудеться гастрольна вистава «Гріх» В. Винниченка з участю...

От така моя участь у гастрольній виставі була... Після тої репетиції добре пам'ятаю я цю п'есу.

12/III 1926 р.

Г О Д И Н Н И К

Карель зарідко брав його з собою. Звичайно він виблискував своєю опуклою дахівкою з невеличкої чорненької пантофельки, яку виплела Карелеві Ганнуся зі свого кучерявого волосся. Це було тоді, як у гінких мандрівках кінної бригади, де вона сеструвала, Ганнуся два довгих місяці боролася з тифусом.

— Хоч ця пантофелька тобі, любий, лишиться на спогад за мене...

Але лишилася і пантофелька, і Ганнуся, і волосся її кучеряве ще й досі цілує довго й ніжно Карель, що вже змінив гостроверхого шишака на плискувату кепку.

Про минулі криваві літа нагадує тільки срібний годинник, де насподі дахівки написано:

Героєві Червоної армії тов. Карелеві
від Реввійськради Кінної армії.

А в Ганнусі теж реліквія — маленький, як цяцечка наганчик. Не розлучалася з ним майже ніколи.

Карель — латвієць. В його синяво-сірих очах відбилося туманне небо далекої батьківщини, а з м'якої вимови завжди жартує полтавка Ганнуся.

Ось і тепер на околиці міста:

— Пий тебе лиха котина — скрикує раптом Карель, по-темному заїхавши ногою в баюру.

Ганнуся аж заходиться зо сміху:

— Це щоб коти калюжу випили, чи тебе лиха година побила, що ти такий недобачливий. Іди бо сюди на горбок, — і кізкою пострибала ген-ген, — дожени, ведмежа непотрапо!

— Хай тепе фітер тоханя, — обтрушувався десь у темряві Карель, намацуючи коло тину суху стежку.

Раптом з-за тину:

— Стій! Руки вгору! Проти очей довгий «стаєр».

Злодійська рука за барки. Лапає по кишенях.

— Порожній, як міська каса! А баба хитролоба — втекла. Ану, на чвал далі!

...Розгублений догнав «хитролобу». Взяла на глум:

— От тобі й герой кінармії! Добре, що штани подарували...

— Топре, топре! — перекривив уже сердито Карель, — фсе потаруфали, фсе є...

— А годинник? — притьмом згадала.

— Ой, — полапав у кишенях, — патлюка!

Рішуче повернувсь і намірився іти назад.

— Карельчику, любий, не треба! Він тебе вб'є. На хоч мого револьвера. І я з тобою, і я...

Повисла на руці, не пускала.

Карель невмолимий. Це дарунок реввійськради. Це здобуто його кров'ю. Його годинник не може бути в руках злодюжки. Ганьба йому, Карелеві, як не візьме назад.

— Ради нашого кохання! Ради всього найдорожчого!

Думка працювала гостро, прозорливо. Тисячі пригод оминули, щоб зрештою трохи пощастювати — і ось тут, на пустельній околиці міста, за якусь дурницю втратити милого. Ні! Чимсь треба відтрутити небезпеку, винайти спосіб...

— Карельчику, отже там далі поле. Він має вертати сюдою. Зробимо й ми йому засідку, як ото він тобі. Так певніше.

Вблагала. Зглянувся. Принишкли за придорожнім кущем. Тільки Ганнуся теплою рукою ніжно гладить пошерхлу руку Карелеві, а в ній чорніє маленький наган.

У порожній тиші хлюпасті кроки. Муркоче під ніс зухвало й весело:

Я в тюрязі не бував,
Чим-чура, чура-ра!
Від міліції втікав –
Ку-ку!

Раптом з-за куща:

— Стій! Руки вгору!

Під самісінькі очі наган. Міцною рукою за барки. Дві маленьких — по кишенях. Видобувають назад пограбоване. Забирають зброю — довгий «стаєр».

— Тікай тепер насад, а то — кулю! Ну?

...Злодійський «стаєр» у Кареля. Вдивляється, злісно кидає в калюжу. Заявляє Ганнусі переконано:

— Я — турень. То якась іршава рурка.— І додав вибачливо: але темно, так темно пуло...

Злодій десь далеко плюскотів по калюжах, голосно лаючись, а Ганнуся на всі груди реготалася з винуватого вигляду свого північного велетня:

— На тобі, герою, твого годинника, та бахни хоч раз із нагана, щоб той не подумав, ніби й ми руркою воювали.

— Сама перестрашилася, а тепер на клум переш...

— Перу, перу на клум, на клумочок, щоб краще бачили очі.

... Перекидаючись жартами, пригадуючи кожну мить своєї пригоди, дісталося подружжя додому.

— Іди помийся, злодію шляховий, а я тимчасом вечеряти наготую. Чого ж ти стовбичиш?

Риб'ячими, безтямними очима дивився Карель на стінку біля ліжка. Рука нервово шоргала в кишені, щось поквапливо намацуючи.

Ганнуся й собі глянула мовчки на стінку, де з чорненької пантофельки визирала опукла дахівка Карелевого годинника.

Він зарідко брав його з собою.

27/II 1926 р.

ДЖОН-ВІЛЬЯМ ПЕТЕРСОН

Редактор «Плянети», ілюстрованого часопису з претензією на великий тираж, лежав на канапі й нервово дригав ногою. Недокурки труїли повітря бридким пахом. Навпроти, над великим столом із купами списаного паперу, схилився секретар.

— Катуй мені далі, Ванцю! От нездари, от невдахи! Життя вирує, мов повітря перед пропелером, мчить уперед, як рулон на ротаційці, а в них — ряска на ставу, скло, закаляне мухами, шмат іржавої жерсти. Ех, нема пекучої критики! Невже таки не виберемо з цього барахла жадної цікавої новельки? Ну, читай далі, псуй мені нерви...

— Ось якогось ...енка на піваркуша.

— Гаразд, тарабань на всю губу.

— «Підсліпуваті хатки низько нап'яли на вікна свої солом'яні шапки. Верби зажурено дивились на тихе скло стареньского ставу. Підтикана Горпина...»

— О! Я не казав? Годі! В кошик! Доба індустріялізації йде, а він про зажурені верби, йолоп! А героїня, чуєте — Гор-пи-на. Щось випнуте, як черево вагітної баби, як свинячий кендюх...

— Та не лайтесь. Ось друге — «На просту путь». Читати? Слухайте!

«Микита давно пожадливо хапав очима лискучі, пружисті литки Марусині. Бідна наймичка...»

— Досить! Не можу! Адже ясно: куркуль її незабаром і неодмінно в клуні згвалтує, а вона з помсти та горя піде в комсомол або й у партію. Кращого не вигадають... Дивись но кінець.

«Електричне сяйво з розчинених вікон клюбу кидало пасма сліпучого проміння на шлях, що вів у далеке місто. Тим шляхом ішла Маруся з Грицьком...»

— Ось бачиш — просто в партію... Горни інше.
— Це щось не сільське, мабуть, бо «Бруковані кроки».
— А ну, може, тут пощастить.

«Сизою мрякою звис над містом туман. По слизьких тротуарах одиноко лящали кроки запізнілих прохожих. Темною масою бовванів на розі великий казан. Там щось ворушилось...

— Стоп! Знов безпритульні! Дивись на кінець.
— Ось кінець:

«Мотря швидким кроком вийшла з тяжкої заводської брами. Раптом її погляд упав на якусь незграбну масу. На розі стояв давно-знайомий казан. Там гартувалась вона для нового життя. Зідхнула:

— Ні, моїй дитині на доведеться цього зазнати. Моя Галочка в школі...

— А може вже й у Вузі? Динамічний письменник, нівроку йому! Ні, пропаде «Плянета», пропаде, як чотирнадцять пунктів Вільсона...

— Чекайте бо. Ось щось Вільсонівське чи, пак, Петерсонівське. Переклад з англійської. З аркуш буде.

— О, дайош Европу! З цього б і почав, а то...

Редактор аж трохи підвівся, а секретар із задоволеною посмішкою почав:

«Мері били нестерпні дрижаки. Чому, справді, Ричард не спокусив її піти десь у теплий центр Лондону, в густі хащі Гай-парку? Тут, у цій во-

нючій гавані, так холодно. Густий туман бавовняною пеленою стелеться над скляною поверхнею Темзи й оповиває низькі будівлі на набережній. З розчинених вікон барів кліпають жовтаві вогники підсліпуватих ліхтарів. В їх одсвіті ледве видні високі реї океанських пароплавів.

Ах, Мері так мріяла побувати колись на цих дивовижних потворах! Вони з Ричардом ящіркою були колись прослизнули на «Атлантик», та боцман вчасно помітив і завернув знов униз по драбчастому трапу. Але вона таки візьме своє! В її маленькому худому тільці, під подертим ганчір'ям, криється великий британський дух. Її батько загинув десь у колоніях, прокладаючи путь цивілізації. Він був відважний морець. Її мати — креолка - танцюристка. В далекій Гватемалі надибав її Мерін батько і привіз у туманний Альбіон. Не витримала гаряча південна натура креолки північної мряки й швидко згоріла в сухотах. Мері опинилась на тротуарі...»

Редактор цмокнув:

— О, відразу чути досвідчену руку! Трошки задовгий вступ, але вже є зав'язка, намічені типи героїв, читач чекає на їхню боротьбу за свої мрії. Це вам не наші азіятські Горпиніди та Микитіди. А головне — незнайоме тло захоплює! Молодець, як він там — Петерсон, чи що? Ех, відірвані ми від европейського життя... А ну, Ванцю, десь із середини, бо вже пізно. Сам потім одредагуєш, як спинимося на цьому... як його звати?

— «Крізь морський туман».

— Ага, не харківський, не київський і не «Проста путь». Ну, гони з середини.

«Розділ четвертий

Мері вже два роки нудьгувала в цій пустельній фармі Н'ю - Гемпстон, плачучи іноді в куточку, мріючи про своє улюблене, тепер таке далеке, недосяжне море. Ах, Ричард! Як міг він бути такий жорстокий? Як міг він лишити її одну - однісіньку

на поталу цьому товстому огидному Конрадові? Коли він пожадливими очима оглядає її напівсформовану дівочу постать, їй здається, ніби мерзотні червоні руки фармера, порослі густим рудим волоссям, уже хапають її. Але ж недурно ховає вона за корсажем тонкий сталевий стилет — єдине, що лишилося на пам'ять від палкої креолки-матері. О! Вона зуміє захистити себе. В крайньому разі батрак Джемс допоможе. Недурно він глибоко зідхає й соромливо червоніє, коли вона проходить повз нього. Бідний! Він гадає, що Мері може зглянутися з цієї слинявої любови...»

— Годі! Прекрасно! Інтрига ускладняється, вводяться нові герої, намічається цікава боротьба інтересів. «Планета» врятована! Щоб конче мати певність і не гаяти часу, — останній абзац і край.

Секретар перегорнув сторінки.

— Ось фінал:

«Глухо мурчала велетенська машина «Атлантика», могутнім рухом розрізаючи пінливі океанські хвилі. На бугшприті сяяв широко розкритим оком прожектор, кидаючи сліпучі пасма проміння в невідому далину, де чекало Мері й Ричарда щасливе майбутнє. Ніжним рухом розгорнула Мері сповивальник і шепнула дитині хвильним, чулим голосом: — «Бачиш, любий, тобі не доведеться вже блукати в туманах.

Кінець».

— Так! Іде в чергове число. Більше б отаких... Ванцю, як той автор, ніяк не запам'ятаю?

— Джон-Вільям Петерсон, сер редактор!

— А хто переклав, містер секретар?

— Ніхто, мілорд...

— Як?!

— Так. Автор цього оповідання — я, Іван Васильович Петренко. Пожалуйте гонорар!

3/I 1927 р.

С О Р О М

— Чи нема чогось новенького почитати?

— Дивіться, будь ласка. Онде на столі, на полицях...

Він перегортав книжки, а я роздивлявсь на його знайоме добре обличчя з трохи журними, втомленими очима й поскородженим передчасними зморшками лобом. Цей сусіда частенько брав у мене новинки, читав уважно й совісно, довго розмовляючи потім про прочитане.

— Ах, як мало книг, що думають, — казав він, і тінь лягала навколо журних очей, — як мало письменників, що пишуть, а не описують. З ким же співдумати?

Тепер він стояв біля вікна, освітлений скісними променями тьмяного вечірнього сонця, й ніжно тримав якусь книжку, обережно перегортаючи сторінки — так, як це роблять тільки справжні аматори-книголюби: попускаючи вільно скільки сторінок і потім потихеньку, з середини горішнього краю, не притискаючи, легенько розщеплював їх цілою долонею і поволі перекидав. Мовчанка. Шелестять сторінки, ніжно-рожеві в останніх променях. Рожевим відблиском шаріє обличчя сусіди.

— Вас щось зацікавило?

— Так. Я знайшов знайому мені уже книгу. Ви, здається, дещо перекладали з Єфіма Зозулі?

— Так, маленькі ескізики, напоєні якимось чеховським настроєм, м'якосердою вдумливістю і легкою інтелігентною іронією.

— Ви це вірно підмітили: вдумливістю і легкою іронією. І ви, певно, пригадуєте одне з його «недоношених оповіданнячок» — «Сумління»? Я ніколи його не забуду ...

Сусіда відійшов від вікна, обличчя йому посіріло, стомлені очі дивились кудись у далину, немов поринаючи в давноминуле. В них стояв вечеровий присмерк.

— Був випадок аналогічний зі мною. Його знов нагадала ця книжка і знов почуття гострого сорому обгорнуло мене, як давніше, своїми жалкими обіймами. Не в перший вже раз — і з не меншою силою, як хронічна хороба, як грішне сумління. А було це так давно, ще в перший рік мого одруження, коли новизна шлюбного життя ще боролося з холостяцькими звичками. Зосібна вони посилились, коли дружина завагітніла і, соромлячись людей, ховалася вдома, вся поринаючи в тайники нового життя внутрі себе. Стіл, комод, ліжко завжди були завалені якимись клаптиками легесенької, майже прозорої тканини, з неї викроювалися й шилися якісь чудні речі, призначення яких я ніяк не міг збагнути, і до того в такім неймовірнім, на мою думку, числі, що здавалося, в нас буде цілий дитячий притулок.

Вагітність проходила не зовсім добре, і мені доводилось частенько запрошувати лікаря, бігати в аптеку, клопотатися різними ліками й маніпуляціями.

Так було й того вечора, коли компанія приятелів чекала на мене, випорожнюючи вже не першу пляшку п'янкого дурману.

Я спізнився, і мене зустріли насмішкуватими вигуками:

— Ач, рабе спідничного вогнища, насилу, либонь, випросився. На півгодинки пустила чи як?

— І нічого подібного, — виправдувався я, — зовсім навіть не з дому йду і спізнився з інших мотивів.

— Хіба на вулиці якийсь мотивчик нагледів? — підморгнув хтось масним оком. — Знаємо вас, новоженців: одна жінка покірно віддається, думаєте, що кожна так. Побіденними півнями ходите.

І додав на цю тему брудненький анекдотик.

Компанія підхопила і — ну ви знаєте, про що і як говорить на підпитку та насамоті отака братва. Десятки непристойних вигадок, ціла злива нецензурних слів, найнеймовірніших паталогічних випадків і з дійсного ніби життя, і цілком вифантазованих лилися брудним потоком і здавалося інколи дивним, як тримала пам'ять цих зрештою непоганих, інтелігентних людей цю каламутну бридоту, як можуть їх уста слизитися нею...

Але скільки чарок зробили своє діло, і я невдовзі наздогнав своїх приятелів і реготав разом із ними черевним, дрижачким реготом, перепитуючи найінтимніші місця порнослів'я, повторюючи з захльобом найбруталніші соромицькі вислови.

Далі й собі встряв у коло оповідачів, викопуючи з пам'яти різну брудноту, смакуючи її і мішаючи правду з брехнею.

— Ви думаєте, чого я спізнився? Я таки нагледів, як той казав. Вийшов ото з дому, бачу: шпурляє очицями така пташечка, нічний метелик. Дай, думаю, на ходу, як какаду. Недалеко і клієнтів приймає. А гарненька, шейміна дівка, та гаряча — ніяк не відпускає. «Ти мені сподобавсь, — лепече, — аж до серця пройняв!» Ну, я з нею й наробив такого, що інший і за тиждень не наробить...

Далі йшли деталі, що їх тепер повторювати не наважусь, і що мали довести мої особливі здатності й хист у сексуальних справах.

Приятелі дико гиготіли, іржали, тупали ногами й всіляко похваляли мої пригоди захльобистими, заздрісними вигуками:

— От здорово! А ну ще як? Бач ти який!

А я розпалювавсь і додавав усе нових пікантних подробиць, мастив салом збуджені пристрасті п'яної компанії, почуваючи себе героєм вечора, центром уваги.

Але раптом хтось запитав:

— Слухай, а вона, часом, тобі якогось подарунка на пам'ять не залишить? Навариш собі хороби, ще й жінці принесеш...

Я спинивсь і в голову молотком ударило:

— А справді, ще ж це я наробив? До проститутки повіявсь хто зна чого, маючи молоду жінку. А вона ж дитини від мене чекає. Яка підлість, підлість яка невимовна!

Сором невидними спочатку струменями залив жили десь у грудях, млосними хвилями вибивсь назверх і приском обсипав обличчя, шию, вуха, повіки... Не людина я — звірюка, що ладна задовольнити лише свої пристрасті, почуття спорзні, тваринячі... Там бо хора дружина ніжно схилилась над сорочечками нашої майбутньої дитини, а я, користуючись з її немочі, вештаюсь на вулиці з повіями, культурна, інтелігентна істота! О-ох, сором! Замало того — переказую свій огидний учинок цій скотинячій юрбі, розписую тут свої капості, вихваляюсь...

Мов розпаленими голками пекло, кололо, штрикало нещадне почуття сорому. Ладен був провалитися крізь землю, сховатись від самого себе, від цього жалкого, пекучого болю. Ледве досидів кінця вечірки, нашвидку розвітавсь, з огидою соваючи приятелям свою руку, ніби вимащену якимсь глейким мулом, спітнілу й холодну, й побрів, самітний, додому сірими передранковими вулицями.

Світанковий холодок змушував засовувати руки в кишені, але я зараз таки висмикував їх звідти, почувши дотик до власного тіла. Воно здавалось забрудненим, гнилим, смердючим. Увесь я смердів, ішов, немов вимащений болотом, липкою мерзотою.

— Ну, як тепер прийду додому, подивлюся в очі дружині, як насмілюсь її поцілувати? Ну ж бо справді хороба. Знівечу жінку, загине немовля... Спаскудив усе життя, о-о-о!.. Що зробив, ой, що я зробив?

Ненароком спинивсь коло поручнів мосту. Вірте мені — ще трошки і в моєму роз'ятреному мізку зародилася б думка про самогубство, так опанував мене цей безжальний, нестерпний сором, так гостропекуче було почуття каяття, щирого, всепожерного каяття.

Я прихилився гарячою головою до залізного ліхтарового стовпа і ще раз перепитав себе:

— Ну, як це могло скоїтися, що я забув свою гідність, загубив усяке сумління? Образив дружину, свою любов до неї, образив самого себе, переповідаючи цю мерзоту. Ну, як це сталось?

І тут схаменувсь. Що власне, трапилось? Оповів, хто зна чого, з п'яного розуму, з дурної хвальковитости своїм приятелям щойно вигадану сороміцьку пригоду. Так. І вулична зустріч, і відвідини проститутки, і мої «геройства» — все це вигадане. Нічого цього не було. Якщо згрішив я, так тільки словом та помислом,— і сам тому повірив. Мов наврочило, тьху на нього!

Плюнув не знать на що, щоб збавитися прикрого почуття й рішуче покрокував додому.

Ніби полегшало. Але ж тільки ніби полегшало. Почуття сорому не кидало мене й тоді, коли я обережно відмикав двері, і коли з винуватим обличчям шкідливої тварини стояв перед дружиною і виправдувався за пізній — чи так, «ранній» — прихід, і навіть другого дня, коли знов довелося переповідати де гостював, хто саме був у компанії, чи весело там було... Здавалося, що не все я переказую, брешу й таюся з гидким учинком, що справді ніби я був його вчинив. Не міг просто дивитися в очі, соромився, червонів, кляв себе — і ще більш червонів, дійсно викликаючи жінчині підозріння, думки про щось приховане, нечисте, таємне. І таки ж воно було, це приховане, я не міг його викрити. Сумління мучило так, ніби все вигадане було в дійсності, ніби я таки зрадив дружину так брутально, безглуздо, так дико й непотрібно.

І, може тому, що я тоді ж таки не випорожнив свою душу, не полекшив її щирим признанням, гостре почуття сорому живе в мені й досі, катує нещадно при кожній новій згадці про свою мерзотну поведінку того паскудного вечора... Багато років, багато вже років... Пам'ятаю кожне слово, кожний рух, чую кожний вибух огидного реготу — і приглушую лише тоді, коли можу,

отак, як зараз, комусь покаятися, висікти себе прилюдно, заплямувати ганьбою.

Але ж не кожний вислухає так уважно, як ви, не кожний зрозуміє мене. Адже це не донкіхотство, не чесність з собою, не хороблива інтелігентщина. Правда? Ви ставитесь до цього серйозно?

Мій сусіда допитливим зором журних очей заглядав пильно в моє обличчя, сховане в вечерових сутінках. Шибки вже не відсвічували зоряними фарбами, за ними синіла тьмяна мла. Його постать була трошки схилена, ніби він чекав несподіваного удара й напружено-суворо дожидав моєї відповіді.

— О, так! Я ставлюсь до цього цілком серйозно,— поспішив заспокоїти я сусіду.— Злочинна думка теж є гріх. Адже справа найголовніша в тім, що вважати за злочин і чого, власне, соромитися. Хіба не знаємо прикладів, що можна соромитися і того,— чому не вчинив злочину. Хочете, я вам і про це дам дещо прочитати? З Мопасана? Га?

Сусіда недовірливо, з-під високого лоба, поскородженого передчасними зморшками, глянув на мене: чи не перевожу я навмисне тему на щось інше,— одвів стомлений погляд журних очей, зідхнув, обережно поклав книгу, що стала приводом для нашої розмови і ще раз роздумливо мовив:

— А все таки, як мало книг, що думають...

Я нічого не відповів, бо тоді ж таки вирішив, не довго думаючи і не соромлячись, описати нашу розмову.

16-XII 1928 р.

У ПОХОДІ

(З військового щоденника 1916-17 рр.)

Невесела, непривітна латвійська сторона. Вся її сіро-бура земля взялася похилими піщаними сугорбами, наче приземкуваті копиці розкидані десь на луках рясно, рясно. Салдати, що побували за японської війни в Манджурії, звуть їх сопками. Вони густо поросли невисоким сосновим лісом, розкорячкуватими сірими кущами, іноді білою березою. Поміж сопками, у звивистих долинах, розляглись порослі червонуватим чагарником болотища або холодно-крицеві озера. Над ними вічно коливаються випари, сіруватий туман. Сиві пасма його вечорами та ранками чіпляються за верхів'я дерев, і стоять ліси тоді окутані мрякою, наче в бавовні. А на блідому північному небі такі ж бавовняні клуби незчисленних хмар. Рідко коли прозирне крізь них стомлений, ледве теплий сонячний промінь і знов сховається за дрімотними повіками сірого дня.

По схилах «сопок» гадючиться вузенька доріжка. Зараз вона вся ворушиться від незвичайного натовпу людей. Ідуть вони по чотири у ряд, одягнені в бурі шинелі і співають незнайомої тут пісні про якусь молоду вдову, що на лихо собі

о-о-фіцера любила,
лю-убила, любила,
чубарики, чубчики—
лю-би-ла!

У першому шерезі важко ступає незграбними чобітьми правофланговий — цибатий, довгорукий і довгошиїй уже літній салдат Шамотнявий. Його звислі плечі відтягає назад тісно напханий речевий мішок. Груди давить перечеплений навкоси патронташ із набоями. Навхрест із ним, через друге плече, скатана брезентова палатка. На ремінчатому пасі теліпається з одного боку залізна шанцева лопатка, з другого — боклажок, а спереду відтягають пас і давлять живіт іще дві шкуратяні коробки з набоями. Всього на два пуди ваги, як на в'ючному ослюкові. Притримуючи однією рукою гвинтівку, другою Шамотнявий звичним вимахом доносить її до паса, а потім далеко відкидає вбік і назад. Із пересохлого горла хрипливо виривається давно завчений приспів:

чубарики, чубчики,
лю-би-ла!

Монотонна пісня глухо звучить у сирому, пронизуватому повітрі, не відгукується луною в туманом повитих болотяних чагарниках.

— Веселіше, хлопці, веселіше!— підбадьорює свою чоту високий чотар Величко: —Шамотнявий, ногу! Дай ногу, кажу!

Шамотнявий, як старий кінь під батогом, трішки здрігує і намагається твердіше ступати по дорожній багнюці — «дає ногу».

Вся чота за ним теж натискає на підошви, бризкає грязюкою на сусідів, чвякає чобітьми в холодних калюжах.

— Чого йому заманулось болото розхлюпувать?— чує Шамотнявий притишений злісно-шипливий голос сусіди, молодого ще салдата Борзяка: — начальство бачить, чи що, пес брехливий?

— Не розтабарювать у строю, ти, кислоокий! Маєш наряд на діжурство поза чергою.

Безвусе червонясте обличчя Борзяка закліпало білявими віями і скривилося в призирливу посмішку.

— Чого смієшся, сукин син? Бери два наряди!

Борзяк не встиг зміркувати, за що йому така кара, як над військовою колоною розляглася гучна команда:

— Струнко! Рівняйсь на-ліво!

Обочиною, на лискучих баских конях випереджав колону командир із штабовцями, шулячим поглядом озираючи бурі шереги салдат.

— Здорово, молодці чорнопольці!

— Драв-жлам-ваш-ство! — загоготіла по-гиндичому колона, притиснувши руки до стегон і викрививши шиї, щоб «їсти начальство очима», як учили їх ланкові, чотові та сотенні.

Командир вигравав расовитим конем поруч, оббризкуючи колону каламутним водограєм болотяних бризок, а сотні салдатських голів уводнораз механічно повертались за ним, провожаючи начальство очима. Так собака дивиться на руку хазяїна з паличкою, чекаючи, поки він її кине і крикне — піль! принеси!

Раптом обличчя командирові буріє і він мовчки тикає пальцем у перший шерег. Очі штабовців обертаються туди ж, за командировою пучкою. Чотар Величко й собі позирає скоса на свою чоту і притьмом блідне: перший шерег, як і всі, викрутив шиї набік і безтямними собачими очима втопився в начальницькій групі.

Як і всі, той шерег ретельно тупає підошвами важких чобіт по багнюці, просто перед себе, куди нога ступить.

Але Борзяк! Що той Борзяк робить? Він ступає уперто не тією ногою. Його червоняста обличчя хилитається не в той бік, куди всі, й витикається, як порожній колос серед стиглої ниви. А до того він метляє рукою, ніби не було команди «струнко!», ніби не знає — коли гвинтівка почеплена на ремінь, треба притискати руки до стегон.

Борзяк бачить направлену не нього пучку, ще густіше червоніє, ще ретельніше тупає ногами, витягуючи носки, ще замашніше метляє правою рукою, зачипаючи Шамотнявого.

— На перепочинку вперед, перед полк! — кричить командир і зникає із своїми штабовцями десь на чолі колони.

Величко втирає рукавом спітнілого лоба і крізь зуби сичить Борзякові:

— Ну, матимеш тепер гарячих, мамій облизаний! Салдат із тебе, як з кизяка куля...

Величко здавна не любить Борзяка — відколи той спробував був підкупити його троячкою, щоб менш давав нарядів та частіше відпускав ув обоз, до лазарету. Борзяк справді мамій, синок якогось дрібного підрядчика, що не потрапив одкупити свого недоуку від військової служби: не тому, кому слід, хабаря був дав. І от ходить тепер молодий Борзяк у бурій шинелі, замість ганяти голубів солом'яним віхотем на довгій тичці. І лихий він через те на ввесь світ.

А Величко — робітник колишній, шахтар. Саме проти одного підрядчика шахтарського пішов був він колись за визиск неймовірний — і став через те безробітний і попав через те в мобілізацію, в той час, як усі товариші його були записані, як «працівники на оборону». Відважної вдачі, він здобув на фронті «лички», тобто став «унтером», молодшим старшиною, командиром чоти. Командир з його був добрий і в бою, і в буденному житті, та не для таких, як Борзяк. Хабар, що він йому був запропонував, вирив поміж ними цілу прірву, і тая прірва кипіла взаємною ненавистю.

— Так, так, матимеш гарячих, не відкупишся,— повторив Величко, коли колона стала на перепочивок:— йди-но вперед та розв'язуй мати, щоб м'якенько спати.

Вздовж колони салдати комендантської команди вже вели наперед іще скільбка провинників. Котрий не витер як слід поржавілу гвинтівку, котрий не поздоровкався як годиться з начальством, котрий проспав сигнал, відстав від своєї частини, запалив без розрішення цигарку, впустив у криницю боклажок — казенне майно, котрий забувся пришити одірваного гачка на шинелі і йшов розхристаний...

Усі вперед, перед полк, перед дозирливі очі командира, генерал-майора Затріщинського (недавно генеральство здобув, тепер вакантної бригади очікує).

— Поручник Далевський, усім по десять, за другу провину — по двадцять п'ять, за третю — п'ятдесят! — наказує генерал начальникові комендантської команди, гугнявому офіцеру в широкому галіфе.

Покірними зашкарублими руками розв'язують провинники солом'яні мати, що попричеплювані в них до мішка за спиною і служать за постіль у поході. Заголюється салдатське тіло і свистять лозини в руках комендантської команди. Раби б'ють рабів. На матах рожевіють краплі. Мовчки підтягають покарані штани й понуро йдуть до своїх частин.

— Ставай! Шикуйсь! Кроком руш!

Скриплять висококолесні двоколки. Місять рідку багнюку салдатські чоботи. Поміж сопками гадючиться військова колона, йдучи на невідому позицію, і в сосняку глухо віддається монотонна, незнайома ще тут, у латвійській стороні, пісня:

О-фіцера любила,
Чубарики, чубчики,
Лю-би-ла!

Шамотнявий механічно пересовує свої довгі цибаті ноги на правому фланзі, зрідка поправляючи правою рукою гвинтівку, що муляє ліве плече. Він не чує сердитого бурчання посіченого Борзяка попліч. Думка його десь далеко-далеко. Він згадує, як такою ж колоною відступали півтора року тому з Галичини. Було саме перед жнивами, у літню задушливу спеку. Ніби зараз перед очима цей відступ.

Бачить: скрізь хвилюють жовтаві жита, гнеться важким колосом пшениця, стелеться біло-буро-червоним килимом гречка, половіє овес, темніють густо-зеленими латками коноплі та картопля. Урожай не абиякий. Та ж російське військо відступає, без набоїв, без розумного керовництва, під подвійним натиском австро-

німецьких генералів Макензена й Гінденбурга, що взяли південно-західню групу в залізні лещата.

Увесь цей розкішний урожай галицького селянства може піти на потребу ворожому військові. І ось наказ:

— Вправо, вліво від дороги!

На дорозі лишаються самі обози, двоколки, кухні, кулеметні повозки, гармати.

Піхота довгими шерегами — по чотам — справа й зліва від дороги тисячами важких чобіт мне стиглий хліб. Спочатку в ньому прокладаються вузенькі стежки, далі вони все ширшають і зрештою за колоною лишається курна толока, немов до водопою пройшла вулицею тисячоголова череда, немов на цьому лані ніколи й нічого не росло. Вбито, втоптано в землю селянську працю, ввесь галицький річний достаток. Голодуватимуть тисячі люду, підуть жебрати попід віконням.

Згадує ще Шамотнявий, як десь на перехресті, коло розп'яття — хрести в Галичині на перехрестях і досі висять ся, або й цілі фігури — стояв старий селянин, сам, як розп'яття. Мовчазна, німа туга в очах, безсило попущені руки. Драна свита на плечах — і тої небавом не буде. Загинула селянська надія, єдиний достаток — хліб...

Проходить повз нього колона — і соромно глянути салдатам на цю німу, докірливу постать утіленого людського горя.

Лише поручник Далевський, погрожуючи нагаєм, гидко вилаявся, перекривляючи галицьку вимову;

— Гей, тумане вісімнадцятий, лайдикуеш тут? Салдат лічиш? А ну домів, старий драбуго, жаба б тебе цицькою годувала!

Здригнув старий, знітився, сльоза заблищала і поволі стікла зморшками на сірому, як тая земля, обличчі. Мовчки подивився на напасника, мовчки повернувся й пішов, ізгорбившись, десь далеко межею. Довго ще манячила його понура постать у порожньому полі.

Шамотнявий оглядається, мов би гадає й тут десь уздріти галицького діда,

Нема. Бурою червою плазує колона вузенькою доріжкою між сопок. Якісь дикі лякливі птахи раптом скрикують полохливим криком і здіймаються геть із болота. Крякає на високому дереві самітний ворон і важким льотом переноситься десь далеко вглиб соснового лісу. Рівномірно стукає дятел, висячи вниз головою на порепаному стовбурі. Зачувши людські голоси вщухає і шукає собі іншого місця для поживи. Плигає сквапно перелякана вивірка, кермуючи пухнастим хвостом.

Так було тут, мабуть, і сотні, тисячі років тому. Ані сліду людської руки...

— Ось аж куди загнали, — думає Шамотнявий і раптом згадує батьківщину, рідне село над тихою Россю.

— Як то мої старі та жінка там удома раються? Хочби корова не здохла, молоко малятам було... Чи живі всі шестеро? Без худоби загинуть...

І знов сумні картини мерехтять Шамотнявому у військових спогадах.

Онде кіннота зайняла селянську череду. Жене навскач нагаями, шаблями, пиками корови, телята, коні, вівці, свині... Курява, рев, іржання, вереск, крик... Несеться загін вулицею, як дика орда, не дає худобі вскочити в знайомі ворота, в рідний завулок. Коло воріт, за плотами ридають жінки, ламають руки, дерут на собі волосся. Єдина корова — і ту забрали, угнали. Пара овечок — і тих не бачити. Єдина підпора — поганенька конячка — і тої не буде. Пропало мізерне господарство, пішла на марно багаторічна тяжка праця, загорьований статок...

Шамотнявий знов глибоко зідхає і мало не вголос проказує собі:

— Ех, війна! бодай той пропав, хто її вигадав. От ізнов женуть... По що? Так само людську працю плюндрувати, нівечити? Заради кого та чого?

Чує собачий гавкіт і смутними очима знов озирається навкруги.

На сугорбі сіріє самітний латвійський двір, як у нас хутір чи виселок. Огорожі немає — бо ж немає й сусідів, нема чого й нема від кого відгороджуватися. В напівкам'яному будинкові живе в одній половині похмура латвійська сім'я, в другій, через сіни — худоба. Добра вона тут, тая латвійська худоба, вдосталь дає молока, сиру, масла. Голівні це харчі місцеві. Ще й на вивіз хватає. Не дурно і в нас, як молочарня ім'я прибирає, так — ризька... На скільканадцять кроків від житла — рига, замість нашої клуні. Увійдеш — здивуєшся: хата — не хата, комора — не комора, хто й зна що. Мало не чверть тої риги посіла величезна кам'яна піч, як у пекарні. Навкруги по стінах у скільска поверхів настелені широкі дощаті полиці, чорні від диму та сажі. Кладуть на ті полиці ріденькі, низькорослі ячменеві снопи і сушать, розтопивши димну піч. Чорне, підгоріле, гірке зерно. Чорний, несмачний хліб, з остюками, з пригаром. Крім ячменю, майже нічого й не росте з хлібів у цій бідній болотяній країні, та й із тим мороки хто й зна скільки. Не відразу бо він дійде до тої чорної риги.

Он Величко здивовано поглядає на убогу латвійську нивку, що простяглася по схилу одної сопки геть униз до болотища. Вся вона повтикана шерегами якихось розкоряк — соснові або ялинові тички з оббіленими гіллячками. Зрісши Величко в копальнях не дуже тямив у сільському господарстві.

— І що воно ото посадили сухостій якийсь? Не прийнялось чи що?

Шамотнявий посміхається, уважно придивляється до тичок і догадується, бачучи на них де-не-де рештки соломи:

— Це в них, либонь, за наші копиці. Снопи розвішують, сушать, щоб на землі не погнили від дощів та туманів. У Галичині сіно теж під оборогами держать. Ох і тяжка праця, а тут, видимо, ще тяжча...

Величко ще придивляється до лапатих тичок і знаходить порівнання:

— Як у нас баби коло хати горщики чіпляють на отакі розкоряки.

— Еге, горщики... А чи скоро вже обід даватимуть? Тільки невже знов ота паскудна сочевиця?

— А то що іще? Киселя схотів? Чи пшоняної з молоком?

Почувши за сочевицю, вся чота загомоніла. Вліклася та сочевиця всім по саме нікуди.

— Та хіба ж можна ту погань щодня і вранці і в обід ще й на вечерю?

— Посходимо всі кров'ю з бігунки.

— Тривкого ж у ній нічого немає. Самі лушпайки якісь.

— От їй-право, колись поперекидаємо кухні, як сибірський полк на тім тижні.

— Ну, то й попадеш у дисциплінарний батальйон, а хто підбурює — під розстріл.

— Та краще в тюрмі сидіти, ніж отут поневірятися. Заженуть у закопи — гірше Сибіру.

— І луплять різками не згірше, як у буцигарні.

— Мовчи, дурний, начальство почує.

— То що? Я й начальству скажу: який з мене буде вояк, коли отою сочевицею напхають, як сухою глиною. Кожний хазяїн свою худобу годує, вона тоді й везе.

— Авжеж! Офіцери, гляди, з особливої кухні ласують. А ти пропадай.

— Мовчи, кажу, бо потрапиш під різки! Знатимеш, на що мат носиш.

— Е, гірше не буде... Он у другій чоті один доброволець застрелився, як батальйонний зуби вибив, що сочевиці не їв. Кажуть, із панської родини хлопець був, хотів царю послужити. От і послужив.

Величко суворо глянув на спогадальника і крізь зуби промимрив:

— Патякай! Там не в сочевиці справа... Батальйонний не за те молоданів любить чи не любить. Казав мені доброволець дещо перед смертю...

Величко спохмурнів і обірвав раптом розмову, наче сказав зайвого. Шамотнявий перепитав:

і вліво, з тими убогими садибами на пустельних сопках із трясовинними болотами та хащами — справжнє європейське шосе, добре втрамбоване дрібним грузом, з акуратними канавками обабіч, тягнеться просто і рівно від одного поміщицького маєтку до другого, третього, десь у далечінь, мабуть, до великого міста. Це — панський, баронський шлях, а справа і зліва в нього, як у велику ріку маленькі припливи, вливаються вузенькі доріжки з невидних, закинутих обабіч серед лісів та боліт селянських дворів. Цими доріжками везуть на панські економії латвійці своє збіжжя, картоплю, молоко, сир, масло, женуть худобу — віддавати за оренду баронові. Не їхня бо земля навкруги — усе панська, усі вони — лише орендарі з ласки панської. Схоче — дасть землі, схоче — й не дасть. Тоді бери сакви й тікай хоч до Америки. І поза межами Латвії чи не більше вже стало латвійців, як на самій їх невеликій батьківщині...

Аж ось бовваніє на перехресті шосе з другим такимо ж чистеньким і рівним якась червоноцегельна будівля на сірому кам'яному фундаменті. Будинок на два поверхи, без тину, без двору, без ніяких надвірніх будівель. Ні садку, ні городу.

Тільки конов'язь коло дверей. Це — сільський центр або волость.

У нижньому поверсі по один бік школа, по другий — сільська управа. На горі — кватирі вчителя, старшини, писаря, та велика заля. У ній збирається схід, а по суботах та заля — сільський клюб. Торохтять над вечір звідусіль тачанки, вози, двоколесні «біди» та бігунці. Їдуть старі латвійці та латвійки з молодими дочками-невістами, синами-женихами. Везуть скрипки, флейти, клярнети, баси, бубони. Нема двору, де б не було члена сільського музичного товариства, якогось музичного струменту. Приїхали — і закрутився, завихрився сільський баль. Батьки на лавах попідстінню грають, милуються з молоді, а вона, жива та весела, знайомиться, женихається, танцює польки, вальса, кадрилі. Тут па-

— То що ж він казав, отой самогубець?

— Е, мовчати про це треба... Лихе діло, сороміцьке. Опісля якось, не при людях.

Борзяк підхопив:

— Та з такого життя застрелишся... Тепер самостріл на позиції такого розвелось. Ніби ненароком відшмагає пальця на правій руці — у стрільці не годиться, от і повертай у тил.

— Ловчаться... Всяка сволота в тилу жирує, а ти тут воші годуй, кров проливай.

— Он, кажуть, поручник Далевський знов до лазарету моститься, каже — ходити не можу,

— Навмисне заражаються паскудними хоробами, щоб попухло все. Сестриці милосердні допомагають. А ти баби і в очі не бачиш.

— Бач, чого закортіло Борзякові! А ти з гвинтівкою обіймись, може полегшає, поможе.

— Поможе бабі кадило, як бабу сказило. Ти подивись, який він красень. На голубах зріс, не на гливкому хлібі.

— Ой же й хліб тут паскудний! Аж горло давить... І як його люди їдять?

— Та й живуть якось по-вовчому. От скільки йдемо, села не видно. Дика сторона.

І справді: за балачками проходила колона сопку за сопкою, минала болотище за болотищем, ліс за лісом, і все та сама картина, сувора, непривітна.

Болото, сугорб. Сугорб, болото. Де-не-де самотніє латвійський двір — який воно й двір, як огорожі немає? Стоїть одинока приземкувата сіра будівля, дивиться тьмяними віконцями на сіро-зелене болото, на сіро-голубе, холодне, непривітне небо — і на душі стає сіро, зимно, дріжливо.

Але ось доріжка, що в'язала окремі порозкидані там і там двори, вивела на великий шлях — шосе. Це не наші десятисажневі шляхи з глибокими покрученими коліями, що ними ще цариця Катерина гостювати їздила по магнатських маєтках. Поряд із дичавиною вправо

руютьcя латвійці, множать свої двори, тут обмірковують свої громадські справи.

Сюди ж ранками торопко біжить вузенькими тропками та по шосе звідусіль латвійська дітвора, вимірюючи в батьківських черевиках та мамчиній хустці іноді добрий десяток кілометрів удень. Та зате немає жадного неписьменного в цій країні, нема дому, де б не було хоч невеличкої полички або й шафочки для книжок.

Щоправда, між ними здебільшого виблискують шкіряними обкладинками з золотими літерами псалтирі, біблії та євангелії. Пастори не забувають «просвіщати» свою паству, хоч ці пастори, не в примір нашим попам, і справді де в чому її просвіщають. Вони здебільшого добре обізнані в сільсько-господарській літературі, стежать за новинами, і до них охоче йде латвійський селянин радитися в цих справах. Знаються пастори і в справах судових, а пасторихи, бува, й на медичних. Поважають їх за це люди, хоч і тяжить духівництво тут, як і скрізь, до дукачів, місцевих багатирів та корчмарів.

А от коло того ж перехрестя — знає, де посісти — і обійстя корчмареве. Така ж довга сіро-жовта кам'яниця: на один бік сама корчма, на другий — стайня. Перед дверима довга конов'язь і криниця з коловоротом та довбаним коритом.

Зараз до конов'язі прив'язано з десяток покульбачених коней. Давно вже, видимо, стоять — аж вибої повибивали і гризуть нетерпляче сухе дерево. Це — полкові квартир'єри.

Колона жвавішає і набавляє ходи, як коні, зачувши домівку, форкають і без батога вже тягнуть деренчливого воза.

Тільки де ж тут умістити дві тисячі люду? Це ж не просторе українське село, де в солом'яних хатках, повітках та клунях сховається ціла дивізія.

Сумніви розвіюють квартир'єри.

— Тут штаб полку. Коло школи — обоз. А ви — за ними, по дворах навкруги, отам за сопками. Вдень чути — гуркотіло. Позиція тридцять верст звідси.

Похмурий вечір спадав на землю. В сіруватому тумані щезали одна по одній групи салдат, розтікаючись по вузеньких стежках десь по невидимих, розкиданих, як звірячі барлоги серед лісів і боліт, латвійських дворах. За ними гуркотіли залізні кухні з остогидлою сочевицею.

1928

ОСТРІВ ДРАЙКРОЙЦЕН

(Латвійська легенда)

Хто й зна коли це було: нашим дідам їхні діди переповідали. Жив тут вельможний лицар барон Оскар на прізвище Кріпка Рука. Десь замолоду ходив він війною по різних краях і здобув собі великі багатства. Носив він завжди золоту кольчугу, а на грудях вигаптований шовком був його лицарський герб: на червоному полі три чорні смуги. Як посилав кому листа — теж завинував папір у шовкову бинду червону з трьома чорними смугами. І хто одержував того листа, тримтів і вжахався, бо не писав інакше барон, як: «або скорися мені й плати щорічно велику данину, або попелом розвію увесь маєток твій, заполоню всіх підданців, а самого віддам на вечерю ведмедям».

На березі Двини збудував собі барон Оскар Кріпка Рука непідступний замок. Високими мурами оточений він був, а ще перед мурами глибокі та широкі рови з водою. На мурах бочки з смолою. Наважився був один граф зломити силу баронову. Зібрав багато війська, усіх тих, кого пограбував був барон, усіх тих, хто заздрив на його багатство, і обложив замок. Стоять облогою місяць, другий, п'ятий. Цілий рік уже стоять, нічого вдіяти не можуть. До мурів не підступитися. Та й не думали вони спочатку й лізти до них. Міркували собі: не стане в замку їжі, подохне баронове військо з го-

лоду або мусітиме відчинити браму та йти битися на чистому. А тоді вже на кожного баронового вояка десять графових буде. Та не знав старий граф, що з замку таємний хід під землею та попід дном Двиновим на острів проти замку покопав був колись хитрий барон, величезними каміняками виложив, вимурував. Тим ходом, якщо довелося б погано, втік би барон непомітно для ворогів. Тим ходом тепер настачався підчас облоги замок усякою живністю.

Стоїть барон на високій вежі, посміхається з графа, глузує: «Помреш тут під мурами, мене не здобудеш, а я тобі, гляди, голову однаково на в'язах скручу, на всьому роді твоєму помщуся!» Бачить граф, що не візьмеш замка облогою, наказав іти на приступ — хоч головою накладу, а баронові не піддамся! Поробили вояки графові з хмизу плоти, кинули в рови й попливли, щоб дістатися мурів, а голови позакривали від стрілів щитами. Та ледве підплили вояки до мурів, запалила баронська сторожа смолу в бочках і перекинула вогненними хвилями на голови обложників. Запалився хмиз і загинуло графське військо в ровах, а сам граф ледве втік десь далеко за море від баронової помсти. З того часу вже ніхто не наважувався зачипати барона Кріпку Руку, і сидів він у своєму замку, як старий ворон на столітньому дубі.

Скільки їхати з ранку до вечора — все навкруги належало йому. Тисячі люду зносили в замок звірячі шкіри, роги, мед, вощину, сувої полотна, гнали худобу, довозили цілими валками збіжжя. На великих човнах гнав барон все це Двиною до Риги, а там на кораблях у заморські краї, на продаж. А з-за моря привозили баронові злото й срібло, коштовні каміння, розкішні убрання, гостру зброю, смачні напої...

А одного разу привезли йому молоду жінку-полонянку.

Була то графова дочка, красуня така, що й сам барон, скільки світу сходив, ще не бачив. Утікши граф за далекі моря, ховав її від ока людського, аж поки

не прийшла пора їй на заміж. Полюбила вона юнака простого роду і довго старий граф не хотів собі такого зятя. Та була графівна в нього единачка, а граф сам збіднів, перевівся ні на що, ховаючись від баронової помсти. І подумав собі граф: як видам дочку за когось багатого та відомого, дізнається барон і помститься на молодих. А житиме дочка за простим чоловіком — ніхто її так не розшукає і зазнають вони спокою та щастя. Та не знав старий граф, що баронові шпигуни вже давно викрили його криївку, вже давно чатують на нього та на молоду графівну. Як поїхали молоді вінчатися, напали на весільний похід ніби розбійники, вбили старого графа — скрутили йому голову на в'язах, як погрожувався здавна барон, вбили молодого жениха, а графівна щезла без сліду.

Тільки один барон і знав, що красуня-полонянка в його замку — це та безталанна невіста, що ось-ось готувалася зазнати шлюбного щастя із своїм милим. Тільки один барон і знав, бо слуг своїх, що дістали розбоєм полонянку й привезли її, звелів віддати ведмедям на потраву, ніби за зраду, а насправді — щоб заховати навіки страшну тайну.

Була в замку велика чорна вежа, де жили дикі ведмеді за гратами. Вся округа знала про цю ведмежу вежу. Всіх провинників кидав барон Кріпка Рука в ню — і не було вже їм повороту. Тільки зойки катованих та нелюдський стогін полошив іноді околиці замку і люди, вжахаючись, далеко обминали прокляте місце. Казали, що й сам барон перевертень, що він ведмежого роду, ведмежий король.

І справді барон був ведмежої сили і дикої, шаленої вдачі. Щороку в день свого народження звеляв він випустити на брукований замковий двір найбільшого ведмедя з чорної вежі і виходив до нього прилюдно на герць.

Казав він:

— Нум спробую, чи така ж у мене ще кріпка рука, чи здолаю ще моїх ворогів?

І щороку бачили баронські слуги та гості, як велетенський звір, роздратований відважним бароном, кидався на нього із страшним ревом — і падав проколотий наскрізь бароновим мечем.

Барон витирав скривавлену зброю об ведмежу шкіру й казав:

— Є ще сила в Кріпкої Руки. Хай знають це вороги А з цього бидла,— штовхав ведмедя ногою,— зробіть. мені на вечерю смаженину.

Не знав страху барон, не знав і милосердя. Як привели перед його грізні очі молоду графівну, скрикнув він радісно:

— Чи гадав старий граф, ідучи на мене боєм, яке солодке м'ясо їстимуть мої кохані ведмеді? Чи ж знала і ти це, красуне?

Та мовчала графівна. Ні пари з уст. Просто і гордо дивилася в очі старому барону і не видно було переляку в її прекрасному обличчі. Немов казала своєю мовчанкою:

— Хай розірвуть мене твої ведмеді, а не дам тобі насолоди бачити мій страх, не вдовольниться твоя помста моїми покірними словами, моїми молінням та благаннями. Не почуєш нічого.

І граф це зрозумів.

— Мовчиш, горда красуне?— скрикнув він.— Так ні ж бо: заговориш. Заговориш, кажу тобі. Слухай. Ти мала жениха та не мала ще чоловіка. Я буду тобі за чоловіка.

І тут не здригнула графівна, не подала голосу. Мовляв — і ця кара не викреше й слова, не дасть і крихітки вдоволення бароновій помстливій душі. Барон стиснув зуби й звелів своїм слугам:

— Уберіть її в найкращі убрання, одведіть в найпишніші покої, зготуйте найсолодших страв і налийте найліпших напоїв — сьогодні ввечері моє з нею весілля. Бережіть її, як свою власну голову. Хоч що лихе з нею трапиться, хоч волосина одна впаде з її чорних кіс — всі ви танцюватимете в ведмежих лапах. І кров'ю вашою помажу копита свому коню.

Увечері було дивовижне весілля. Сидів старий барон, як грізна хмара, жорстокий, суворий. А поруч біла, як мармур, молода і така ж мовчазна, як той мармур.

Із жахом поглядали баронові слуги на чудну пару. Ніхто не знав, хто ця німа красуня, бо ті, хто привіз її, ще зранку щезли у ведмежій вежі. Аж за високі замкові мури далеко в лісі чути було їх передсмертні зойки й прокльони. Це була баронові весільна музика.

І не було весілля на тому весіллі. Мовчки спорожнялись турячі роги з заморським вином, мовчки ковтали гості криваві шматки смаженини і лякливо позирали на свого грізного владаря, на недвижиме обличчя красуні.

А на ранок сказав барон своїй полонянці-жінці:

— Я почую таки твій голос, коли родитимеш ти мені сина. Материні муки розв'яжуть тобі язика.

І топнув грізно ногою, побачивши перед собою таке ж мармурове, німе обличчя, що просто й гордо дивилось йому в очі недвижними очима.

Минув рік, минуло два і три. В графівни народилось вже дві дочки, як зірочки, і син, як місяць ясний — і ніхто не почув від неї ані звуку: ні тоді, як вони народжались, ні тоді, як милувала, пестила своїх дітей, ні тоді, як гримав на неї старий барон, скаженіючи від дикої злости.

Одного разу вивів він її на балькон, каже ніби ласкаво:

— Сьогодні побачиш борню з дикими ведмедями.

І звелів випустити на внутрішній замковий двір дику ведмедиху з малими ведмедятами. Багато люду загинуло на великій облаві, коли їх з наказу баронового ловили в непрохідних нетрях. Хто загруз в трясовині, хто зірвався з лісової кручі й побився в могутніх коріннях дерев, хто з розірваним кігтями хижого звіря черевом, з розтрощеною головою лишився навіки у пущах.

Скоро вибігли ведмедята на замковий двір, почалися їхні тортури.

Слуги баронові з вікон стріляли в них стрілами, обмазаними в запалену смолу, кидали розпеченим вугіллям, бризкали окропом. Звірі качалися з болю по землі, ревли жахним ревом, кидалися на всі боки в неймовірному страсі, не знаючи, куди подітися від нещадної муки.

А на ведмедиху-мати лячно було дивитися. Аж запінена з люті, вона не ревла — стогнала, металася в усі кінці двору, шукаючи невідомого ворога, її білі ікли ляскали, могутні кігті дряпали каміння, як суху кору. В одну мить роздерла б вона катів-людей, коли б могла їх дістати.

І раптом прочинилась дворова брама навпроти балькону, а в ній побачила графівна трьох своїх маленьких дітей, самих самісіньких перед страшним розлютованим звірем.

Ведмедиха з ревом кинулась до брами, бачачи в ній немов джерело мук її дитинчат. Одна мить — і не стане графівниних дітей.

— Тепер ти заговориш! Оттепер порушиш німотність! — скрикнув злорадісно барон, утопивши грізні очі в графівну,

Як сиділа вона на бальконі недвижно, непорушно, як мармурова статуя, так і лишилась сидіти. Тільки прекрасна голова наче міцніше припала до оббавку. Тільки білі руки неначе тісніше притисли до круглих колін. І — ні слова, ні зойку, ні найменшого крику, зідхання.

— Ти почвара, не жінка! Ти не людина! — скрикнув розлютований барон. І був у тім крику і страх, і відчай, і нелюдська ненависть.

А в цю мить з усіх вікон, бальконів зливою звихрилися стріли на ведмедиху, що вже була на крок від малят. Обливаючись кров'ю упала вона коло брами — і нерівна борня скінчилась.

Розгніваний, переможений своєю полонянкою і на цей раз барон підвівся з наказом:

— Заберіть цю німотну потвору, щоб більше її я не бачив.

І він її більш не побачив. Коли слуги підійшли до графівни, її серце вже не билось, її мертві очі так само просто-недвижно дивились униз, де мали загинути її діти. Але цей лихий жарт і перед смертю не вирвав у неї жадного звуку. Німо жила, німо вмерла горда красуня.

Поховавши жінку, барон наче зовсім сказився. Він поставив собі винищити власноручно всіх ведмедів в окрузі. Він ненавидів увесь їхній рід, що не дав йому змоги перемогти німотну графівну. Днями й ночами він вештався по лісах, блукав непрохідними нетрями, видивлявся ведмежі барлоги і купався в ведмежій крові. На ведмежих тропках він наказував копати глибокі ями, притрушував їх зверху хмизом і наганяв собаками й людьми туди хижого звіря. Коли падав у яму ведмідь, барон стрибав слідом за ним в пастку і зчинявся там страшний двобій. Не знати хто був дикіший, хто кровожерніший; чи той волохатий звір з ощереними іклами, чи ця оскаженіла людина з закривавленим кинджалом у руках, з божевільним поглядом і звірячим ревом. Сотні ведмедів заколов барон таким чином, його лице, плечі, стегна були на геть посмуговані кривавими — новими і білими — старими рубцями, побасаманені ведмежими кігтями та іклами. Але угаву йому все не було. Невгасима лють гризла барона, ніде й ніколи не мав він спокою. Жив, як дикий звір. Обличчя йому все заросло клочкуватим волоссям, на нього хижо блищали божевільні очі. Всі оминали заклятий замок, боялись його, як пекла.

Так пройшло п'ять років, десять і двадцять.

Аж ось прийшов кінець і барону.

Як і завжди, в день свого народження вийшов він на герць у замковім дворі із ведмедем.

— Чи кріпка ще моя рука? Чи здолаю ще моїх ворогів?

І грався старий барон із страховищем, як кіт із мишею. Порубав, поколов ведмедя, аж криваві ріки за ним пливуть. А тільки піде на нього звір, звівшись на задні

ноги, вищеривши страшні ікли,— наче вклониться йому барон, підставить під груди ведмедю гострий меч — і знов відскочить на бік, наче в піжмурки грає.

А з балькону дивляться на цю гру баронові діти: молоді баронівни, як зорі, молодий бароненко, як місяць ясний. І ще сидить із ними красуня, як темна ніч смуглява, бароненкова молода жінка. Тільки одну її і любив старий барон — за жорстокість та кровожерність її. Як уб'є барон ведмедя, все, було, просить невістка:

— Злий мені ведмежої крови на руки, хай вимию добре.

І цюрчить кров багряною цівкою з ведмежого горла, а смуглява красуня аж сяє, хлюпочеться в ній руками.

І до служниць своїх була нещадно-жорстока молода бароненкова. Хай тільки котра смикне її за волосся, розчісуючи довгі, як гадюки, чорні її коси. Зараз зажене під нігті гострі шпильки.

— Щоб,— каже,— руки в тебе моторні були!

А коли одна щось погано засмажила їй на сніданок ведмеже серце, наказала баронова невістка посадити горопашну служницю голу на багаття.

— Оттак,— каже,— треба смажити. Я тебе навчу...

— Таку б мені дочку, такого сина,— примовляє, бувало, барон.— А то мої графенята немов у матір уродились, ведмедів не люблять.

А насправді знали баронові діти про смерть материну і ніколи про це не забували, не тішились з батькових забав.

І от того дня так само сумні сиділи вони на бальконі, згадуючи, як двадцять років тому не витримало тут горде материне серце та не піддалось лихому жартові батька.

А смуглява невістка аж перехилилась через бильця — пожадливими очима стежить криваву борню внизу. Ось із ревом випростався ведмідь і люто кидається на барона. Той підносить свій меч — і в ту мить наче ненароком злітає з балькону чорна хустка невістчина на голову старого барона, гадюкою оповиває її. Не бачить

барон, куди поціляти, як у серпанку густому його очі — і його меч рубає порожнє повітря, а гострі кігті розлюченого звіря вже деруть йому груди.

Це була остання бійка з ведмедем. Більше не було ніколи ведмедів і в чорній вежі. Нині від неї тільки руїни та в загратованому підвалі знаходять і досі ведмежі та людські кістки. На другий день, як поховали барона, що йому зрадила на останку його кріпка рука, зізвав молодий бароненко своїх сестер і сказав їм:

— Наш батько був незмірно багатий. Ми рівну долю, нещасливу, любі сестри, маємо, хай на рівні частки поділимо й це багатство. Буде за кожною з вас стільки віна, скільки маєтку матиму й я. Так, мабуть, хотіла й наша небіжчиця-мати, коли рівні ласки нам дарувала, так і батько, коли рівно нас не любив.

Та вплуталась у цю промову невістка, смуглява красуня:

— І я хочу бути в частках. Коли вас небіжчик не любив, так я була його улюбленка. Та ще пам'ятайте, що через мою необережність ви маєте тепер що ділити.

Мовчали сестри, не знали бо, чи справді то була необережність, а бароненко рішуче заперечив:

— Ні, люба жінко, так не годиться. Ти маєш те, що я маю, і нам цього вистачить до самої смерти. А сестри може схочуть вийти заміж за простих людей, як ото хотіла була наша мати і їм теж тоді вистачить спадщини, щоб жити багато й щасливо.

Замовкла бароненкова і заховала злість у своєму серці. Обнялися брат із сестрами і розійшлися по своїх покоях спочивати.

Ніч була буряна, грозова. Замкнувся у себе молодий бароненко і сів вираховувати, кому що припаде з батькового багатства, щоб нікого не скривдити.

А вітер за вікном вие, наче зібралися всі покійники, що їх закатував старий барон у ведмежій вежі, і всі вкупі знов переживають нелюдські тортури, наче ревуть страшним хором всі ведмеді, що їх зарізав за своє криваве життя бароненків батько.

Нема спокою на душі в молодого спадкоємця. Все здається йому, що трапиться якесь непоправне, неминуче лихо.

— Не буде щастя з того награбованого багатства. Все воно людською кров'ю смердить, людськими муками народжене й здобуте. І чого це жінка моя молода так заздрить на нього? Звідки в неї така жаденність?

Раптом чує бароненко якусь шамотню за дверима, далі швидкі кроки.

Увірвалася до нього серед ночі молода жінка, розпатлана, розхристана, і очі блищать, мов у голодного звіря. Злякався бароненко:

— Що з тобою, люба? Чому ти така?

— Мені лячно,— приглушеним голосом каже,— така гроза, такі блискавки та вітер... Не можу бути одна. Покинь це, побудь зі мною. Не піду до себе, там страшно. Все мені здається, що якесь лихо впаде на мою голову. Мов баронові ведмеді оточили ввесь замок, деруться на мурах, шукають мене, клацають закривавленими, запіненими іклами.

Покинув рахувати бароненко, розважав, утішав молоду жінку аж до ранку, хоч і самому неспокій, тривога, полохливе передчуття. Та каже їй ніжно:

— Це тому тобі лячно, що скоро маєш родити. Вагітним завжди всякі жахи в голову лізуть. Не діждав батько бачити внука, може тоді кровожерність його хоч ледь-ледь утішилась би. Все ж бо він боявся, що наше покоління буде останнє, що закляла нас мати Того й не любив нас, як умирущих, заклятих...

— Так,— відповідає стиха бароненкова,— для нашого сина я й більше багатства хотіла. Щоб був достойний нащадок барона Кріпка Рука,— і очі її блиснули зеленим відьомським блиском.— Так я хочу й так буде,— притопнула ногою рішуче.

Злякався бароненко на ту мову, та нічого вже не сказав. «Не треба,— думає,— жінку перед пологами дратувати. Народить — заспокоїться. Всяка жінка, ставши матір'ю, ніжніша, лагідніша стає».

За ніччю ранок прийшов дощовитий, сірий. Мов хтось загублену долю оплакує, горя не здержить, побивається, ридає без кінця-краю...

Наказує бароненко прикликати сестер довершити розділ батькової спадщини. Жили вони в окремій високій башті, круті сходи до залізних дверей в їхню спочивальню ведуть. Прийшли слуги кликати баронівен, стукають у двері — не відгукуються баронівни. Посилає бароненко по них удруге, втретє — так само. Думає:

— Може не спали в грозову ніч, а тепер спочивають по тихому. Хай же спочинуть.

Та не відчиняють баронівни дверей і в полудень і над вечір. Подивилися в ключовину — ключа немає, немов звідси хтось замкнув і ключа забрав із собою. Стурбувався бароненко, наказує зламати двері, подивитися, що там за лихо. Підклали пороху під двері, зірвали, ввійшли в опочивальню.

Лежать баронівни в ліжках, обидві, як зорі, і немов сплять. Тільки бліді, бліді обидві. Гукнули на них — сплять. Торкнули за руки — неживі руки, холодні, хоч іще й не задубіли.

І помітили слуги пах тяжкий у кімнаті. Думають — від мертвих той пах. Прочинили мерщій вікна і побігли із страшною звісткою вниз по сходах до бароненка.

Хто б тее горе бароненкове списав, переказав? Хто б тії сльози полічив, що з очей його струменем гарячим на сестер мертвих пролились?

— Ой, чи не вірно батько пророкував, що закляті ми, що немає нам долі-щастя! Ой, чи не вірно жінчине серце вчора віщувало, горе-лихо передбачувало?

А жінка, смуглява красуня, поруч стоїть, дрижачкими руками його руки хапає та все лякливо приказує:

— Ой, ховай їх мерщій, любий! Ой, ховай, бо боюся я. Буде мені лихо, чую, як швидко не поховаєш.

Думає бароненко:

— Справді, щоб чого не скоїлось. Ще приведе якого виродка, замість здорової дитини, з переляку. Ліпше поховаю якнайскорше та покінчу з цими горещами.

І наказав покласти сестер у дубові гроби і викопати могилу на острові, що на Двині проти замку серед могутніх столітніх сосон, де стояла повита хмелем альтанка — там любили баронівни сидіти за життя, гаптуючи сріблом-злотом свої багаті убрання та співаючи журних старовинних пісень.

Поклали баронівен у дубові гроби. Лежать молоді красуні, як зорі, тільки бліді, бліді такі, а то немов сплять, немов снять сном тяжким та глибоким.

Повезли гроби човнами на острів і поклали рядком у могили в альтанці. Не дуже глибоко й закопали, бо сказав бароненко:

— Збудую на цій могилі замість альтанки пам'ятника, поставлю високу вежу, щоб далеко по Двині було видно, щоб згадували по віки вічні околишні люди сестрину долю, щоб кожний мандрівець розпитував — чия ото гостроверха вежа, звідки й для чого вона?

І пішов з острова, вливаючись дрібними сльозами, а за ним і смуглява красуня, як темна ніч.

І тої другої ночі не довелося спати бароненкові. Ввірвалася знов опівночі до нього жінка, як буря, ще страшніша за тунічну, очі мов у божевільної, кричить жахним криком:

— Убий її! Убий! До ведмедів у вежу! Негайно!

— Кого? За що? Схаменися!

— Покоївку сестер твоїх. Отруїти мене хотіла, щоб і я і твій син майбутній загинули. Ось дивись, — показує пляшку з отрутою,— бачиш? Ти бачиш? Це отрута, що батько твій ведмедів у вежі нею труїв, коли скаженіли.

— Та ж отрута ця була в тебе. Ти її на щось узяла після батькової смерти.

— Украла в мене, украла,— кричить не своїм голосом бароненкова,— убий її, убийницю! Там вона, клята, в моїй кімнаті, підкралася до мене, як гадюка, як відьма задвинська...

Схопив бароненко батькового меча, кинувся стрімголів у жінчину спочивальню. На порозі мало не впав, на

щось послизнувся. Бачить — мелькнуло щось біле в вікні і щезло, як мара. Нема нікого в кімнаті. Пішов назад — дивиться: долі ключ лежить від сестриної кімнати. Через нього і послизнувся.

Розказує жінці, що бачив. Зідхнула вона полегчено:

— У вікно кинулась? У Двину, що під баштою тече? Ну, значить, смерть собі заподіяла. Так їй, злодійці, і треба. А ключ це справді від сестриної кімнати. Бач — це вона їх там замкнула, а то, може, ми б їх і врятували від наглої смерти, лікарів, знахурів покликали б розгадати дивну хоробу.

Заспокоїлась бароненкова, лягла спочивати. Як темна ніч, у ліжку розкинулась, дихає важко, поривчасто.

Та не спиться бароненку. Чує проз вікно він, ніби там на острові серед Двини хтось наче квилить, голосить.

— Чи не покоївка, бува, туди допливла та побилась, падаючи з вікна, і тепер стогне там, поранена? — думає.

Прочинив вікно, прислухається. Тихо навкруги, тільки пугач у соснах пугикає, щось недобре віщує. Та знов серед тиші нічної, поза плюскотом Двинових хвиль, чує бароненко тяжкий стогін на острові, зойки жіночі.

Тягне бароненка на той зойк, мов невидима сила.

Бере він двох слуг своїх вірних і йде таємним ходом підземним до острова дізнатися, що там за пригода, яка примара стогне на сестриній могилі.

Пройшли, як злодії, потиху та помалу, і підкрадаються попід соснами до повитої хмелем альтанки.

Чують: свіжу могилу немов хтось розгортає, сам стогне, причитує по-жіночому:

— Ой, красунечки мої любі, живими вас у сиру-землю злодійка закопала, мене мало не отруїла, чоловіка убійником мало не зробила, людожерка несусвітна.

Вжахнувся бароненко, почувши таке, кинувся до могили, аж там покоївка сестрина вся скривавлена сидить, мокрима косами повита, і руками землю рие.

— Що кажеш, божевільна?

— Правду кажу, пресвітлий господарю,— на коліна впала покоївка,— твоя жінка в мене ключ від баштової кімнати узяла, мене саму силоміць у себе замкнула, а сама туди тихцем пройшла й трубу в комині закрила. Почаділи твої сестри, потруїлися. Тут би їм води дати, на свіже повітря винести, а вона ключ у себе заховала, тебе поховати їх мерщій намовила. А вони тут іще живі були, я чула... Прийшла до мене, сміється, каже: «на тобі тепер ключ, не встерегла паній своїх, гадюка!» Я їй: «Сама гадюка, намовниця!» А вона: «На, випий холодної води, заспокійся!» І бачу я — мені ведмежу отруту дає. Я її знаю, бачила. А далі ви вже самі бачили.

Дибки волосся стало в слухачів від покоївчиного оповідання. Кинувся до неї бароненко, за горло схопив, душить:

— Брешеш ти, відьмо задвинська, не може бути такого злодійства! Що ти тут чула, кажи, бо тут тобі й смерть!

— Ой, пане-господарю, попусти горло, скажу... Як припливла я до острова, вся побита, поранена, зараз до могилки і чую: стогнуть у ній баронівни, дряпаються, в дошки гробові стукотять. Я з жаху була закам'яніла, знепритомніла. Як прокинулась — рити стала. Далі ви прийшли.

Упали на землю бароненко зі слугами, приклались вухами до могили, слухають. Наче не чути нічого. Шарудять тільки листя хмелеві навколо альтанки та плюскотять потиху Двинові хвилі.

Зв'язали покоївку по руках, по ногах:

— Умреш, як збрехала, страшною смертю!

Самі, як і вона, взялися розкидати землю чим попало — руками, гіллякими, бароненко гострим мечем своїм... На щастя їхнє місяць з-за хмар виплив, блідим сяєвом світить, у могилу зазирає. Від сосон столітніх довгі тіні по острову стелються.

Дісталися до гробів, витягають, верхні дошки мало не зубами відривають. Ось один уже відкритий. Ле-

жить у ньому старша баронівна, та не на спині, як поклали, не на грудях навхрест руки поклала, не спокійно повні губи, темні повіки стулила, мов щойно заснула... Не бачили вони зроду таких покійниць. З жаху від гробу аж відсахнулись. Покручено з корчів у баронівни все тіло, лежить вона боком, скривавлені, скандзюблені пальці в дошки вп'ялися, біла сорочка вся пошматована, очі вибалушилися в дикому відчаю, рота роззявила, як риба на березі, чорне волосся білими смугами взялося...

Бароненко до другого гробу. Рубає його просто мечем. І там таке саме. Перекинулася вниз лицем молодша баронівна, руки, ноги скільки мога підібгала під себе, видимо намагалася спиною кришку гробову підняти — і теж серед чорного волосся сріблятьсся білі пасмуги...

Підвівся від гробів бароненко — сам наче посивів, очі немов у божевільного, хитаєтьсся, наче п'яний. Не встигли слуги його й спам'ятатися, як одрубав він обом голови під самісінькі плечі. Підійшов до дівчини, каже, як гадина шипить:

— Ніхто цього не повинен знати. Тільки ти та я.

Порався до ранку. Убитих слуг своїх кинув у Двинові хвилі. Попливли безголові мертвяки, похитуючись, униз по ріці, лякати рибалок. А голови їхні упали на дно. Там обгризли їх раки. Узяв потім сестер своїх бароненко і знов закидав землею. Замість заступа меч йому був. Притоптав свіжу могилу ногами, поцілував меча, розрізав ним ремені, що ними дівчину були поскручували, — бліда від жаху поряд могили лежала, все те бачила, — та й каже їй урочистим голосом:

— Він тебе мав убити, він тебе й визволяє. Бери це реміння, воно ще знадобитьсся. Ходім.

І повів її таємним ходом назад у замок, а двері в той хід сірим каменем привалив. Прийшов до замку, іде просто в спочивальню до жінки. Бачить: розпістерлась вона на ліжку, живіт горою — цими ж днями їй родити приходить. Коло ліжка на столі купа самоцвітів лежить, монисто коштовне, каблучки, наручники золоті, дармо-

віси всілякі, сестрині коронки незціненні з діямантами, що ними вони розкішне своє волосся по святах прикрашали... Милувалася смуглява красуня, видимо, з цього багатства перед сном, так і заснула з щасливою посмішкою на кровистих повних устах. Лежить, як темна ніч, чорні коси зміюками по грудях, по подушках гадючаться.

Не став будити її бароненко. Пошепки каже служниці:

— Давай оте реміння. Як в'язали тебе, в'яжи тепер її, прикручуй кріпко до ліжка.

Як була сонна бароненкова, так і опинилась, як риба в мережі. Ні рукою, ні ногою ворухнути.

Бере бароненко меча, йде до жінки. Здогадалась покоївка, що вдіяти хоче, та до нього злякано:

— Що хочете робити, пане-господарю? У неї ж дитина... Син, може, ваш.

— Отож сина мого тобі заповідаю. Бережи його, зроби чесною простою людиною. Не судилось йому бачити ні батька, ні матері. Будь йому батьком і матір'ю. Бери оте все злото й коштовне каміння, тікай з ним з цього заклятого місця.

Почула ці слова, прокинувшись від розмови, молода бароненкова. Закам'яніла від жаху, очі втопила в божевільних очах чоловікових. Губами ворушить, слова вимовити не може. Рукою, ногою сіпнула — ані поруху, як пришита до ліжка.

— Умри хоч так, як моя мати вмирала. Не мов мені ані слова, душогубко! — скрикнув бароненко, і не встигла зойкнути ні служниця, ні смуглява красуня, як створилося ще одне страшне діло. Одним порухом меча розтяв молодий барон черево жінці: розгорнув його, як купель, для своєї дитини, другим порухом розтяв груди смуглявій красуні аж до самого серця — і прожогом геть із кімнати, скрикнувши на порозі:

— Приймай же дитину! Будь матір'ю!

Плаває немовля мале в кривавій калюжі, захлинується. Схопила його покоївка, сльозами вмиває, косами своїми витирає, криком кричить на поміч, на гвалт.

Від крику покоївчиного збіглася челядь — а вона вже вийняла з багряної купелі малесенького бароненченка, пискотить він жалісним писком. Вжахнулися всі, постовбичили — зроду, звіку ніхто таких народин не бачив. Спам'яталися, кинулися шукати бароненка. Вгледів хтось, ніби біг він, як божевільний, із диким криком на балькон, де колись померла його мати. Другий казав, що бачив його ніби під тим балькоком — щось колупав між дворовим камінням своїм гострим мечем. Хтось іще торопко переказував — знов немов бароненко подався бігцем на балькон.

— Держіть його, він збожеволів, — гуком-луною несеться по всьому замку.

І раптом страшний зойк зледенів усім жили. Так кричали тут тільки катовані в ведмежій вежі, коли надходила до них люта смерть, так кричала служниця, що її посадовили колись голу на багаття з наказу бароненкової молодої жінки.

Стрімголів у замковий двір — там іще одне страшне видовище, ще одна жахна смерть, вже остання в цьому пекельному місці.

Між камінням у дворі держалном униз застромив бароненко свій закривавлений меч. Сам кинувся на нього грудьми з балькону і проштрикнувся, як жук на шпильку, як сніп на довгі вила.

— Закляття, закляття справдилось, — шепотіли перелякані слуги. — Графівна за себе помстилась. Нема щастя в цьому домі, тікати треба звідси щошвидше.

Поки порались вони коло молодого барона, брали його на ноші, щоб нести в покої, покоївка з новонародженим щезла, забравши, як заповідав женовбивник, злото й коштовні каміння. З того часу ніхто її більше не бачив, не бачив і дитини, що таким страшнем способом народилась.

Коли-не-коли лише знаходили свіжі білі квіти на могилі баронівен на острові серед Двини. Там, поряд з тою могилою, поховали й бароненка з смуглявою красунею. На їхній могилі коли-не-коли теж з'явля-

лися червоні квіти, немов би то краплі крови, пролитої ними. А третя могила — старого барона й графівни — квітчається сон-травою, немов би забути хтось хоче, як страшний сон, усе те, що трепилося в замку Драйкройценгоф над Двиною.

Чому так замок зветься? Три хрести стояли в давні часи над тими трьома могилами. Тому й замок Драйкройценгоф, і острів — Драйкройцен, тобто три хрести, а під кожним із них два покійники.

Заволоділи тим замком потім інші барони, дальні родичі Оскара Кріпкої Руки, і додали вони тоді до його герба — на червоному полі три чорні смуги — ще три білих хрести на кожній з тих смуг.

Так переповідали нашим дідам їхні діди про давньоминуле замка Драйкройценгоф.

1928

ОГНЕВА ПАНІКА

Землянка була низька і тісна. Величко завжди ходив у ній з похиленою головою, щоб не вдаритися об стелю. Вздовж довгої стіни настелений був піл — нари, а під ними — наче куряче сідало — довга лата. На ній сушилися мокрі портянки й смерділи на всю землянку важким, гнилим пахом. Він змішувався з чадом мотузяного гноту, що блимав жовтавим світлом у черепку з лоєм. Гасу видавали обмаль, його економили. Глиняна, абияк зліплена пічка в кутку нещадно курила при кожному подуві вітру, що забивав у низький димар. Дим роз'їдав очі й нестерпно дряпав у горлі, не даючи змоги спокійно спати десятку людей на нарах.

Не всі з них і спали. Двоє лежали з краю горілиць і, дивлячись на крапельки пари на стелі з цілих соснових стовбурів — у три накати ця стеля була, на кожному накаті насипано з півметра землі, щоб гарматень не пробив — дивлячись на цю стелю, тягли довгої пісні про те, як.

Їхали салдати со служби домой,
На плечах погони, на грудях хрести...

В пісні перемежались українські слова з російськими, творячи кумедну мішанину, що її потім приносили салдати додому, денаціоналізуючись самі, денаціоналізуючи своїх близьких:

Шов один по тропці, стоїть родитель.
— «Здрастуй, мій папаша!» — «Дорогий синок!»

— «Скажи мні, папаша, про мою сім'ю.»
— «Сім'я слава богу, прибавилася.
Жона молодая дитя вродила».

— Гой-гой! Ото, мабуть, зрадів: слава богу, каже, бо вже чотири роки вдома не був, — обізвався телефоніст, що сидів біля маленького столу — досточки, засунутої поміж соснових стовбурів — стін землянчиних. Навпроти Шамотнявий зосереджено вирізував з бараболі кружалки для дамок, що їх дуже полюбляв. Увесь вільний час грав із кимсь, намагаючись посадити супротивника «в нужник» — заперти дамку. При вдачі голосно, хрипливим голосом реготався, розмахував жилавими руками й приказував:

— Поседь, поседь, братіку, спочинь трошки, не квапся! Тут місце тепленьке, затишне...

Тепер, проте, лице йому було похмуре, пісня навіяла спогади про далеку родину — як вона живе там без нього? А двоє співаків переказували дальші події салдатської драми:

Мати сина просила:
«Прости, син, жоні!»
— Не прощаю ніколи!..
Спорснула шабелька спід правой руки,
Злетіла головка невірной жони...

— Отак їй, гадюці, й треба! Присягалась бо, коли заміж ішла — додержуй слова, — подав репліку телефоніст.

— А ти слова додержуєш? — перепитав Шамотнявий. — Тільки де спідницею смердить — там і крутишся, як пес коло сучки.

— Е, чоловіки інша справа. В мене дитини не буде. Погрався та й пішов.

— Авжеж! Тим то й лихо бабське. Ми на це не зважаємо. Ти погрався, а вона прибуток має. А потім...

Пісня тужливо ридала:

— Ой, боже мій, боже що ж я наробив?
Жону зарізав, дитя всиротив...

— О, бачиш, цей хоч дитину помилував, а то й гірше була. Та все'дно байстрюкові щастя не буде... Це як із тим бароненком, що старий латвієць переказував. Ох же й кривава сторія... Гріху скільки! — зідхнув Шамотнявий. — А все через злото, через багатство. Поділити б його між людьми порівну, щоб усі однакові були.

— То що? Однаково один в одного видиратиме. Дужий у слабшого. І знов котрі вином упиватимуться, котрі на хлібі-воді побиватимуться.

— Так де ж тої правди шукати?

Лишилось запитання Шамотнявого без відповіди, а журна пісня довершувала лиху драму:

У неділю рано всі дзвони ревуть,
Мене молодого у тюрму ведуть.
Тюрма невисока, решотка густа,
Сижу за решоткой, проходять літа...

— Ну, цей людину вбив, то й не шкода за тюрму, хай спокутує. А от у нас хлопців у буцегарню загнали, що не хтіли пану по два злоти в день снопи возити. Забастували, значить, нагнав пан стражників, а вони нагаями: «Панське зерно висипається, а ви на це не дивитесь. Три злоти забажали? Буде вам кожному по три місяці». І було таки так. Де ж тут правда? Хіба два злоти то плата? Та ж і не кріпаччина тепер, щоб на панських ланах працювати. Хай вільно наймаються — хто хоче йде, а не хочеш — не йди. А то стражниками, нагаями...

— Та ви ще там по селах лиха не знаєте,— озвався басовито Величко, прокинувшись: — хоч свою хату, свій грунт такий-сякий маєте. А ти б на заводі попрацював, коли в тебе тільки й багатства, що сорочка на тілі, та й та драна. Он мені за забастовку як дали вовчий білет — ну нікуди не приймають, хоч у босяки йди та на великій дорозі грабуй. Мало не вмер з голоду. Якби не мобілізація, хто й зна що з мене було б. Хотів узяти ножа та підрядчика того вночі...

— Схаменися, Величко! Що кажеш? — з острахом перепинив Шамотнявий.

— Що кажу? А, думаєш, не прийде до того? Увірветься скоро терпець у людей. Хіба ж можна так жити? Собака на цепу краще живе, як робітники.

— Та вже так... Тільки ж гріх.

— А не гріх отак знущатися? В мене дівчина була. Побратися хотіли. Затаскав колись панський синок у садок та й тее. Труїлася потім, а вийшла з лікарні — загуляла. Іду колись вулицею, а вона п'яна з шпаною якоюсь вештається, сороміцьких пісень співає. Я до неї, а вона й плаче й лається:

— Ти мені хліба не даси, а я тобі щастя не дам. Чим бідувати — гуляймо, поки гуляється, поки здоров'я є.

Пішов я собі та й думаю:

— А за що я гулятиму? Молода та гарна жінка хоч тіло своє продасть, є покупці на це, спасибі їм. А в мене самі руки чорні,— ніхто їх не купує, багато їх розвелось. Один в одного працю перебиває.

Шамотнявий зідхнув і, подумавши трохи, зауважив:

— Та ж і в селян так само: руки роботящі є, а прикласти їх нема куди. Я б, може, сім десятин подужав, а в мене їх дві та й годі. Як же його жити?

— А в пана теж дві руки, а десятин тих — оком не зміриш. От ти й подумай: на що вони йому?

— Як то на що? За паном усяке начальство. Багатому, кажуть, і чорт дітей колише, а бідному і сліз не втирає.

— Нічого, колись попечуть їх наші сльози, подавляться вони їми, захлинуться в них...— Величко підвівся з нар і став серед землянки, великий та дужий, очі з-під лоба гнівно блищать. Зирнув на годинник і гукнув басовито: — Гей, Борзяк, уставай, час на зміну в секрет іти. І ви, хлопці, збирайтесь,— кинув на співаків. Годинник показував уже північ.

Неохоче вдягався Борзяк. Поволі взувалися співаки, виряжаючись у небезпечний секрет перед закопами. Близько до німецького берега він був, із снігових цеглин складений.

Добиратися до нього треба було в білих халатах, щоб не побачив ворог, рачки по льод улізти скільки-десят кроків.

— Дивіться, хлопці, поглядайте, може який німець до ополонки прийде, води набрать. Як візьмете язика — нагороду одержите.

Телефоніст засміявся:

— Як ти, Величко, торік? Пам'ятаєш?

Величко досадливо глянув і злісно мурknув:

— То ж темнота скажена була.

— Та й тепер, мабуть, не краще,— озвався хтось.

Справді в прочинені двері землянки, як виходили Величко з трьома секретниками, війнуло з пітьми морозним вітром і враз наче туманною пеленою сповило все в землянці. Тьмяний блиск гнотика, що затанцював у мисочці від подуву, як болотяний вогник у трясовині, освітив тисячі в'юнких білих метеликів. На дворі лютувала хуга. Схопивши гвинтівки, що рядком стояли у стійці біля дверей, секретники вмить щезли в пітьмі. Вона ковтнула їх — як ув ополонку провалились, і лише парування в землянці нагадувало, що спокій цього бар-логу був нещодавно порушений.

Шамотнявий підкинув трісок у пічку й запитав перегодом телефоніста:

— А що ти там Величкові нагадав, що він напиндючився?

— Е, то була з ним пригода, як стояли ми в Польщі під Любліном. Ми по один бік долини позакопувались, австрійки — по другий. А посередині в рівчаку криничка була. І ми й австрійки покрадьки вночі з тої кринички воду брали на чайок. Чим у закопах побалуешся, як не чайком? Тільки й розваги... От і викликався колись Величко в засідки до кринички піти, щоб спіймати язика. Я тоді теж у строю був, у команду зв'язку потім пішов, як поранили. Каже мені Величко:

— Бери мішок з-під картоплі в каптенармуса, ходім австрійка ловить.

Не чув я зроду, щоб людей у мішок ловили, та послухав проте. Величко в нас, самі знаєте, завзятий.

Вірив я йому, пішов сміло. А ніч, братіку мій, чорна була, аж ув очах миготить. Десь далеко гармати гуркотять, на обрію коли-не-коли чи то блискавка, чи заграва грає. Ліземо ми тропкою до криниці, тропку цю руками мацаємо, щоб не збудити. Блисне ото блискавка, зирнемо навкруги та знов навпомацки. Ближче та ближче, аж чуємо: коло криниці щось брязкотить, водою хлюпає.

— В котелки набирає, — шепоче мені Величко та як плигоне в пітьму з мішком. Я за ним, аж вони на землі качаються, хтось під дужими Величкиними руками аж харчить, пручається. Це він йому мішком голову геть із плечима накрив і руки зав'язує на стегнах. Хитрий з біса Величко, думаю, як курку решетом накрив австріяка.

— Ну, ходім тепер,— каже,— за нами, та ні пари з уст, бо зразу штика в спину матимеш.

І повели язика до штабу.

Виходить командир полку, цей самий Затріщинський був, дякує нам:

— Спасибі за службу, молодці!

— Раді стараться, вас-сок-бродь! —кричимо радісно. Давно бо в полку говорили, що язика нам треба: незвісно було, що воно за ворог перед нами та що він наміряється.

Завели полоняника в хату, а туди вже мало не ввесь штаб збігся. Ад'ютант книжку наготовив записувати допит, товмача кличуть, що німецьку мову знає.

— Ну, розв'язуй мішка, подивимось, що воно за птиця в наше сильце вплуталась.

Здіймаємо ми мішка з плечей та голови полоняника — та так і постовпіли, а далі всі в регіт — стоїть у нашій таки формі, нашого таки полку хлопець, увесь труситься та очима кліпає, з переляку до непокритої голови руку прикладає, віддає командирові честь.

Аж плюнув з пересердя Величко, почервонів з сорому та злости. І я не вдержався, за живіт берусь із реготу. І всі з нас глузують, кепкують:

— От так піймали язика! Цей багато розкаже. А ну, хлопче, чи солодка вода в криниці?

Таке з Величком трапилось. Як нагадаєш — і досі сердиться, якого облизня був тоді піймав... Цить, немов ідуть...

Насторожились. За дверима дійсно приглушені голоси, шамотня. Знов у розчинені двері ввірвалася білими клубами пара й цілий вихор снігових метеликів хмаркою звився й осів мокрими плямами на долівці, нарах, стінах.

— Причиняй, причиняй мерщій, не вихолоджуй! — загомоніли салдати на нарах, прокинувшись від холодного подуву й стуку чобіт.

Змінені секретники обтрушувались коло порогу, здіймали задубілими з морозу пальцями заледенілу пару з вусів, бороди, брів.

— Ой же й мете! Всі закопи забило, а в нашому секреті було нас зовсім закопало. Загинути можна. Треба частіше зміну давати.

— Та в таку ніч і вартувати пильніше треба,— обізвався телефоніст: саме в таку хугу ворог і підкрадається.

— А ракети в них є?

— Та що з тих ракет? Проз таку метелицю і прожектор не поможе. Рогаток — і тих не видно. Як у молоці все.

— А в німецьких закопах ніби сьогодні щось неспокійно було. Гомонять німці.

— Може зміна?

— Ба ні! Як нова зміна, так стріляють хто й зна чого, з незвички до нового місця. А ці смирно сидять тільки гомонять, кажу. Як би атаку не вигадали...

Раптом десь глухо постріл, другий, третій. У перебій з ними заляскали справа і зліва ще й ще, нервово, поривчасто.

Розмова обірвалась. Величко вискочив із землянки і став на мить у засніженому закопі, напружено прислухаючись. Крізь сніговійницю де-не-де тьмяно виблискували зеленаві плями й за мить гасли. Це вартові без-

надійно пробували освітити Двину ракетами. Постріли вчащались. На правому фланзі застрекотав уривчасто, як чорногуз, кличучи подругу, кулемет. Йому обізвався другий. Тяжко гупнув міномет і струснула повітря летюча міна.

Із землянки, не чекаючи на команду, вибігали салдати і темною масою знепокоєно згромадились у ході сполучення, міцно тискаючи гвинтівки.

Раптом із пітьми виринула, як велетенський птах, людська постать і тяжко бухнула в хід, мало не на голову Величкові.

— Хто? Кажи? Вб'ю! — наставив штика Величко.

— Там... наступають... лавою... — ледве переводячи дух, не казав — шипів з перестраху та засапавшись від бігу в глибокім снігу по закопах Борзяк.

— Хлопці, по місцях! Стріляй просто через бруствер. А твоя гвинтівка де? — до Борзяка Величко: — кинув, сукин син? А товариші де?

— Там, стріляють... Сиділи ми тихо, коли бачу — на сугорбі напроти щось чорніє. Лізуть, значить, німці. Вони — огонь, а я сюди — сказати,— тремтячи, оповідав, Борзяк уже в землянці телефоністові.

Той безнадійно пробував натискати пищик в апараті. Провід десь було перервано.

— А сто чортів! Тільки но працював. Це ти, мабуть, порвав, біжучи по горі. Як тепер ротному сказати?

Але в землянці ротного вже переполошилися. Частий огонь уже тріскотів по всьому острову. В татакання російських кулеметів «максимок» врізались голоси німецьких — якісь голосніші, грубіші, як швацька машинка. Знов одиноко гупнув, наче в порожню бочку, міномет, за мить чути, як розірвалася десь на льоду міна і глухою луною відбилася в німецькому березі.

Ротний добивався телефоном до батерії.

— Батерія, батерія! Поснули, чорт, чи, мо, провід обірвався. Батерія!

Шамотнявий стояв на одній із драбинок між бруствера-ми, котрі понаставлені були на випадок атаки — щоб

зручніше вискакувати з закопу,— і посилав у нічну пітьму кулю за кулею. Вітер забивав снігом в очі, в них мерехтіли з напруження якісь тіні, плече боліло від віддачі гвинтівки. Вона наче плигала в руках, випльовуючи набій за набоєм. Пучка з хвилювання та голоду ніяк не попадала на гачок і поривчатий порух її підносив люфу десь високо в невідому даль. Куля свистіла понад німецькими закопами, де переполошені люди так само безладно стріляли в бік острову, чекаючи на ворожу атаку. Кулі ф'юкали, співали над Двиною сполошеним роєм.

Величко бігав по закопу, перевіряючи свою чоту. То тут, то там, крізь стрілянину, чув котрийсь над його вухом басовитий крик:

— Та не стріляй без ладу, паскудо! Дивись, куди цілиш — у небо. Попусти нижче. А в тебе що — задержка? Обійма не лізе? А бодай тебе!.. Та де ж той ворог? Ні чорта не видно, мать його бабка родила... Набрехав Борзяк з переляку.

А Борзяк у ту мить уже мчав ходами сполучення до землянки ротного, крикнувши телефоністові:

— Поки ти з проводом поратимешся, я повідомлю...

— Еге ж, бачу, що тобі назад кортить, а не повідомляти, дрижаки беруть, циганська твоя душа,— не встиг почути він телефоністову відповідь.

Падаючи в сугорби, вгрузаючи в снігові перемети, соплячи, як кабан в очереті, пер він щодуху назад, лишаючи за собою огневу смугу. Раптом на завороті почув стрічне сопіння і став у переляці. Серце немов обірвалось. У колінах розлилася млость.

— Ех, гвинтівку там кинув... А що, як це німець?

— Гер, гер,— тихо покликав Борзяк по-німецькому, щоб дізнатися, хто там.

Стала, перелякавшись, і стрічна постать, а потім щодуху назад, шарудячи плечима по стінах канави — ходу сполучення.

Борзяк теж повернувся і, хапаючись за засніжені края закопу, тикаючись лицем у сніг, намагався вилізти на

поверхню землі. Куля, ф'юкнувши над самісінькою, здавалось, головою, примусила його зректися цього наміру.

— На горі ще скорше вб'ють,— подумав і, раптом щось собі пригадавши, кинувся стрімголів назад до своєї землянки.

А в ротного метушні та переполоху, як на пожежі в селі.

З вибалушеними з перестраху очима вбіг у землянку вістовий і гвалтує:

— Там у закопах німці. Я до першої чоти, а він до мене: «Гер, гер, здавайсь!» Ледве втік...

— Батерія, огонь по нашій першій лінії. По нашій, по нашій кажу, там уже німці.

Телефоніст тремтливими пучками записув кумедними п'яними гачками телефонограму в штаб батальйону:

«У дванадцять годин ночі показалися перед островом Драйкройцен густі лави ворога. Рота зустріла їх частим огнем. З першої чоти повідомляють, що, не дивлячись на геройський опір, ворог вдерся в окопи. Потрібна негайно допомога. Готуюсь зірвати міни на Двині. Командир 1-ої роти».

Штаб полка передавав штабові дивізії:

«По всьому фронту полка ворог веде жорстокий наступ під прикриттям барабанного вогня. На острові Драйкройцен прорив фронту. Наказав обстрілювати острів з тяжких гармат. Прошу розпорядження резервному полку негайно заняти другу лінію».

В штабі дивізії заспаний червонопикий генерал ув одній сорочці, без чобіт сидів коло телеграфного апарату, що вистукував довгу бинду в штаб армії:

«Всі полки дивізії ведуть завзятий бій з ворогом. В артилерійський бій уведені всі батерії. Потрібний транспорт гарматних набоїв. Визначити сили ворога через темряву не можна, але в усякому разі не менше трьох дивізій. Прошу терміново дати розпорядження виступити на фронт резервним частинам».

На другий день штаб армії давав телеграму в головний штаб:

«На Двинській ділянці по лінії в тридцять верст, маючи за центр наступу острів Драйкройцен, ворожа армія перейшла була в наступ значно збільшеними силами. Подекуди під покровом ночі ворогові вдалося вдертися в наші закопи, але могутньою контр-атакою наших геройських військ німці були відкинуті на свій берег. З нашого боку втрати незначні. Шкода, заподіяна ворогу, дуже велика».

В німецькій публікації ця ніч теж була відмічена відповідним способом:

«Користуючись зі страшної метелиці, на Двинській ділянці російська армія розпочала енергійний обстріл нашого фронту, готуючись атакувати наші переможні війська. Дружній огонь наших батерій примусив ворога відступити з великими втратами».

А втрати, дійсно, були чималі, особливо на нещасному острові, де сконцентрувався і чужий, і свій огонь. Добре ще, що батерії били по карті, навмання, без спостерігачів. Але й так бідному Драйкройцену діставалося, як хусткам від праника чи снопам на току. Граната, шрапнель, легка, тяжка, своя, чужа — все сипалось, як струшені груші, засипаючи закопи уламками дощок, зрізаючи, як ножем, сосни, здіймаючи цілі хмари снігу й мерзлих грудок, молотячи вздовж і впоперек цей маленький, відрізаний від усього світу, шматочок землі.

Телефонні дроти всі давно були поперебивані, порвані, ані з берегом, ані з окремими частинами острова сполучення не було. Ніхто не знав, що робиться поруч, хто там і що там. Жовтаві пальці прожекторів безсило простягались з обидвох берегів до Драйкройцена й розпливались в сніговому молоці. Лінії закопів позначувались лише зеленавим відсвітом ракет, що так само безсило падали в сніг, збиті шаленими подувами хуртовини. А на острові обезтямлені люди лежали по закопах, скулившись і притиснувшись до стінок, наче

влипши в них, покинувши розігріті від стрілянини гвинтівки, повипустивши в повітря всі набої. Тікати не було куди, бо на льоду й спереду і ззаду раз за разом падали гарматні набої, вибиваючи круглі сажневі полонки, зривалися річні міни — це ті, що стояли по берегах, рятували себе від ворожої атаки. На ранок Двина вся темніла проваллями, поміж білими смугами засніжених криг крицевим блиском рябіли озера на місці зірваних мін, а в них блискотіла поглушена риба. Поки не замерзла знов ріка, довго ночами салдати витягали тую рибу, радіючи з несподіваного «приварку».

У Величкиній чоті було п'ять убито та сім поранено.

Обидва співаки, що були з Борзяком у секреті, закоцюбили просто перед дротами, не потрапивши в прохід між рогатками, щоб дістатися своїх закопів.

— Мабуть, ми ж їх і поблагословили, гадаючи, що то німці ідуть,— сердито казав Величко Шамотнявому,— чорти б отих німців у таку ніч понесли. І де той, мать його бабка родила, Борзяк подівся?

Борзяка ледве знайшли у відхіднику, недалеко землянки.

Там завалилась була колись земля з одного боку, створивши своєрідну нішу — и там він, скулившись, як собака в конурі, пересидів усю ніч. Хоч свої, хоч чужі заберуть потім — аби живий був...

— Де ж твої німці наступали, боягузе розпронещасний? — глузливо домагався від нього Величко: чи не той он бур'ян, що вітром нанесло до вашого секрету?

Справді, перед місцем, де був секрет, із сугроба темніла кошлата купа бур'яну. Десь з німецького берега вітер зірвав із-під снігу чи з лісу вимела сніговійниця, як перекотиполе в степу.

Борзяк засоромлено виправдувався:

— Хіба ж я один бачив? Усі стріляли...

— Усі ж і стріляли через тебе, мать твою бабка родила! Тобі б тільки коло баб'ячої спідниці вартувати та в голові вошей ськати, страхопуде безокий!

Довго після цього доводилось чинити попсовані закопи, копати в мерзлій землі нові землянки, ставити ночами під обстрілом ворогів замість побитих набоями та потоплених у Двині в мінних озерах нові рогатки.

А командир роти одержав нового хреста — Анну на шию — «за успішно відбиту ворожу атаку на небезпечній і важливій ділянці фронту».

Мали відповідні нагороди й інші командири — і батальйонний, і полковий, і дивізійний.

1928

ЛЬОДОЛОМ

Кінчався лютий. Морські західні вітри подеколи теплими зідханнями зганяли сніг, підсинювали лід на Двині. Потім ізнов суворі подихи сходу оповивали густим білим сувоєм сонну країну, маскували рівним настом закопи супротивників, і тільки чорне павутиння дротів позначувало лінію фронта.

Безвусий Остюк мрійно казав, дивлячись у маленьке віконце землянки на осяяну ранковим сонцем Двину, що застигла в величнім спокою:

— Пам'ятаєте казки про сонних богатирів? От здається мені, що поклався руський богатир спати коло порога свого палацу, загородив вхід своїм могутнім тілом, уперся головою в Балтицьке море, ногами сягає аж до Чорного. Пораються коло нього мільйони мізерних комашок, плутають дротами, забивають палі навколо, як Гулліверові ліліпути... Та зійде весняне сонце, зігріє вії богатиреві, прокинеться він, чхне — і полетить шкереберть уся комашня, розкидає, розтрощить він усі припони й залізною палицею пожене досадливих навратників геть звідсіля, як отару овець. Великий руський народ, як північний розлютований ведмідь, ревне гнівним ревом — і опиниться кривавий Вільгельм десь на безлюднім острові, як колись Наполеон на Єлені...

Ротний зирнув на запального юнака із якоюсь поблажливою посмішкою і поволі, натискаючи на кожне

слово, ніби вдавлюючи його в свідомість слухача, відповів:

— А мені пригадується біблійна легенда про Навуходоносорового бовдура. Пам'ятаєте: був увесь срібний, голова золота, а ноги глиняні. Чи схочуть наші глиняні мужицькі ноги підтримувати тяжку золоту голову? Схоче встати ваш богатир, ворухнеться — і підігнуться хиткі підпори...

— Ну, це в вас учительська штафірська душа заговорила... Коли нема волі до перемоги над ворогом — краще й не заводиться... Чого ви пішли на війну?

— Поперше, я, як і тисячі подібних, не пішов, а нас, як кажуть слушно салдати, погнали. Це вам, молодому юнакові, здається війна веселою розвагою, інтересною пригодою... Ми дивимося на це трошки інакше... А, подруге, хто вам сказав, що нема в нас волі до перемоги над ворогом? Вона є, нею ми — «штафірки», як ви нас іменуєте — повні вщерть, «до отказу», тільки над яким ворогом, от що треба собі усвідомити.

— Як над яким? Отим, що за Двиною. Над німецькими варварами.

— Ви так думаєте? А не помічали ви варварства круг себе? От пригадую: приїхав колись до нашої школи інспектор. Пояснює учням молодий учитель оповідання Гоголя, оті славнозвісні «Вечори на хуторі» — учили ж і ви їх, не забули, либонь? Каже: «був Гоголь, хоч і дрібний, а поміщик. Не приймав він близько до серця горя народнього, кріпацького. Були для нього кріпаки, як мертві душі — купуй їх, продавай, батогами бий, як худобу. І от бачимо ми, як хутори диканські у нього танцюють, співають, піячать, регочуться, вечорницями бавляться, а тяжкої праці селянської не бачить Гоголь. Он і в «Мертвих душах» — поміщики є, а мужиків нема. Тільки спину кучера Селіфана бачить читач та дурного лобкая Петрушку». Ну, і що б ви думали? Приходить наказ: звільнити того вчителя «за шкідливий напрям думок, скерований проти сучасного ладу, що може згубно вплинути на молоде покоління».

І знаєте: я не дивувався, почувши за це, бо справді чи на багато сучасний лад одійшов від Гоголівських часів? Хіба ж у нас не справжнє варварство, безпросвітня тупість і знущання з того, кого ви звете великим руським народом?

Остюк здивовано витріщився на ротного. Таких слів він іще не чував. І не знаходив відповіді. В його попівській родині назвали б, певно, такі думки ворохібними, бунтівницькими. Він помовчав, зосереджено щипаючи себе за губу, де мали колись вирости вусики, і нарешті вимовив:

— Але ви це обстоюєте темну, дику масу, що не може собі дати ради, що її треба силувати заради її власного щастя, мов щеняті в миску з молоком голову пхати. Пусти її без віжок, без батога — як коні на випасі без пастуха підуть у шкоду, заблукають хто й зна куди.

— А ви заганяєте їх тими батогами хто й зна куди,— гаряче скрикнув ротний і раптом обірвав, почуваючи, що розмова заходить надто далеко. Подумав: «Що я цього попівського синка просвіщаю — чи ж утямить? Батькова наука в ньому кріпко сидить, кілками, а не словами вибивати треба». І додав уголос:

— Батожать вашого руського богатиря і вздовж, і впоперек — і таки дійсно, як ви казали, прокинеться він колись і чхне, ой чхне!.. Це, може ви чули, філософ такий мандрівний був на Україні — Сковорода. Він так і казав — і не думайте, що він якийсь там революціонер, соціяліст був: «мудрствують, каже, що простий нарід спить, хай спить сном міцним, велетенським, як у казках. Але від всякого сна прокидаються, і хто спить, той не мертвеччина і не трупище. Коли виспиться, так прокинеться, коли прокинеться, то очуняє і забодрствує».

Не пригадаю вже добре на пам'ять, як там далі. Отак і ви думаєте — спить, нехай собі спить, а ми на його спині ще посидимо.

— Та я ж про німців казав, що на нас напосідаються,— скрикнув Остюк.

— Та й німці на своєму народі гопки їздять. Думаєте, охотою німецький салдат на нас іде? Не холодно й не голодно йому в закопах отак, як і нам? Не вовком дивиться він на своїх лайтнантів та майорів, що женуть його на смерть заради тої золотої голови Вільгельмової?

— Ага, ви вже Німеччину за бовдура вважаєте,— іронічно замітив Остюк.

— Та й Німеччина — бовдур, і ми — бовдур,— відказав ротний, рубаючи слова.

— Що ж, по-вашому, ввесь світ на глиняних ногах і незабаром завалиться?

— Щось подібного, мій друже! Тільки він не завалиться, а як метелик з лялька вилетить, скинувши бридку шкаралущу, і заграє веселкою на сонці.

Остюк не зрозумів. Юне обличчя було кумедно серйозне, лоб зібрався в напружені згортки, а верхня губа нещадно страждала від ненастанних щипків.

— А про мене — треба німця бити до кінця — і край. Хай не лізе! Прийде весна — поженемо, як Наполеона з дванадцяттю язиками аж до Парижу, чи то, так, до Берліну.

— Ну, а далі?

— Як далі?

— Ну, що буде далі, як німця ви поб'єте?

— Розділити Німеччину, як Польщу розділили, хай не бунтує.

— А народу від того краще буде?

— Якому народу?

— Та якому: нашому, німецькому, всякому...

— Звичайно, краще! Буде могутня, велика Росія.

— І буде в могутній, великій Росії таке ж варварство, як і досі...

— То що ж: ви хочете, щоб нас перемогли?

— Ні, не хочу. Це теж буде варварство. Замість одного пана другий пан, може тільки трохи розумніший та хитріший.

— Так що ж ви, нарешті, хочете,— добивався Остюк.

— Знищити варварство, голубе, знищити варварство.

— Яким способом?

— О, способів багато! В кожному салдаті сидить той спосіб...

Остюк знов розгубився і не міг збагнути, куди, власне, натякає ротний. Брови йому по-дитячому підвелися, очі безпомічно кліпали.

— Що ви хочете цим сказати? — перепитав він.

— Хочу сказати те, про що говорив Сковорода,— знов ухилився від прямої відповіді ротний і по павзі додав:— Але давайте припинимо цю розмову. Колись іще до цієї теми вернемо, як вас цікавить. А зараз подихаємо свіжим повітрям. Ця землянка просто давить, а ми ще й насмалили.

Дійсно, після затютюненого повітря груди жадібно ковтали цілющу прозорість ясного ранку.

Сіли на колоді коло входу й дивились на сліпучу поверхню Двини, осяяну сонцем з ясного, безхмарного неба, молочно-блакитного, десь далекого-далекого. Мільйони райдужних іскор грали на снігу, веселячи зір. Могутня ріка тихо спала в льодовій броні, тільки де-не-де темніли провалля від набоїв та довгі щілини в кригах від поворушень сонного велетня. Біле простирало ріки непомітно б переходило в такий самий білий, засніжений берег, та його оторочувала чорна загорода дротів і рогаток. Від Драйкройцена навскоси через ріку теж чорніли два шереги тісно пов'язаних рогаток через усю Двину до російського берега широким трикутником: голова — острів, основа — російський берег. Це довгими зимовими ночами загородились островитяни від можливих обходів ворога. На білому снігу різко вирізьблювалася кожна рогатка своїми лапатими хрестами. З одної зірвалася гава і важкими вимахами чорних крил безшумно полетіла вздовж ріки десь за поживою. Ніщо не порушувало мертвотну тишу. Після нічної настороженої, нервової варти закопи спали, поставивши рідких спостерігачів, тільки десь за другою лінією в ярах де-не-де здіймався легенький димок — кип'ятили «чайок» у бліндажах, захованих під кручею від ворожого обстрілу.

Ані пострілу, ані найменшого стуку. Якась німа урочистість, піднесена напруженість. Тільки з ясного, безкмарного неба ллються невинним потоком рівні сліпучі промені й дзеркалять осяйну поверхню землі. Боляче очам. Наче хвилює щось у голові, миготять після ясно-білого снігу контрастні чорні тіні.

Раптом Остюк схопив ротного за руку:

— Дивіться, повзе!

Йому здалося, ніби чорна загорожа рогаток через Двину тихо посунулась, її рівна лінія де-не-де викривилась.

Ротний і собі заплющив на мить очі, гадаючи, що йому крутиться в голові, мерехтить від сліпучого сяйва.

Ту ж мить чудні постріли розірвали урочисту тишу. Різкі, дзвінкі, як удари в металеву дошку, і без знайомого свисту гарматня над головою. Тільки гул якийсь пішов від ріки і луною відбився в берегах.

Лінії рогаток справді взялися дугами, химерними звивами і тихо сунули вниз. Повздовжна лінія коло берега розірвалася і в ній ширилися де-не-де проходи. Щілини в кригах котрі щезли, котрі простяглись чорними пасмугами вздовж і впоперек рівної поверхні ріки. З'явилися нові в досі незайманих місцях.

— Що це? Криголом? Повінь? Звідки, чому? Ще ж рано, мороз, зима...

Думки метелицею звихрились, та, випереджаючи їх, стихійна сила робила своє діло. Нові постріли, хряск, гул, скрипливі удари — і вже криги лізуть тяжкими пластами одна на одну, ламаючи свої краї, лишаючи ззаду темні провалля. Льодові страховища множаться, дрібнішають і все з більшою люттю кидаються на спини сусідів. Їх підганяють, гурмою натискаючи ззаду, нові й нові уламки крижаної броні, ставлять на дибки, знов кидають долі, штовхають, сердито гуркочуть, тріщать, риплять лунким рипом. Ріка ворушилася скрізь, скільки ока. Облямована білими рямцями непорушних берегів, вона стала тепер синьо-сірою, мінливою масою, що з непереможною силою стягає з себе навісну крижану

шкаралущу. Та не видно кінця цій шкаралущі. Вже проповзли повз Драйкройцен чорними гадюками загорожі рогаток, вже заховались десь далеко за заворотом, а зверху нескінченною чередою без кінця суне крижана тріскотлива гурма, все вскорюючи свій рух, все дрібнішаючи, перемелюючи сама себе в тісних обіймах шаленої боротьби.

Офіцери стояли зачаровані дикою силою могутньої стихії. З сусідньої землянки вискочила купка салдатів, збуджених гуркотом криголому, і теж в остовпінню спинилась на березі.

З німецьких закопів почулись голосні вигуки, їм відповідало радісне гура з російського боку. Повідь звільняла салдатів від тяжкої сторожівки, напруженого очікування на взаємні напади. Забувши про небезпеку, вони висовувались із закопів, дивились через бруствери на шалений біг двинових крижин.

— Яка краса! — захоплено мовив ротний.

Але раптом Остюк удруге нервово сіпнув його за руку і тривожно скрикнув:

— Вода! Ротний, вода!

Ніби натискаючи на ріку своєю величезною, незмірenно-тяжкою масою, крижаний потік видушував коло берега темну воду, і вона тремтливими язиками лизала засніжені схили, оголюючи чорну землю, ковтаючи сніг.

— Справді, залле закопи, котрі на низькому, — мельконуло в ротного, і він наказав вістовим: — усіх командирів негайно до мене.

Та не встигли вістові виконати доручення, як коло землянки з'явився захеканий, з вибалушеними від жаху очима Борзяк, лементуючи:

— Вода, в передньому закопі вода!

— Перейти в другу лінію, до середини острова, де вище,— командував ротний салдатам, що звідусіль, перелякані несподіваною повіддю, бігли до командирової землянки.

З німецьких закопів почулось кільбка пострілів і зафюкали одинокі кулі.

— Дурні, не бігайте по чистому! Забули, що на позиції? Геть униз, у ходи сполучення.

— Аж там залле, потопимось!

Дійсно, вода підіймалася на очах, наче кипіла у великому казані. Ріка рушила разом, несподівано, на всьому своєму просторі, і багатоверстна водяна маса не знаходила місця в річищі, дерлася на береги, наводячи жах на закопи. На російському низькому березі видно було, як між дротяним павутинням і першою лінією затемніла, все збільшуючись, водяна смуга. Вона наявно наближалась до закопів, погрожуючи поглинути їх.

Ротний тривожно зміряв очима висоту Драйкройцена. Два метри біля берега, три, чотири посередині. Окремими шапками де-не-де покрівлі землянок.

— Ну, як і залле — не відразу. Це спочатку так спухло від раптового напору, поки внизу лід не рушив. Далі сходитиме.

Але вода не сходила. Невеличкими спочатку потічками просочувалась вона в передні закопи, утворюючи на дні ріденьку холодну грязюку. Салдати з наказу і з власної волі після першого переполоху кинулись латати низькі місця, накидаючи побіля закопу валики, загачуючи улоговини й вирізи, куди могла увірватись вода. Працювали мовчки, гарячково, тремтливими руками. Здавалось спочатку, що це врятує. Вода на скільки хвилин — може півгодини — наче трохи навіть відступила.

Величкові казав Шамотнявий, що зріс на тихій Росі:

— Бачив я не однорік криголоми. Це вже потім, як горішня вода піде, затопити може.

Ротний бігав на задньому березі і лаяв себе:

— І хотів же був посмолити човни заздалегідь. Тепер хто й зна, чи не потріскали з морозу.

Коло човнів, що з осени ще лежали догори днищами, як величезні чорні риби, поралися скільки салдат, вирубуючи їх з мерзлої землі, підтягаючи вище на берег, щоб не знесло водою.

А вона знов почала видимо прибувати. Крижини на ріці неслись суцільною масою, перекидаючись одна

через одну, здіймаючись сторчака і знов поринаючи в воді. З ріки йшов невгамовний тріск і гул, наче тисячі сокир водночас рубали сухий ліс, наче стадо тупотіло довгим дерев'яним мостом, ревло і кидалось.

Раптом крики й постріли з передньої лінії. Вода зірвала в горішній частині загати й бурхливим струменем ринула в закіп. Він умить сповнився до краю пінястою хвилею, що неслася в нестримному русі вперед, через острів в долішню — вниз по течії ріки — частину. Захоплені струменем салдати, кидаючи гвинтівки, в нелюдському жасі вистрибували нагору з закопу, бігли до середини острова. Декого бурний потік збив з ніг, і він захлинався в холодній воді, хапаючись за звороти траверсів, драбини для виходу з закопів, підпорні стовпчики критих брустверів.

Шамотнявий бачив, як ринув по земляних сходах униз брудний водоспад до дверей глибокої землянки кулеметників і притиснув її дощаті двері, що відкривалися навні. У маленькому віконці, вирізаному вгорі, з лускотом дрязнуло скло й показалось перекривлене жахом обличчя кулеметника з диким зойком — «рятуйте!» Але вода — не встиг Шамотнявий зміркувати, як допомогти товаришеві — линула нестримно в віконце й заховала навіки в підводній печері нещасного.

Звідусіль рвали повітря крики про допомогу, серед сосон мелькотіли постаті салдатів, що рятувались від лютої стихії — і це збудило увагу німців. Їхній закіп заляскотів пострілами. До криків на острові долучилися зойки поранених, стогін розстрілюваних беззахисних людей. Ротний, Величко і ще декільбка, хто зберіг здатність володіти собою, спиняли збігців і скеровували у ходи сполучення в середині острова, наказуючи загороджувати їх з боку переднього закопу. Окремі групи салдатів, обливаючись потом, шаленіючи в запалі гарячкової праці, закидували ходи землею, тягли дошки й кілки, щоб зміцнити загорожі, не допустити воду розливатися далі по плутаній, як у мурашнику, мережі закопів і ходів сполучення.

Але цих дірок було надто багато. Не встигали працьовники загатити в одному місці, як вода пробивала собі дорогу в другому, третьому, натискала з усіх боків методично і невмолимо. Скоро й друга лінія закопів обернулася в каламутний струмень, що тяг униз по течії дошки, кілки, драбини, зрушував бруствери, заливав землянки...

Остюк наче скляними, паралізованими очима дивився, як пухне ріка, як, наче каша з велетенської крупи, мчить криголом по Двині і, наче каша таки, цей криголом усе вище й вище стає, повзе краєм своїм по берегу Драйкройцена, забирає в нього крок за кроком. Ось уже берег заввишки лише половина первісного, третина, четвертина. Ось скоро криги сховають острів під своїм страшним меливом, сховають і його, молодого Остюка... Остюк кам'яніє від жаху, не в силі повернутися, прикутий до страшного видовища, до невблаганої крижаної лавіни. В ухах шумить від її ненастанного гуркоту, шарудіння льодових платин, хрускоту, хряску, плюскоту хвиль. Він не чує, як хтось сіпає його за шинелю й тягне до землянки:

— Ставайте на покрівлю, тут вас залле.

І справді: вже всі закопи, всі ходи сполучення повні води, вона гадючками стелеться по самій поверхні острова, заливає все навкруги, миє внизу стовбури дерев.

На покрівлі землянки згромадилась купка сполотнілих людей. Вони сидять на цьому горбку, попустивши безсило руки, тиснуться один до одного, дрижачи і безтямними очима дивлячись на невблаганну стихію. А вона, хихочучи, підповзає до ніг, зрадливо ластиться до рятівничого горбка. Добре, що цей горбок із заднього боку острова укритий від німецького ока шерегами сосон. Там, на передньому боці, справа гірша. Рідкі дерева не затуляють цих островків на острові. Німці, не боючись одвітних пострілів, — бож і не може їх бути, — вискакують просто на бруствери і стріляють у беззахисних людей на вибір, як у тирі, як полювальник на облаві в загнаних у безвихідний закуток звірів. На

горбках то тут, то там падають люди. Живі роблять собі загороди з мертвяків, ховаються, приклякши до землі, за тілами своїх товаришів. Але це кепське прикриття. Вода підмиває м'ясну загорожу, тягне вниз по схилу горбка, лишає все менше місця живим, лише їхні ноги находять собі опертя, але небавом вода підходить до ніг, м'яко обвивається навколо, ллється в халяви чобіт. З божевільними криками люди кидаються в крижану воду, де вброд, де вплавки добираються до дерев і цапаються по них, як мавпи. Але сірі стовбури сосон, аж десь високо вгорі мають віти. Зрадливі сухі гілляки нижче не витримують ваги людського тіла — і падає воно важким лантухом униз, в каламутні хвилі, повні піни з розритої землі, з затоплених землянок. Німці зо сміхом цілять по соснах, збиваючи людську дичину. З їхніх закопів чути, як шиють кулемети частим цоком, але це вже не на Драйкройцен.

Драма продовжується і на низькому російському березі, де Двина залила першу лінію і як ховрахів вигнала тисячі людей із закопів. Групами й поодинці, зі зброєю й покинувши зброю, бігли вони вгору, до другої лінії під частим вогнем немилосердого ворога. До кулеметів долучились гармати. Білі клубочки шрапнелі повисли над злощасним берегом, збільшуючи паніку й криваві жертви. Нарешті обізвались російські батерії, позбавлені берегових спостерігачів і телефонів. Шрапнель по німецькому високому берегу, граната — по німецьких батеріях. Артилерійський бій заглушав хряскіт крижин, стрясаючи повітря могутнім кашлем страховищ, свистом і шумом набоїв. Батерії били гарячково, безладно, то зливаючи голоси в одночасних вигуках, то перериваючи їх коротшими й довшими павзами. І вони зробили однак своє діло: змусили німецьку піхоту зайти в закопи, сховатись у бліндажах і припинити почасти розстріл потоплених людей. Їхні постріли порідшали — та й затоплені люди хто загинув, хто знайшов собі нарешті притулок.

Це на березі . . .

А на острові рятунку не було. Власне це вже не був острів — було озеро, оточене звідусіль крижаним берегом. Дерева таки врятували його. Криги, натикаючись на сосни, ставали під натиском води сторчака, налазили одна на одну й утворювали своєрідний бар'єр. Іноді тріщала сосна під неймовірною силою Двини, падала з хряском у воду, але її стовбур застрягав у сусідніх деревах, знов натискали на нього крижини, товпились, і зрештою в горішній частині Драйкройцена утворився новий берег озера Драйкройцен з льодової міцної стіни. Крізь її щілини струменіла вода, вільно біжучи між затоплених дерев на північ, омиваючи решткі маленьких островків — покрівель землянок.

Остюк плавати не вмів. Задубівши в невимовному відчаю на своєму горбку — командировій землянці, він безтямно дивився у воду, вже не маючи найменшої надії, не думаючи вже навіть про смерть. Якийсь холодний не спокій — ні, німе одубіння опанувало його. Не згадував нічого й нікого. Механічно тер руки, зашкарублі як кора від морозу, червоні з синіми нігтями. Іноді так само механічно тер собі похолоділе лице.

Раз тільки оджившись, наче набув притомности. Побачив, як до його ніг з води приткнулось щось маленьке, сіреньке й полізло під шинелю. Лісова миша, вимита водою з зимової нори. Он іще одна пливе й хапається по дорозі за сосновий стовбур, але холодна хвиля відриває її і тягне далі.

— Бідні! — мелькнуло в голові й ридання тісним клубком стиснуло горло. Не проковтнути того клубка. Сльози мимовільно течуть із очей. Жаль, такий жаль бере на цих маленьких тварин. Та ні — це жаль на себе, на свою невідворотну загибіль, отут на шматочку землі, відрізаному від усього світу крижаною водою. Так загинути, не в бою з ворогом, не від почесної рани, а як ота бідна миша, як зінське щеня, що його виливають на луках хлопці-пастухи. Остюк плакав, як дитина, плечі здригували, клубок у горлі забивав дух, змушував похапливо ковтати повітря, захлинатися сльозами. Час

загубився в свідомості. Година, три, п'ять пройшло від початку катастрофи — та чи не все одно? Єдине, чого шкода — забув у землянці револьвер. Короткий постріл — і не було б оцих мук, цієї страшної смерти. Він згадав відому китайську кару — над людиною, скрученою по руках і ногах, величезна дерев'яна лійка, як у млині, тільки з піском. І сиплються на голову, сиплються невблаганні порошинки, ось вони лягли рівним конусом округ ніг, ось уже дійшли живота, грудей, плечей, доходять губів... Ще трохи — і дихати нічим...

Страшна перспектива аж дибки волосся підвела юнакові. Краще зразу у воду. Підвівся. Вагається. Невже рятунку немає? Невже таки смерть?

Он тихі голоси людей. Є ще, значить, живі, є такі, що говорять. Люди... як вони люди, вони мусять допомогти, вони повинні допомогти.

— Величко! Шамотнявий! Сюди! Сюди! — крикнув розпачливо Остюк, пізнавши голоси.

Між деревами обережно просувався до горбка човен, підштовхуваний Шамотнявим довгою латою з закопної обшивки, як багром. На носі стояв Величко, хапаючись за дерева й дужими руками відштовхуючись від одної сосни, щоб дістатися дальшої. Пінястий струмень крутив човном, бив його об стовбури, похиляв, аж вода порскала за облавки, але Шамотнявий щосили впирався у дно своєю латою, а Величко знов виробляв на носі дивовижні гімнастичні вправи.

— Не кричіть! Бачимо. Не кричіть, бо німець почує, знов стрілятиме, мать його бабка родила!

За скільки часу човен поволі ткнувся бортом об горбок.

— Стрибайте, та легше, бо ця посудина, як решето. Беріть он дощечку, вихлюпуйте воду.

Остюк умостився в середині хиткого човна і тут знов побачив скільска сіреньких мишей та оксамитову шкірку крота. З горбка, слідом за ним, попливла до човна перша побачена ним миша.

— Як дід Мазай зайців рятував,— пригадав він дитячі вірші: — а тут миші, як люди, і люди, як миші,— і не

міг стримати несподіваного, недоладнього сміху. Він хлюпотливо висмикувався йому з горла, судорожно викривляв молоде обличчя, лоскотав очі реготливими сльозами. Остюк соромливо затуляв рота рукою, одвертався від пловців, що здивовано поглядали на нього.

— Як Мазай, як дід Мазай! — пробував він пояснити свою поведінку і знов душився нестримним гістеричним реготом.

Човен тимчасом виробляв хитрі викрутаси між деревами, тикався носом то в одну, то в другу сосну і нарешті примкнувся кріпко до якоїсь розкоряки.

— Отут вилазьте, а ми ще шукати поїдемо. Гони далі, Шамотнявий!

Остюк нарешті заспокоївся і з червоними заплаканими очима притулився боком до стовбура, звісивши ноги з похилої гіляки.

Замислився.

— А що ж далі? Поки на дереві сидіти? Ну, день два, а там? Вода ж так скоро не спаде, кригом два тижні по великих ріках буває... Однаково, мабуть, смерть... Чого ж вони пораються? Ба ні, не вони одні,— побачив він недалеко другий, більший човен з ротним та трьома салдатами, що таким саме робом — довгими латами — маневрували між соснами.

— Ага, Остюк! Живий? — крикнув ротний, наближаючись.— Бити нас треба, що човнів заздалегідь не покопатили, та й тепер відразу за них не схопились. Шість було, три лишилось, та один із них зовсім не годиться, дірявий, як стара галоша.

— Та хто ж його знав, що серед зими повідь зчиниться,— виправдував хтось із салдат.

— І то так. Як чорти воду збаламутили в такий мороз, у лютому, коли ще льоду з місяць стояти треба або й більше, бо тут же ще й північ,— підхопив примиренно другий.

— Отам іще коло передньої лінії познимати з дерев треба людей, бо перестріляють їх німці, як тетерят.

— Ну то вже як більше стемніє,— відрік ротний,— бо як тепер під'їдемо — якраз увагу збудимо, побачать і нас, і їх.

Остюк тільки тепер побачив, що вже вечоріло, сонця немає й сірі тіні лягають навкруги. Цілий день, значить, такої муки, а здалося, як одна година.

Нові постріли перервали його думки. Всі насторожились. Чути, як об дерева пакають розривні німецькі кулі, ф'юкають десь у повітрі.

— Помітили когось. Чи не Величко з Шамотнявим десь на рідке випнулись?

Так і було. За скілька хвилин серед сосон показався їхній човник, що його пхав уже один Шамотнявий. Величко сидів, придержуючи одною рукою другу.

— Мать його бабка родила! Через його, паскуду, поранили чортові німці, хоч не кулею — дріб'язком з неї. Як жучки після розриву в усі боки. Отже боягуз безтямний, страхопуд пелехатий!

— Кого це ти паплюжиш? Хто там завинив?

— Та Борзяк же, ніхто, як Борзяк. Сидить, як сич, на дереві і злазити не хоче. Ще втоплюся, каже, дурень безголовий! Як не умовляли — ані руш. Ще й гвинтівкою погрожує, не лізьте, каже, бо вдарю. Поки крутились коло нього — німець помітив. От почвара, мать його бабка родила,— не забував Величко улюблену лайку.

Найшли в одного сухого похідного бинта. Перев'язали руку — легко сколок подряпав, на щастя, тільки жилу порізав — крови багато.

— Присохне, як на собаці,— жартував Величко.— Шкода тільки, що через того дурня матінкиного. Притулився до сосни, як до коханої баби, думає — врятує.

Похнюпились усі. Думки, як і в Остюка, однакові: довго на сосні не всидиш. Та ж і їсти нема чого. Аж тепер над вечір почули, що з учора нічого в роті не було. З самого ж бо ранку вода захопила. Вже б і поїсти...

Один ротний думав зараз не про це й уважно поглядав крізь дерева на Двину. Крига там тепер ішла повільніше. Мабуть, десь унизу був затор, уперся льодохід у понижчі острови або що.

Шамотнявий і собі зирнув у той бік.

— Води прибавиться ще,— мовив тихо.

— Авжеж,— відказав ротний,— та тепер вона не страшна. Всього дерева не залле, високе.

Помовчали. Після нервового напруження знов наступила реакція, байдужість до всього. Один Остюк, переживши рятунок від неминучої смерти, тепер виявляв молоду вдачу, щось міркував, гарячився, лаючись уголос:

— Стерво вище командування: і не попередив ніхто, що острів заливає у повідь. А якби крига кругом не стала — скільки б нас лишилось?

Ротний притьмом стрепенувся.

— А ну, хлопці, вже засутеніло. Звозьте усіх сюди ближче до криги, до берега.

Величко немов зрозумів і хотів був знов погнати свого човна збирати людей з дерев. Шамотнявий запротестував:

— Ні, вже ти сиди тут із рукою. Зі мною хтось інший поїде.

Ротний підхопив наказливо:

— Справді, сиди. Досить того, що й мене і всіх навчив, у тямки дав, що човни не дурно човнами. Без тебе й цих би не було, потягла б вода, потрощила у кригах. Сиди.

Скорився Величко. Сів верхи на велику гіляку, сперся спиною на стовбур і так само, як ротний, уважно стежив за рухом крижин. Він усе повільнішав, зате вода на острові ще прибувала, чудне озеро ставало глибше, вже не видно було жадного горбка, острівка.

— А чи довго воно може вдержатися? — роздумливо, ні до кого зокрема не звертаючись, мовив Величко.

Ротний, розуміючи його думку, суворо відповів:

— Тут все одно смерть. Як не з голоду та з утоми, так німці взавтра не минуть обстріляти.

Як на підтвердження, завів цілу стрічку кулемет, і писклявим роєм понеслись кулі, шукаючи жертву на соснах.

— Ач, знов, мабуть, когось угледіли. Рано човни вибрались до того боку. Було б ночі заждати.

— Еге, розумний! Ночі ж тепер безмісячні. Зовсім нічого не вбачиш, перекинешся десь — і каюк!

— О, цить, вертають. Чи не влучили знов кого? Ех, біда!

Привезли одного пораненого в голову, привезли двох, знятих з небезпечного дерева, і знов мали пуститись у плавбу по Драйкройцену.

— Ох, як вже справді називати це місце, так не трьома хрестами. Щось чи не половина з нас тільки лишилась... Ой!

Скрикнув Шамотнявий і опинився раптом у воді. На його човен упав з дерева щойно привезений поранений, знепритомнівши. Легеньку посудинку вмить ковтнула води й заблищала чорним черевом. Шамотнявий, захлинувшись з несподіванки, безпорадно крутився в холодній течії. Ватяник на плечах, враз набравши, як губка, води утруднював рухи і гирею тягнув тіло вниз, у темну глибінь. В сусіднього дерева пляск — і Величко широкими вимахами дужих рук наближається до товариша, штовхає до ближчої крижини, допомагає за неї вхопитися, щоб не підтягло під льодову бережину, не засмоктало навіки.

— Ще раз урятував, товаришу,— відсапуючись і відпльовуючись каже по хвилі Шамотнявий, сидячи на крижині. Величко бере його під плечі й відтягає далі від краю, туди, де криги лежать у скільки поверхів, стиснувшись муром навколо острова.

Звідси він кричить ротному:

— Стало, вже зовсім стало! Дрючків тільки треба побільше.

Салдати зрозуміли й нервово заворушились. Библиски надії оживили думку. Гаряче засперечались.

— Як знов посуне — перемеле на борошно.

— А тут як не постріляють, так замерзнеш на дереві.

— Та хіба така крига вдержить? Вона ж уся на гамуз потрощена.

— В ополонку зсунешся — і капут, амба!

— З дрючків мостки робитимемо.

— Скільки ж тих дрючків треба? Через Двину тут півверсти, як не більше.

— А ззаду знову наперед передаватимемо.

— Ні, краще тут сидіти.

— Що ж ти висидиш?

— Що? Може вода швидко зійде, човнами переїдемо...

— О, німець скорше за тебе приїде й забере. До нього онде вдвое ближче.

— А ми вночі, щоб не бачив.

— А він тебе ще вдень кулеметом покропить і до ночі не доживеш, насвердляє дірок.

— Одна смерть, хлопці, та це хоч у свій бік ітимемо.

— Ітимемо? Рачки полізеш, та й то чи вдержишся, голова твоя капустяна!

— Хоч рачки, аби не сидіти, замерзнемо, як горобці у хугу.

— Он Шамотнявий, та й іще не один, у йордані побував.

— Ой, покурити б! Підмочило ввесь тютюнець.

— Я тобі покурю! Побачить німець вогник — припече він тебе. В темноті цигарка хто й зна куди світить.

Справді вже зовсім споночіло. Пелехаті силуети сосон зливалися в одну суцільну чорну масу, серед якої заховалися від людського ока постаті людей. Внизу — така ж чорна маса води, лише де-не-де пропливала темносірою плямою окрема крижина, відломившись від льодового кола, що обручем звідусіль узяло колишній острів. Із німецьких закопів подеколи шипливо здіймалась дугою зеленава ракета — і тоді видно було хаотичний глетчер на Двині, що завмер у грізній нерухомості. Замість колишньої рівної поверхні ріки було

ніби перeоране велетенським плугом дике поле. Величезні скиби безладно стовпились на ньому, де гострими ребрами стримлячи догори, де розплатавшись неправильними шматками, тісно спершись на інші шматки, зоріючи між химерно виламаними краями темними проваллями, з хлюпотливою водою...

На одній із таких крижин, котра краєм своїм уперлась у берегові сосни й застрягла в них, а другим — упірнула під другу таку саме крижину, що стала мало не сторчма від тяженного натиску подальших подруг,— ворушились дві чорні постаті. Вони ніби обмацували краї своєї льодової території, стрибали на сусідні крижини, розгойдували їх, знов вертали назад і такі самі вправи виробляли в іншому напрямі.

Нарешті Величко крикнув ротному:

— Пора вже, стало ніби кріпко.

Шамотнявий додав:

— Дрючків, дощок тільки більше треба.

Драйкройценська флотилля — два діряві човни — не забували про це. Покінчивши з людьми, вони збирали тепер решту обшивки з закопів, що, вимита водою, плавала на острові. На краю крижини, де сиділи Величко з Шамотнявим, набрався вже добрий стос—мов у дровітні.

— Ну, хлопці, гайда в похід,— скомандував голосно ротний.

Але не всі охоче прийняли наказ.

— Рушить знову криголом — зітре всіх на порох.

— Загинемо, як сліпі мишенята в відрі.

— Досить одної міни, щоб воно знов помчало.

Перекличка на деревах переходила в палкі суперечки, лайку, загрози.

— Топись сам, як хочеш, мені й тут добре.

— Дурню, пропадеш тут ні за цапову душу!

— Сам цапом будеш, як на вірну смерть підеш, на лід отой.

Не було вже командирів і підлеглих. Кожний слухав самого себе, слухав переконань, а не наказів. Тільки послаблена воля корилась другій, напруженій. І коли б

Величко знов не плигнув у човен — нічого, може, й не вийшло б.

— А ну ти, мать твою бабка родила, злазь, іди, подивись сам, чи твердо. Не схочеш, назад привезу. А ну, ворушись! Давай руку, тут сідай! Підпихай, підпихай латою...

Мов гави круг ополонки, стовпились островитяни довгим шерегом на льодовому березі, з насолодою розминаючи руки, ноги, спину, що позастигали були від довгого сидіння в незручних позах на соснових гіляках. Дехто нерішуче підходив до краю крижин, пробував перейти на сусідні, перестрибував через щілини між ними.

— Легше, легше, — кричав Шамотнявий: — послизнешся, підеш раків годувать. Із латами повзтимемо, так не можна.

— Чи всі вже? — запитав голосно ротний.

— Здається, всі. Хай ще човни об'їдуть кругом, по гукають, щоб кого не забути.

— Гаразд, а я тимчасом шлях намацаю, — підхопив Величко і, взявши в руки довгого дрючка, обережно пішов з крижини на крижину, мацаючи їх міцність, погойдуючись, щоб випробувати стійкість. Увесь натовп мовчки позирав за чорною постаттю, що хитаючись усе віддалялась у нічній темряві і зливалась із тінями від стрімких, задиблених криг. Із пітьми лише доносилось іноді постукування дрючком, хлюпіт води — Величко совав дрючком у чорноту, щоб знати — тінь це чи хвилі в щілині.

Розмови ввірвались. Напружена думка в усіх: чи покличе? Чи можна, справді, зважитися на небезпечний цей шлях? Чи до смерти неминучої він веде, чи до життя? Очі до болю вдивлялися в німу пітьму, грізну в своїй нерухомості. Причаїлась ріка і не знати, що гадає вона: чи яхидно чигає на необачних, чи байдуже заснула і не дбає за цю купку безщасних, забутих долею людей. Хтось глибоко зідхнув і зідхання це тяжкою вагою впало на кожні груди, здавило горло.

— Що буде? Що буде?

Та притишений голос Величкин здалека:

— Рушай! Сюди, просто на мене! Руша-ай!

Стрепенувся перший Шамотнявий і з довгим дрючком у руці посунув поволі на голос.

— По одному, по одному, хлопці! Не збігайтесь до купи, бо не вдержить. Обережно!

На синявобілому насті затемнів чорною зміюкою людський ключ. Один по одному, рачки, тремтливими руками боязко намацуючи путь, перекидаючи з крижини на крижину хитким містком дрючки та дошки, плазували салдати, важко сопучи, приглушеними голосами, пошепки, перекидаючись уривчастими окликами:

— Гей ти, не поспішай!

— Дивись, уліво не ковзни — ополонка.

— А чортова крижина, руку врізав!

— Повзи, повзи, не ставай!

— Куди повзти, тут хитається!

— Бери праворуч, праворуч бери.

— Ой, мерщій бо, а то як посуне...

Деколи ріка глухо скрипіла, наче ворушилось щось під льодовою покрівлею — і тоді всі німіли, приклякши всім тілом, уп'явшись скандзюбленими, одубілими з морозу пальцями в невірний лід. Серця стискала жахна думка.

— А ну посуне? Смерть неминуча...

І не відразу, поволі знов починали рухатися, як замовкали грізні віщуни, наставала тиша. Тільки десь далеко то на російському, то на німецькому березі коли-не-коли чувся стукіт сокири — хтось колов дрова для «чайку» або що. Морозне повітря лунко розносило стукіт, мов дятел у сосновому борі довбав. Далі не чути й сокири, тільки важкий сап повзунів і глухе перешіптування.

— Ой, рят...— прорізав тишу очайдушний вигук, і гамором сповнилась ріка.

— Держи, держи, утопне!

— Дрючка давай.

— Легше, сам упадеш.

— Ой, ковзко!

— Тихше, німець шукає!

Білий палець прожектора смикався по ріці. Ворог зачув голоси і лапав у пітьмі, готуючись гарячим кулеметним дощем окропити свої жертви.

— Цить, не ворушись! Ані з місця.

Темна зміючка застигла серед крижин, як трупи на дорозі після відступного бою. На мить сліпучі проміння ковзнули по ній, освітивши бліді перекривлені обличчя, недвижимі — то широко розкриті, то затягнені синюватими повіками яблука очей. Байдуже прожектор зазирнув в ополонку біля зміючки і побіг далі шукати, хто порушив нічний спокій очайдушним криком.

— Нема товариша. Згинув,— прошепотів хтось.

— Коли б не німець — урятували б,— додав другий.

— Ну, рушай, не стій, що не хвилина — до смерти ближче.

Знов тихо ворушиться людський ключ, мацаючи закривавленими руками лід, обдираючи шкіру на колінах об гострі зуби крижин, об пухирясту їх поверхню. Стучить у скронях кров, похилені голови мов обнюхують путь, стежать шлях передніх,— віхами їхні ноги в заледенілих чоботах. Чорніють ці чоботи перед очима заднього і він тільки й знає — не впустити їх з ока, доганяти їх.

А спереду один Величко не має віх, простує до російського берега, лапаючи лід довгим крючком. Що далі до середини, крижини дрібнішають, меншають. Саме тут, фарватером, мчав найшаленішим буруном криголом, молов на шматочки зимову річну броню, відтискав до берега поламані шматки її.

Дрібні крижини загрозливо гойдалися; хиталися під вагою людського тіла... Темна вода зрадливо визирала десь збоку, готуючись поглинути необачного, поховати навіки в холодній безодні.

Величко сердито мурчав, тикаючи в усі боки своєю латою:

— У забої, надісь, вугілля більшими скибами одколупував кайлом. Ач, потрощило їх, мать його бабка родила!

Шамотнявий ззаду підтримував;

— Еге ж, добрий плуг більші скиби поодворочує на царині, От чортове меливо на нашу голову.

Ключ посувався усе повільніше, іноді на скільска хвилин зовсім зупиняючись і передаючи один одному дрючки та дошки, щоб замостити небезпечне місце. По цих дошках рачки перелазили люди, задні знов передавали частками поміст уперед і так посувались далі в невідому долю:

— Що буде? Ой, що буде?

Знов несподіваний сплеск і пронизливий крик. Не стало молодого Остюка.

— Не врятувала хлопця батькова філософія,— мелькнуло в ротного, що був недалеко.

Гомоном пройшло по ключу:

— Вертатись! Хай йому чорт! Всі загинемо. Не підемо далі. Сили немає.

— Куди вертатись? Адже середина. Що назад, що вперед — однаково. То вже краще вперед, до своїх. Може, допоможуть. Рушай, не стій! Бач, краще стає.

І справді, далі було трошки краще. Призвичаїлись, приловчились люди до незвичної ходи. Ставали знов більші, міцніші крижини. Прискоряв ключ свої рухи, хутчій посувався до рятункового берега. Ось він уже ніби темніє в далині. Спокійніше стукає серце, легшають подихи.

Гнівний вигук Величка спереду спиняє рух:

— А мать твою бабка родила -- вода!

Тривожно з голови до хвоста.

— Де вода? Яка вода?

Передні наближаються до поводиря — Величка й застигають у невимовному одчаю.

Рятунку немає!

Всі нелюдські зусилля, вся одчайдушна спроба перейти криголом пропали намарно.

Спереду чорніла широка смуга крицевої води — як, там, на острові. Зпід крижин вихоплювалися піняві хвильки, іноді відламувались окремі шматки й швидко зникали в пітьмі, кружляючи на Двиновій течії.

— Як це? Чому це?

Де-не-де поміж крижин стриміли якісь кілки й пояснювали чергове лихо. Тут проходила дротяна загорода перед другою лінією закопів — перша була геть залита, як і Драйкройцен. В неї уперлись, як там у сосни, могутні крижини, врилися, вп'ялися краями в землю й створили своєрідний забор, за яким ішла чиста смуга води.

Величко спустив туди лату.

— Вище голови. Вброд не підеш. Плисти — не всякий уміє, та й задубієш одразу.

— Вбійник! Облуда! Це ти нас сюди затаскав. Сиділи б на острові — лиха не знали.

— Хлопці, назад чим дужче! Тут ходу немає.

Передні лізли на Величка, загрожували кулаками, дрючками. Коло нього став Шамотнявий і підвів лату.

— Хто підійде — голова на гамуз!

Задні не йняли віри і сунули ближче, підповзали до краю льоду і безнадійно, завмерши на хвилину, теж починали галасувати.

— А де ротний? Це він, сукин син, командував: «злазь, рушай!» У воду його, хай сам рушає ракам на сніданок.

У руці ротного зачорнів револьвер.

— Сім куль — сім смертей. Підходь, хто перший?

Гвинтівок не було — довелось відступити.

Ляснув постріл.

— Чого стріляєш? Вже ж не чипаєм.

— Дурні! То до своїх, щоб звернули увагу.

Над головами проспівала куля, друга. Впали на лід, ховались за нагромаджені з краю крижини.

— Звернув увагу, щоб йому в'язи звернуло! То німці, тепер свої перестріляють.

— Агов! — кричить, як у лісі, Шамотнявий: — не стріляй! Свої. Лодку давай!

— Лодку давай! Лодку!—підхопили хором інші.

— Не кричи! Не кричи!— зашипіли другі:—знов німець почує, як бабахне...

— Звідси вже не почує, а почує—не вцілить. Адже добра верства.

— Гукай, гукай! Хай свої почують.

— Ло-одку! Гей, варто-овий! Ло-одку!

На березі теж загомоніли, щось вигукуючи.

— Тихше, хлопці, хай один кричить, скорше порозуміємося.

Незабаром із другої лінії закопів, з гори, спустилось до води скілька салдат і тривожно забігали берегом. Скрізь — і по течії і проти течії Двини коло берега на скільkадесят метрів розіллялась пінява смуга холодної води і відділяла берег від крижаного забору. Перейти не було де.

— Жадної лодки нема,—почулась сумна відповідь:— які були, крига знесла, потрощила.

Хтось скинув раптом шинелю і широко махнувши руками плюснув у воду. Юрба тихо охнула й утопила очі в чорній постаті, що безпомічно ще скільkа разів махнула руками в воді й беззвучно щезла в пінявих хвилях, не пропливши й десяти кроків.

— Загинув... Що робити? Ой, що робити?

Тепер було так, як на острові перед вирядженням у небезпечну путь. На крижаному заборі, мов гави круг ополонки, сиділи довгим шерегом люди, мовчки дивлячись збезнадіяними очима на чорну смугу, що відділяла їх від життя. На березі темнів другий шерег салдатів, безпорадно метушився, не тямлячи, як допомогти товаришам.

— Дошки пов'язати, щоб місток був.

— Чим же ти їх пов'яжеш? Пасками чи що?

— Линва була б—перекинути.

— Була б у тебе друга голова, може б розумний з тебе і був.

— А може вода спаде?

— Скорше знов крига посуне.

— Пропали хлопці ні за що!

— Не пропадете, чорнопольці,—раптом голосно крикнув Єгоров, командир батальйону резервного полку, що став у другій лінії закопів на зміну затопленим чорнопольцям[1].

— Не пропадете,—повторив він:—скоро човен буде, пождіть.

Юрба на крижинах заспокоїлась, оживилась, зачувши радісну вістку. Не чули її лише двоє, що плазували чим дужче назад до острова, зневірившись у рятунку тут. Їх більше ніхто і ніколи не бачив, хіба риба в Балтицькому морі...

Потяглися довгі, як чумацькі шляхи, хвилини чекання. Наїжачившись, трусячись від нестерпного холоду, сиділи люди на крижинах, з жахом озираючись назад, де коли-не-коли Двина знов загрозливо тріщала, віщуючи невблаганну смерть.

Розмова не в'язалась. Про що говорити? В кожного думка снувала своє, кожний жив своїм внутрішнім життям, своїми враженнями і спогадами.

Ротний думав:

— Скільки разів доповідав, рапортував: нема рації сидіти на цьому триклятому Драйкройцену. Цілу зиму тільки те й робили, що на вірну страту людей посилали. Безглуздя, нелюдська тупість, жорстокість... От і довели. Як не тепер—на весні залило б. Хіба не знали? Але чого б його серед зими криголом? Не збагну,—і губився у здогадах.

Лише дві чорних постаті щось порались коло кілка, що стирчав із льоду, довбаючи кригу дрючками.

— Так-так, підсовуй глибше, рви тепер.

— Не рветься, бодай йому, кріпко наплутали, мать його бабка родила!

— О-о, піддається, наполягай іще.

Дріт луснув, і Величко з Шамотнявим мало не попадали.

---

[1] Тут Єгоров — справжнє ім'я. Потім це майбутній командарм у війні проти Денікіна. *Прим. автора.*

— Є чим плота в'язати. Збирай дрючки. Як не буде човна, хоч цим врятуємось.

Та відважна пара, що мало не одна не втратила волі до життя й уперто боролась за нього й для себе й для других,—на цей раз тратила сили даремно,—хіба що зігрілись, видираючи дроти зпід льоду.

На березі загомоніли:

— Везуть, везуть!

Десь на горі по заледенілій дорозі торохтів віз. Небавом на березі зачорніла густа маса людей—несли човна.

— Спускай! Легше, щоб води не ковтнув. Та не лізь, хай він сам веслує, більше місця в шкорлупині буде звідти взяти.

— Авжеж, нехай він сам, він краще за нас, либонь, уміє.

— Ну, гайда, штовхай!

До крижаного забору наближалась чорна посудина з одинокою постаттю на кермі. До місця, куди вона прямувала, кинувся шалено ввесь натовп.

— Куди, чорти? Завалиться, що ви робите! Одійдіть, уже тріщить. Ой, рят...

Знов знайомий сплеск і одчайдушний останній крик потопленика... Нагла смерть привела до пам'яти гурт обезтямлених людей, та ненадовго. Скоро хотів човен примкнутися до крижини, на неї посунули, відштовхуючи один одного, як божевільні, салдати.

— Перекинете човна, що робите, люди!—крикнув Величко і ледве встиг своєю довгою латою відштовхнути човен назад від крижаного забору, рятуючи цей єдиний засіб зберегти життя від неминучої загибелі.

— Товариші, спокій, всіх заберу!—почувся голос чорної постаті на кермі—голос з якоюсь чудною вимовою.

— Кляус! Дід Кляус!—пізнав Шамотнявий, радісно вітаючи старого латвійця.—Звідки ти взявся?

— Приїхали салдати, кажуть: мобілізуємо тебе й твого човна людей рятувати. Відповідаю: вбивати не вмію, а рятувати сам поїду. І поїхав.

— Діду Кляус! Примкни аж он там, де людей немає, збоку, а ми до тебе по черзі посилатимемо, інакше діла не буде,—мовив ротний.—Величко, викликай своїх, як на перекличці.—І став із револьвером коло човна, загрожуючи тим, хто перся поза чергою.

Почалась довга, тяжка переправа. В маленький човник сісти було тільки двом, крім кермача. Бистра Двинова хвиля підхоплювала човник і зносила геть униз, грозячи раз-у-раз перекинути й потопити. Обледенілі люди з задубілими руками й ногами каменем падали в човник і не мали сил з нього вилізти, або кидались з нього прожогом на рятунковий берег, перехиляючи хитку посудину, аж ковтала вона крижаної води. Їх підхоплювали салдати з батальйону Єгорова і тягли до замку Драйкройцен, що сірою масою висився на горі. Дехто не міг уже йти, знесилівши від нелюдського напруження тіла і нервів, падав на березі майже непритомний, і його доводилось нести на гвинтівках, утворюючи з них своєрідні ноші.

— Давай санітарів! Сюди санітарів!

А на крижинах люди чекали на свою чергу, лячливо здригаючи від кожного тріску Двини, що глухо гарчала, готуючись знов зірвати льодові покрови. Вода помітно почала прибувати, і ця перспектива ставала що мить ближчою, невідворотнішою.

А човен Кляуса як навмисне щораз дальше відносило струменем униз, щораз довше доводилось йому поратися коло берега, видираючись проти течії, щоб забрати нову партію — отих чергових два чоловіки.

— Ослаб, діду, вже? Намуляв, либонь, руки. Дай зміню,—гукнув йому Шамотнявий.—Я ж бо теж із рибалок.

— Сиди, сиди, всіх перевезу,—почулась упевнена відповідь.—А що руки в пухирях—люди дякуватимуть: старий Кляус про Драйкройцен оповідав, старий Кляус від чар заклятого Драйкройцена вирятував.

— Ой чи всіх вирятує?—мовив турботно Величко, поглядаючи, як вода все нервовіше вихлюпує зпід крижин:—чи не пора й ротному в човен?

— Ні, брат, Величко! Капітан, кажуть, останній з корабля мусить іти, — відмовив ротний.— Бач, як люди хвилюються.

Справді, наявне наближення грізної хвилини знов обезтямило решту салдат. Вони не слухали Величкиних викликів, товпились на крижинах, закликаючи Кляуса, і з благаннями і з загрозами:

— Сюди, діду, по нас тепер, дідуню!

— Та сюди, чорт старий, латвійська мордо!

Доводилось брати вже по три пасажири і човен погружався в воду, ледь-ледь не беручи її через край. Тільки вміння і спокійна витриманість старого Кляуса рятували від катастрофи. Тільки страшне напруження сил і криваві рани на руках від розідраних мозолів довели рятункову справу до кінця.

— Поможіть Шамотнявого покласти,—звернувся Величко до ротного в останній приїзд Кляусового човника:—чи живий він—не знаю. Гей, Шамотнявий!

Шамотнявий лежав на льоду без руху. Побувавши кілька разів у крижаній воді, він покрився ввесь мов лускою і тепер знепритомнів.

— Як би не замерз!—мовив ротний, допомагаючи спустити Шамотнявого на дно човника і сам стрибаючи в нього.

Величко поклав голову товариша собі на коліна й почав терти вуха, прислухаючись до віддихів.

— Дише! Буде живий. Селянська натура й не таке ще витримає.

— Ну, твоя, робітнича, більше заважить.

— А вдвох ми—ого-го чого наробимо.

— Та бачив, бачив... Герої,—щиро признав ротний.— Ну приїхали, кінчилася мука.

Єгоров здоровив товариша з майже чудесним врятованням, а Величко допомагав покласти Шамотнявого на ноші й замикав похід до замку.

Там, у чорній башті, в підвалі вже горіло червоногарячим полум'ям кострище й оповідали врятовані свої пригоди резервовому батальйону.

— Вірите, отак би й сиділи на деревах, як підстрелені гави. Мов задерев'яніли самі—ні чуття, ні думки.

— А найгірше було ото, як Кляус возив: коли твоя черга буде, чи діждеш. І радісно було—от їй-право, хоч і гріх великий—чути, як Величко викликає, а ніхто не обзивається,—бо ж нема вже того. Думаєш—от до мене ближче стало. Може ще кого не буде? От до чого страх доводить.

— Авжеж, своя сорочка ближче до тіла.

— Шамотнявий бідний—гарячка, мабуть, буде.

— А Борзяка щось не видно. Невже теж утопився?

— Човни там на острові все об'їхали, всіх забрали.

— А скільком немає?

Згадували загиблих товаришів, насолоджувались власним рятунком, роздягшись до голого сушили перед кострищем мокру одежу й без кінця наливались окропом—«чайком». По тілу розлягалась тепла млость, хотілось солодко спати, але стривожені нерви не давали забуття і знов та знов навертали думку й язик до пережитого.

— Чортів острів! Заклятий таки цей Драйкройцен, правду дід Кляус казав. Нагрішили тут люди стільки, що й досі Двина помщається.

— Еге, чуєш, знов реве?

Притихли, начуваються.

За кам'яними мурами башти знов чути хряск і гуркіт на ріці. Двина розірвала затори і суне крижані лявини з свого річища до далекого Балтицького моря.

— Ось де смерть наша коли пішла!—тихо мовив Шамотнявий, прокинувшись,—дайте води холодної, товариші, щось пече мені.

— Е, тепер нехай іде, мать його бабка родила! Не настрашить, та й тоді не дуже страшила. Пий ось, товаришу, та видужуй швидше!

1928 р.

З А В І Щ О?

(З щоденника сільської вчительки)

Два євреї жили в нашій Лукашівці: рудий Йосько й Борух Нахимсон. Йосько мав бакалійну крамницю. Мати частенько посилали мене туди купувати сірників, гасу тощо. Посилаючи, наказували:

— Диви но, доню, щоб тебе рудий жидюра не обдурив!

Так я й зросла, переконуючись, що євреї спеціялізувалися обдурювати простих людей. Заходячи до крамниці, чула, як гергочуть вони своєю незрозумілою мовою, де вухо виловлювало тільки слова «рубель» та «копекен».

— Вони навмисне так говорять, аби ніхто не тямив. Адже вони умовляються, як із людей більше грошей здерти та як єпєської краму збути,—думала я. Й шкода мені було віддавати напрацьовані батьківські гроші до жилавих, пазуристих Йосьових рук. Скільки люди тяжкою, невсипущою працею не заробляють—все в цих безодніх крамарських кишенях опиниться. Треба краму, хусток, голок—іди до Йоська. Треба шила, гасу, цвяхів, дьогтю—йди до Йоська. І по олію, дратву, тютюн, папір, цукор, сіль—знов до нього. Мало не що дня топчеш тую стежечку, чуєш свою залежність від Йоськової крамниці. Мов той павук сів на майдані, заплутав у

своє павутиння все село і ссе, ссе... Куди воно тільки дівається?

Щоправда, коло брудної, заплямленої Рохліної спідниці завжди порпається ціла купа гаркавих руденят, на колінах гойдається пискляве немовля, а випнутий живіт Рохлін раз-у-раз показує, що та купа небавом іще збільшиться.

І все це на не диви-око брудне, зашмаркане, шолудяве. Й хата брудна, облуплена, немазана, повна блощиць, тарганів. Ху! Часниковим та цибулевим, смородом зо всіх кутків так і дхне. І їдять вони якось не по-людському. І вдягаються не по-нашому, і моляться. Цураються вони селян наших, цураються й люди їх. Так і кажуть: то—люди, а то—жиди.

— Одно слово—жид,—призирливо спльовує дядько, глядячи, як Йосько сіпає свою облізлу шкапу й цмокає на неї, трусячись на тарабайці до містечка по новий крам.

Переймалась і я разом із господарями огидою до гендлювання, заробітках на чужій праці, стягування по грошику та шеляжечку на споживкових ріжницях, за котрі треба було неодмінно довго й запально торгуватися, наперед знаючи, що Йосько, хоч божиться й присягається, але повинен обдурити, взяти більше, ніж та річ коштує.

Мабуть, Йосько й сам почував себе ніяково, хоч звиклий до брехні й клятьби язик його раз-у-раз запевняв, що він «цесний зид». У бляшкуватих, широко розплющених очах у нього мерехкотів якийсь вічний переляк. Лоба глибоко борознили страдницькі зморшки. Рухи похапливі, непевні. Не бере, а наче тайкома сіпає, щоб украсти, і боїться: аби хто не вгледів. Вічний клопіт з наплодом герготунів, щоденні турботи про хліб, шмаття, взуття, ліки й тисячу всіляких дрібниць для своїх руденят, а разом—погрозливі наклики всякого «начальства», що вимагало хабарів і влесливих слів від крамаря, що власне, нічим іншим по царських законах і бути не міг, як і його батьки та діди; а далі—життя

на самоті, одинокою родиною (Нахимсони Йоська теж цуралися, і він лабузив перед ними, як і перед панами) серед «невірних»,—«гоїв», що готові тільки глузувати—й глузуватимуть навіть із біди, якщо трапиться,—все це й поклало в Йоськові очі той застиглий, невиводний переляк.

Та змалку мені здавалося, що «цесний зид» острахується, щоб людям не остогидло терпіти нахабне обдурювання і не побив би його хтось за «цесні» заробітки та за той галас, що він зчиняє, виторговуючи кожну копійчину.

Та дрібничкові, мізерні були Йоськові копійчані «заробітки» перед гендлюванням Боруха Нахимсона. Цей орендував панського млина й вів чималу торгівлю збіжжям та борошном, спродуючи їх десь ув Одесі. Старий пан Дзевановський, що на доземні уклони Йоськові тільки носа пихливо підводив,—Боруха іноді навіть до кабінету свого допускав. Чорні, масні оливи—очі Борухові—вирячились нахабно й похитро. Пухляві, м'ясовиті губи кривила зажерлива ухмилка: знав бо він, що все місцеве панство так самісінько сидить у його лабетах, як голота сільська—в Йоськових. Ані верть, ані круть без Боруха, бо, крім гендлю, Нахимсон не гидував лихварством і налихварив собі таки чималенько. Про це свідчили діямантові каблучки, різнобарвні підвіски, намисто, тяжкі золоті наручники, коштовні шпильки та вінчики, що ними розцяцькована була сухорлява Борушиха. Бездітниця, проти єврейського звичаю, була. Біла, наче молоком наллята, тільки криваві губи, мов в упиря, червоніли.

Оті її дармовіси потім врятували пронозу Нахимсона й дали йому змогу відновити своє павутиння. Це був його резервовий фонд, із котрим він подався десь до великого міста, скоро почув перший гуркіт революційної хвилі. І барахло встиг спродати й різну хатнину. Зник одним моргом.

Авжеж: такі зникають... А от Йоськові втекти було нікуди, і переляк в його очах навіки кінчився в тій

хвилі... Наші селяни Йоська не зачіпали. Хоч не було в них до нього приязні, але не було й помстливої ненависти. Звикли вони до крамаря, як до старої болячки. Потрібний він був їм. Чужого, може, й не помилували б, а це був «свій», лукашівський.

І гендлювати став менше—нічим було. Порпався зо всією родиною на городі.

Аж доки ото налетіла махнівська банда, жив сумирно Йосько й тільки переляк в його бляшкуватих очах ставав чимраз дужчий, рухи рвачкіші, нервовіші. Та й недурно: звідусіль гули чутки про нелюдські погроми, дику різанину, грабунки, пожежі. Хлопці не раз напівжартома, напів по-справдішньому попереджали:

— Тікай, бо й тебе битимуть!

Йосько примушено сміявся, недовірливо смикав переляканими очима по хлопцях і відказував своїм улюбленим:

— Ну? Я з—цесний зид! Хіба в мене гросі є, ці сцо?

Але перше, що запитали махнівці, заскочивши до Лукашівки, було:

— А де в вас «тартари» живуть?

Затріщали двері Йоськової крамнички, зчинився галас—і за хвилину не біг, а летів Йосько, прожогом вискочивши на задні двері. Довжелезний лапсердак то плутався йому між ногами, то маяв у повітрі двома чорними крилами. Руде волосся розкуйовдилося й лізло в очища. Млином метляв граблистими руками Йосько, намагаючись утекта від своїх ворогів, незграбно стрибаючи по грядках попового городу, що стелився поряд його садиби. А навздогін нісся скажений регіт і дикі вигуки бандитів:

— А-тю-га! А-тю-га-га-га-а! Бий тартара!

Духом полювання охопило гурт відлюдків. Два верхівці помчали навперейми, виблискуючи кривими шаблюками. А навпроти, з попового двору, роздратована нелюдським цькуванням понеслася із злісним гавкотом зграя лихих псів. Здавна не любили вони Йоськи з його довгим лапсердаком.

— Ану, хто скорше?!

Раптом гахнув постріл.

— От дурний—куля пропала!

— Та я ж тільки налякати хтів...

Верхівці вертали, погано лаючись: постріл увірвав розвагу. Йоська лежав між грядками, незграбно викрутивши одну руку на спину, а другою обгорнувши руду голову, немов боронити її хотів від гострих шабель польовників. Між плечима руділа кров, димлива, гаряча кров. Її пожадливо лизали попові пси. Вони, кажуть, пожерли потім і всього Йоська. Кілька ночів коло того клятущого місця вили й гризлися, шматуючи людське тіло.

А Рохлю били махнівці довго і тяжко, допитуючи, де поховані гроші. Били нагаями, прикладами, дерли волосся, крутили руки, кидали долу і, нічого не дізнавшися,—бо й нічого дізнаватися було,—лишили непритомну надворі під вікнами. Як вона ще тоді не розродилася тим мертвяком, що за тиждень потім привела?!

Вже надвечір, розхристана, скривавлена, із синім запухлим обличчям, патлата й страшна увірвалася вона до мене з несамовитим лементом:

— Лію, донечку мою... ой, рятуйте!.. любу мою, старшеньку... Тільки на той світ тепер, кажуть, без черги... Я чула, я бачила... І це кажуть... ой рятуйте!.. і це треба робити по черзі...

Билася головою в одвірках, дряпала долівку скандзюбленими пальцями, захлиналась, тяжко стогнучи, з підвивом, мов голодний звір. Брезькими синястими кендюхами теліпались голі, зашмаровані в поросі груди. Крізь шмаття подраної спідниці світив випнутий живіт, рудосмугастий від нагаїв. Вся в бруді, сукровиці—і страшно й гидко на неї було глянути.

Що могла їй зарадити? Та несила була випручатися з цупких обіймів. Цілувала ноги, тягла за руки.

— Ой, ходім но! Ой, рятуйте!

Побігли. Нікого вже не було коло Йоськової халупи. Круг ганку порозкидані побиті шклянки, шухляди, полички, уривки паперу, загорток, мотуззя. В середині—

цілий гармидер... А Рохля тягла далі, за ваньким, де на купі бебехів біліло згвалтоване Ліїне тільце. Тонкі рученята згорнуті за кучерявою голівкою (так, мабуть, вигідніше держати), зуби міцно стиснуті, на біленькому виді вигляд невимовного болю і жаху, та скрізь—і на підобганих худеньких ноженятах, і на дитячих яблуках-грудях, і на розкиданих навкруги пуховицях—рожеві крапельки крови... Як кинулась до небіжчиці Рохля—

— Ой, краще б мене, донечко! Ой, краще б мене!

А її врятував від хижої наволочі тільки гидотний, випнутий живіт...

Мене душило. Я опинилась на ганку і вціпившись до болю пальцями в поруччя, чула, як край села луною перекочувалась бадьора маршева пісня нальотників:

І по той бік гора,
І по сей бік гора.
Поміж тими
Крутими горами
Сходила ясна заря...

А в хаті вже не кричала—скиглила нерозважна мати, пригортаючи до себе мармурове Ліїне тільце. Ох, їй було дванадцять років! А тим, що мишенятами забилися в куток під ліжком і тепер тихенько скавучали, не знаючи, чи можна вже визирнути із свого сховища—тим було чотири і п'ять.

Середульші кілька день звірятками переховувалися десь у дерезі по городах. Насилу їх винайшли родичі, що за тиждень насмілилися з містечка приїхати по Йоськову родину.

Вони, здається, поховали десь поночі й рештки кісток Йоськових. А крамницю його взимку розібрали люди на дрова. Тільки попів пес гребе іноді в купах сміття й грузу, щось вишукуючи. Не знайшовши, підведе вищирену пащу вгору й жалісно, протягом вие...

Я боюся його, як мари, як смерти. Я не сплю тієї ночі, мені все ввижаються тіні замордованих людей. За віщо?

Яготин на Полтавщині.
17/I 1922 р.

БРОНЕВИК

I

І вдень і вночі стугоніло чернігівське шосе. В два, в три ряди тяглися з Києва на далеку північ валки. Безладними купками й поодинці чвалали захекані, пилом присипані піші. Тюхцем випереджували їх одинокі верхівці.

Скільки оком глянеш, ворушився довгий шлях, мов сіро-жовта велетенська гусінь.

Не чути пісень, ані гучної говірки. Сумні, тривожні обличчя, суворі зморшки на лобі, з-під нахмурених брів лихим позіром очі.

А здаля важким гуркотом невпинно гармати. То під Києвом славнозвісний троєкутний бій. Генерал Бредов—коло Дарниці, Петлюра з Васильківа. Більшовики відходять—не сила вдержатись. Сум на шосе, безладдя й метушня.

Адже тут і довгі військові обози, і червонохресні шпиталі, і евакуовані установи, і біженці, що тікають від білогвардійського мордування. Тисячі возів, десятки тисяч люду. Сквапною ходою, повсякчас оглядаючись назад, де останні боєздатні частини стримують наступ білих. Ось-ось не вдержать—і ті переріжуть шосе, єдиний рятунковий шлях. Справа й зліва від нього сипучі піски, непрохідні болота. Вовком дивиться похмурий селянин на «комунію», що дерла з нього «розвьор-

стку», забирала придбане за перші дні революції добро. Не звертай із шосе, подорожній—хоч так, хоч інак, а загинеш! Там десь, на далекій півночі, перепочинеш, а зараз—ось іззаду все дужче ревуть гармати, а он десь ізбоку тарахкотить кулемет. Свій? Чужий? Хто його знає... Більше крок, мерщій хода...

— Стій, падлюко! Ти чого з гвинтівкою? Товариші на фронті, а ти навтьоки? Стій, кажу тобі!

Це застава. Сотня з Козелецького гарнізону ловить дезертирів, одбирає зброю, формує із збігців нові загони, вертає їх на фронт.

Гамір, прокльони, лайка. Кому охота вертати із спасенного шляху?

Раптом у сусідньому лісі постріли. Там, кажуть, бандити чигають на необережних. Іноді заскакують і на шосе, грабують обози.

Зав'йокали фурмани, зафоркали коні, заторохтіли висококолесні військові повозки, чіпляючи одна за одну, задеренчали займані селянські вози з переляканими дядьками.

Лемент, лайка, галас.

— Куди лізеш, щоб тобі повилазило!

— А ти чого спиш, мурмило невмите?

— Гони, гони, не оглядайсь!

Гуркотнява, курява, безголоч, паніка невгамовна. Мов череда від гедзів скаженіє.

Пошиковані були дезертири край дороги — знов розбіглися. Фурманка з одібраною зброєю брязкотіла генген, всотана в загальний рух, мов тріска в лотоках.

Командир сотні безнадійно махнув рукою і сердито вилаявсь:

— А, котись ви ковбасою, боягузи безтямні. Хлопці, сюди!

Сотня поволі, неохоче збиралася наобабіч шляху. Командир показував на ліс, що синів невідомими хащами віддалік. Шосе стугоніло без кінця, без краю... Тисячі колес, десятки тисяч ніг. Курява. Спека.

II

Командир бригади, поставленої в Козельці гарнізоном (там пройде після відступу з Киева майбутня лінія фронту), мовчки слухав рапорт сотенного:

— Нічого вдіяти не можна. Мов загати прорвало. Вертати когось із цієї отари на фронт — тільки псувати там настрій, додавати непевного елементу. Адже в лісі якийсь десяток бандитів усе шосе переполошив. Оце аж до вечора за ними з сотнею ганявся.

Комбриг стомлено махнув рукою:

— Знаю. Цілісінький день тут тільки й роботи, що гнати цю юрму далі, проз Козелець, аби хоч тут порядку додержати та щоб мешканців ця сарана не об'їла, не пограбувала. Десь уже там, за Черніговом, можна буде розібратися в тій каші, посортувати людей і майно, розбити на частини...

— Товаришу комбриг, вас до апарату із застави кличуть!

— Ото ще проти ночі не знати що скоїлось... Ну, слухаю...

— Товаришу комбриг, біда! На шосе паніка, прорвався звідкілясь ворожий броневик.

— Де? Як?

— Не знаю. Десь іздаля чути стрілянину, а тут таке робиться, як на пожежі в селі. Льодоломом валки мчать, людей давлять, коням ноги ламають. Поночі вже — ніхто ради не дасть, мов збожеволіли всі. Що робити?

— Стати на містку, що на п'ятій версті звідси. Зараз пришлю автомобілем динаміту. Якщо броневик ітиме — зірвати місток.

— Слухаю!

— Товаришу комбриг, до прямого дроту із штабу требують...

— От іще клопоту набавлять! Гарна нічка буде, ні-вроку... Слухаю, начгарнізона Козелець.

— На шосе паніка. В напрямі до фронту тікають назад обози. Десь узявся ворожий броневик. Можливо, білі пішли обходом з Ніжена, щоб перерізати шосе. Це загрожує відступові армії. За вашою особистою відповідальністю мусіте той броневик знищити.

— Слухаю... Товаришу сотенний, готуйте сотню до походу знов. Берітъ заступи, кірки, ручні гранати.

III

За півгодини по безлюдному шосе задріботіла частим цокотом сотня. На чолі їхав сам комбриг («за особистою відповідальністю»), пильно вдивляючись у нічний морок. Безмісячна ніч була. Десь далеко по хуторах валували собаки. По болотах скреготав деркач, цвюркала черепаха, кумкали жаби. Край обрію деколи промінилась беззвучно далека блискавка. Шпарко. Час від часу коні хропли й кидались убік, начувши труп присталої худобини. Ось перекинувся віз, онде покинули на трьох колесах другий, третій...

— Ех, відступ! Колись і ми так поженемо вражих синів, що й штанці загублять...

— Стій! Хто їде?

Застава. Містоk.

— Ну, де ж ваш броневик?

— Такий наш, як і ваш, — мов запорожці султанові відповідає сторожа, — аж очі повибалушували, вигляда-ючи його. Казали бігунці, що верстви ще зо дві буде, коло другого містка, що на рудці. Ми одного вперед вислали, щоб наслухав.

— Гаразд. Тепер, хлопці, по обочинах, щоб не чути було. Та не гомоніти.

Обережно посувалася сотня далі. Коли-не-коли дзвякне підкова чи шабля на стремено або чиркне заступ на заступ.

— Навіщо нам оце землеробське барахло?

— Чекай но, грабарювати будеш. Годі кульбаки обсиджуватЬ.

— ЦитЬ ви там, бузотери!

Півверстви, верства. Спереду сугорб. Там далі долина, а в ній рудка. В канаві дозорецЬ від застави.

— Ну?

— СтоїтЬ біля містка. Видимо, боїтЬся далі по-темному перти навмання. СховавсЬ попід вербами, мов собака під тином чи кіт у засідці.

— Товаришу сотенний, ви з півсотнею тут. Перерити шосе, стати півколом. Якщо — бомбами в шини. Постріли почуєте — вперед, в атаку. Друга півсотня, за мною!

IV

Над рудкою туман коливався сивими пасмами. СмердитЬ болотовище гнилизною, перепрілим зіллям.

Довго півсотня з комбригом обходом ішла, шукаючи броду. Як не посунеться в долину наниз — коні вище колін угрузаютЬ, болото чвакає, поглинути хоче. Хоч назад вертай, не здійснивши пляну.

Нарешті, доїхали чагарника.

— Рубай шаблями! Мости переїзд! Та мерщій — ніч коротка!

Двічі не наказувати.

І так на конях тіло потерпло, від сирости болотяної дрижаки беруть.

За годину нагатили вузенЬку стежечку. Коней у поводи — і на той бік. Вихопилися нагору та знов ланами навкоси до шосе, щоб за верству позад броневика бути. Збагнули плян комбригів, весело тупочутЬ ріллею.

— ОсЬ ми тобі теж на зяб шосе переоремо. Не померзнеш на пухкому, зайда незвана!

Доїхали — враз за кірки, за заступи.

— Ох, і шлях же! Справді битий, била б тебе лиха година! І залізо не бере.

— Хоч зубами гризи, аби канава була, щоб як устряв — не вискочив.

— Буде, — товаришу комбриг! Попаде до пастки, мов тхір отой.

— Готово! Не втече броневик ані взад, ні вперед.

— Тепер потихесеньку до нього з бомбами.

— Коней осторонь, за горбок, щоб дурні кулі не покалічили.

Обережно, один за одним, ключем по канавах, обабіч шляху повзли козаки.

— Не вихиляйся так — побачить!

— Та цур йому, рачки воювати!

— Цить ви, сметанники! Звикли по льохах та мисниках ласувати. Лізь, лізь, не бійся черево обідрати.

— А драло б твою маму!

— Цить!

Ключ спинився.

У долинці темніла купка розлогих верб, а під ними нерухомо спочивав броневик, що завдав стільки жаху й клопоту.

Німа, холодна, залізна маса. Грізна в своїй нерухомості. Джерело незчисленних смертей. Жахна, жорстока тиша.

— Сплять, мабуть, а на вербі десь дозорець сидить.

— Раптом вискочити — і наш...

— Передавай далі: як постріл — в атаку вперед.

— Як постріл — в атаку вперед!

— Як постріл — в атаку!..

Знов черевом по землі два ключі канавами плазують. Ближче, ближче. Ясніють контури страховища.

— Не сопи, займай дух! Тихше, тихше...

Ані звуку з залізного момота. Ані шелесне гілка на вербі. Напружена тиша. Ось-ось розірве її раптовий вибух. Руки цупко стискають гранати. Спини вигинаються притьмом стрибнути. Ноги налапують опертя. Очі свердлують німу пітьму. Вуха чують, як б'є кров у жилах.

Ближче, ще ближче...

Комбриг уже біля самого містка. Далі в канаві вода. Поволі випростує голову. Револьвер шукає мети то на

вербі, то на темному боці броневика. Очі пильно вдивляються в крейдяні смуги — напис, читають:

Смерть Денікіну!

V

Хто сміявсь, а хто лаявсь, їдучи назад:

— Свого перелякались. Покинули, чорти, на дорозі! Мотор споганивсь.

На сході сіріло небо.

Мерефа.
7/VI 1926 р.

У Б О Р У

Павуком стоногим сосна в землю вчепилася. Як копнув тоненьку мшаву оболонку біля стовбура — самий пісок під нею, сірий, сипучий, сухий. Видовбав собі рівчака на тулуб завглибшки — і туди, головою до стовбура. Сусіди — так само. Позакопувалися й лежимо бовдурами мовчки. Наче нікого в бору й немає. Тільки шкоринка десь соснова від вітерця тріпоче. Війне вітрець дужче — зашуркотять верхів'я трішки, скрипне гіллячка за іншу дряпнеться — і знов тиша борова, велична десь, сувора. Не чуть пташок, що листвяні гаї своїм щебетом сповняють. Не чуть сюркоту коників, ані жуків, бджіл та джмелів веселого гуду. Стремлять сосни, мов свічки бурштинові під густозеленими шатами, ясно-лискучі вгорі, бурі, поскороджені зморшками внизу. Рівні, аж очам нудно.

Дивлюся долі, на край свого рівчака. Невже й тут життям не дхне? Якась сіра безнадійна пустеля. Де-не-де мшиста прозелень вибивається. Жовтаві сухі голки рясно землю встелили. Ніде ніякої поживи, розради. Аж ось повзе комашка самітна, з голки на голку перебирається. Онде ще одна. В твердуватій оболонці чорніє дірочка. Вусики визирнули раз, другий. Потім із порошинкою комаха вибралась, її віддалік поклала і знов у дірочку впірнула. Онде друга тягне до комашника

якусь стеблинку. Тягар удвое проти неї, незручний, важкий. Потягне його комаха, пристане, попобігає навколо, знов щелепиками вчепиться й до хати своєї поволі суне. Згадав я, як доводиться нам відбудовувати господарство, — і симпатією перейнявся до цих піонерів пустельних, самітних. Ба ні, не самітних!

Ще раніше доглянув я лійкувату ямку в піску. Рівненька, чистенька, мов баня на дзвініці, шпилем униз повернена. Серед дрібнесеньких порошинок на спадистих стінках жадної більшої грудочки не видно. Не бачить тої ямки комаха, пнеться задом, стеблинку свою тягнучи — і раптом стрімголів із кручі в кількадесятеро від неї більшої. Хутко перебирає ніжками — ні за що зачепитися. Сиплятьсяся порошинки з-під неї, котяться наниз, на самісіньке денце піщаної лійки.

Притьмом те денце немов ожило. Рвучким фонтаном звідти знявся пісок і градом упав на бідолашну комаху. Наче маленький вулькан вибухнув у мертвій досі ямці. Комаха хапає всіма своїми ніжками за похилі стінки, на мить затримується, піщаний фонтан спадає на неї бурхливим струменем, пхає вниз, до схованого в глибині джерела того несподіваного вибуху. Нижче, ще нижче. Немає опору, немає рятунку... Піщані вибухи з нещадною точністю спадають на маленьку тварину. Ось уже видно, хто їх робить; якась плискувата, сіра, мов той пісок, почвара, з черевом, як у великої блощиці, із страшними щелепами, як у краба — морського рака. Пісочний кліщ[1].

Це він чатував на необачну комаху, він бомбардував її хмарами піску й зараз захопив її впоперек, наче обценьками, і тягне в свій підземний барліг. Комаха пручається, викручується в смертельнім жасі, безпорадно намагається вкусити твердий панцер кліща. Коли б могла вона кричати, мабуть, і я почув би її розпачливий зойк. Та даремно! Напасник безоглядно тягне її в

[1] Кліщуватого вигляду личинка так званого мурашиного лева. *Прим. авт.*

піщану домовину, закопується разом із нею глибше й глибше. Ось лише ніжка в корчах гадючиться десь на денці, ось ворухнулися востанне порошинки насподі— і наче не було тут жахної маленької драми, наче ніхто нікого не вбивав, не катував. Рівненька, чистенька, як дитяча іграшка, ямка. Навколо сумирно бігають робучі комашки. На краю пастки сиротливо самотує стеблинка...

Я згадав вовчі ями. Мало не три метри завглибшки, щоб і, підстрибнувши, рукою не дістати краю, покопані вони були картатою смугою перед ворожими закопами, вузьким отвором униз, ширші догори. Тонесеньким, окові невидним, дротом, мов павутинням, позаплутувана земля поміж ямами на ступінь заввишки. Як кинулися були в атаку з розгону в те павутиння — і шкеребертъ в ями. А на дні гострі палі понабивані, наскрізь проколювали животи, груди. Корчаться люди, мов жуки на шпильки понашпилювані...

Так дикуни диких звірів ловлять, тому й вовчі ями. Так катували колись ворогів своїх, саджаючи на палі. По три дні мучилися, не вмираючи. Так воювали культурні люди за японської, за німецької війни...

А тепер хіба не так? Пам'ятаю, як колись ми на греблі понакладали борін гостряками вгору й соломою притрусили. Як пішли навскач із гори на греблю польські улани... Побачили б ви, яка каша з людей та коней була там! А ми з протилежної гори по м'ясиву з кулемета, з гвинтівок... Жара!

Так... Сиділи німці, японці за вовчими ямами, за невидними дротами в засідці, сиділи ми за греблею, боронами вкритою, сидить онде в ямці кліщ, сидимо й ми зараз отут за соснами, чатуючи на офіцерський загін. Наступ денікінці ведуть, хочуть тут обходом проти нашої позиції за бором піти, а ми застави розсипали, вартуємо. Кров за кров. Убивство — закон війни.

Далеко між соснами в лісі видно. Чагарника нема, могутні дерева рідко ростуть. Уся земля велетенськими піщаними хвилями-валами взялася, неначе хвилювало тут колись грізно передісторичне море. Лежимо ми на

такому валу в своїх рівчаках, тільки голови трохи видно та виблискують обіч гвинтівки. Тиша. Зірветься суха шишка із гіляки — чути. Позіхне хтось у розстрільні — всі здригнуть. І знов тиша.

Лежу, думаю. Що ми за одні, що не дають нам аж ніяк мирно свій комашник будувати? Онде сусіда мій у розстрільні. Хлопцеві, мабуть, і шістнадцяти років немає. Сидів би вдома, на заводі міхи роздував, навчався б кавальської справи — а втім доводиться теж на фронті поневірятися. Гнали були — аджеж недоліток. Не йде, мало не плаче: «Куди, — каже, — піду? Сирота, батьків білі розстріляли, завод стоїть. Буду з вами, доки знов десь можна буде працювати». Сам виснажений такий, мабуть, уже сухоти заробив, або й від батьків має на спадок...

Аа-гах! — розкотом десь у бору. В лісі важко розпізнати, де постріл. Здається, ось тутечки десь близько, а насправді — ген-ген. Луна в лісі сильно б'е. Навіть напрямок не завжди добре вгадаєш.

Так і тепер. Здалося з несподіванки, що десь перед самісінькою заставою. Вся розстрільня принишкла, в рівчаки наче влипла, тільки затвори в гвинтівках клацають. Хвилина, друга, третя — нікого й нічого. Може, полює хтось? Коли вартовий біжить захеканий, мов із хортами наввипередки йшов:

— Ледве втік. Офіцерні сотня добра лавою просто сюди йде. Готуйтеся!

А що готуватися? Нас усього двадцятеро. Єдина надія — два кулемети «Люїса». Один у хлопця-кавальчука кроків на сорок від мене, а другий — із п'ятьма червонарами в обхід нашвидку посилаю:

— Як зачуєте — наш «Люїс» тріскотить — це знак, що атака починається, так і ви збоку на ворога бігцем та впродовж їх розстрільні кулеметьте.

Ковальчукові наказую:

— Як шапкою махну — стріляй, а до того мовчи, скоростріла білим не показуй. Хай панам це червоне яєчко сюрпризом буде.

Поки розпорядок дав, усіх обійшов — офіцерська розстрільня показалася. Густо йдуть. Де наш один — їхніх троє, та ззаду, видимо, резерв. Кепська справа!

Вояки досвідчені — відразу не соваються, обережно розстрільню розгортають, налапують наші фланги. Та й ми не дурні—заздалегідь півколом лягли, щоб ворожу лінію розтягти й себе забезпечити від обходів.

Там постріл, тут постріл — легенька перепалка почалася, мов баби праниками на ставу ляскають. Від дерева до дерева, ближче та ближче білі підходять. Уже й сонячники блищать на плечах. Справді, офіцерський загін, не з мобілізованих, що їм так воювати кортить, як на водохреща купатися.

Один проти мене меткий десь узявсь. Як не визирну із свого рівчака, так і дзьобну знов під стовбур головою. Кулі коло самісінького вуха дзижчать. А сам за грубезною сосною ховається. Ніяк не поцілю ворога, аж одчай бере.

І почали ми з ним у схованки гратись. Я визирну, щоб раптом стрельнути, він заховається. Він визирне— я мерщій за стовбур, щоб у голову не поцілив. Забув я й за товаришів, і за інших ворогів. Одна думка — як того офіцера підстрелити та як від його кульб уберегтися. На двоєдиний герць пішли. Він для мене дичина, я для нього. Стерлося з пам'яти все — і де ми, і хто ми, і чого б'ємося. Просто: ось він мене вб'є, коли я його не вб'ю. Хто перший?

Одну пачку випустив, другу закладаю. Ось мало-мало не піймав на мушку. Встиг відхилитися, клятий! А ось мені плече дряпнуло. Сховався я знову, сам, як пружина натиснута, — от миттю вискочити, пальнути. Думка гостро мозок свердлує, чути, як живчик у скронях б'є, руки тримтять, гвинтівку стискаючи скандзюбленими пальцями.

Око на ямку з клещем упало. Не видно щелепатого Та знаю — сидить там падлюка, жертви дожидає. А мій офіцер що в цю мить робить? Мабуть, націлився, мене дожидає. Тільки хоч шмат голови висунь — зараз обпече.

Звідки він визиратиме — зліва чи справа? А мені куди тепер визирнути, щоб його в облуду завести: справа чи зліва? Ну кидай жеребок на своє життя! Щасти, доле... Ні, стоп! Може, якось шапку висунути з одного боку, а самому, щоб обдурити... Сам ти дурень — раптом думка блискавкою — нащо йому дожидати, поки визирну, коли куля таке дерево звільна пробиває!?

Аж у середині мені похололо, до грудей підступило, а в лоба наче долотом ударило. От кулю зараз межи очі матиму. Так було, коли ми одну хату колись на решето обернули разом із тими, хто в ній був. Думки вихорем знялись, одна одну випереджає.

Що вдіяти? Сховався на свою голову, щоб не бачити рухів ворожих. Може він уже в мене націляється? Куди? В голову, груди, живіт? Несила за стовбуром удержатись. Раптом вистрибую і, майже не дивлячись, гачу по сосні на середину людського росту.

Впав! Я переміг. Кортить із радощів стрибати по-дикунському над трупом ворога. Почуття врятованого життя гучним криком сповнює груди та ніколи... Нова небезпека насувається.

Ліс — не чисте поле. Поки ми із офіцером танцювали біля своїх сосон, ворожа розстрільня перебігала від дерева до дерева й присунулася вже років на сотню-другу. Ще трохи — й атака, а може й зараз.

Треба попередити ковальчука. Он він під горбом лежить, дивиться на мене, щось показує. Я йому шапкою — стріляй! Він знову руками розводить. Ну, стріляй! Лава офіцерська густішає, вливається резерв. Та стріляй бо! Притьмом розумію. Не може — задержка в «Люїсі». А, сто чортів, пропадемо! Звірем стрибаю до сусіднього дерева, щоб наблизитися до ковальчука й поправити скоростріл. Пізно! Білі схоплюються на ура.

На мене біжать двоє. Як зробити, щоб хоч не водночас мене напали? Стрибаю ще вбік і вбік, щоб розтягти й скосити трикутник між нами. Тоді поодинці зустріну. Руки цупко вп'ялися в гвинтівку. Тепер по-стародавньому, як прадіди ходили ведмедів колоти. Очі вимірюють кож-

ний крок, кожний рух. Бачу блискучі гудзики на ворогові й загадую собі, під который встромити багнет... Мерехтить у пам'яті учбове опудало, що ми його колись нещадно тельбушили...

Раптом збоку дикий, нелюдський крик. Так ірже жеребець, кидаючись на супротивника в садистичній люті. Так кричить жінка на пологах. Нестямно, жахливо, позвірячому.

На одну мить забуваю про своїх ворогів і оглядаюсь. Мені потім оповіли, як це скоїлось. На беззбройного ковальчука — у нього, крім зіпсутого «Люїса», нічого не було — мчав із багнетом дебелий офіцер. Ковальчук пригнувсь і впав йому несподівано під ноги. Офіцер з розгону налетів і не вдержався: просто обличчям ницьнув і руки розкинув, а ковальчук кішкою опинився у нього на спині і, мов пазурями, вчепився в щоки. Коли я озирнувсь, він немов загнуздав ворога й розідрав йому рота, — звідти ніссся той нелюдський рев...

Ніколи слухати. Дерево цього разу допомагає мені дійсно сховатися від ворожого багнета, а за мить мій багнет стремить офіцерові в ребрах. Другому попадає в голову сусідська куля, тоді ж таки з боку тарахкотить рятівник «Люїс». Не діждавши знаку, самі обхідні вчасно вискочили на підмогу. Хоч і в лісі, а з кулеметом не жарти. Де було розглядіти, що з ним тільки п'яток люду? Паніка—завжди паніка, і сотня офіцерів накивала п'ятами, не здійснивши свого пляну, кидаючи побитих і поранених.

Нас лишилась теж тільки половина... Поховали тамож у бору...

Спитаєте: а що з ковальчуком? Ой, не так, як у романах та повістях... Коли, нагнавши ворога, вернули ми на бойовище, лежав ковальчук увесь поколотий, з розбитою на гамуз головою, в калюжі чорної загуслої крови. Офіцер із розідраним ротом щез. Кліщ зробив своє діло.

26/IX 1926 р.

ТАМБОВЦІ

Саме в нашому полку й був той командир, що про нього кажуть — як прислав Поарм політкома, вийшов на мітинзі:

— І поставлю тобі, товаришу, дві тези:

Перша: якої бісової матері ти до нас приїхав?

Друга: поїжджай назад ік бісовій матері!

А сам комполка—бугаєм діло, голова під стелю, кулаком табуретку на тріски лущив...

Добре—політком чолов'яга бувалий. Він до нас:

— Загадаю й вам, товариство, навпроти дві тези:

Перша: якого бісового батька ви од Махна та до Червоної армії пристали?

Друга: ідіть ік бісовому батькові назад до Махна та Денікіна!

Ми тоді:

— Ні, не согласні! Денікін у наших батьків усіх коней забрав. Загадували батьки: без коней назад не вертайте.

— Отож бо,—політком до нас,—все у білих відібрати треба, а самих на капусту пошаткувати. Знаєте, що їхня вовча дивізія робить?

Та як почав нам, ми й вуха розвісили. Комполка каже:

— Ну, живи, балакай, тільки не в свое діло не лізь. Я тут командир, пам'ятай!

Дали політкомові коня баского, норовистого. Під попругу будяків наклали. Нічого—всидів. Дали шаблю—свиню на ходу зарубав, дебелу. Ну—свій брат. Лишайся.

А полк у нас був дружній. Усі з однієї волости. Антонівської. Знаєте: на Катеринославщині, що тепер Дніпропетровщиною зветься? Вийдеш на степ—рівно кругом, як голова татарська, тільки пшениця хвилює та сонячники ясножовтими латками. До крайнеба дивись—нічого не вгледиш. Ні людини, ні вербини. А насправді там люду, як насіння в гарбузі. Причаїлися села багатотисячні по балках коло річок степових зелено-білими разками. Тільки шпильочки церковні де-не-де визирають.

Хазяї багатенні тоді були в нашій стороні. В кожного тройко коней або й п'ять та ставних, хоч в якій економії шукай по інших місцях. До коней і парубоцтво, мов жеребці заводські, крутогруді та високі,—відомо, степовики. Як пішли ми з Махном—справжня Січ Запорізька: пий, гуляй, грабуй, влади ніякої не визнавай. Та зрадив нас Махно—передався білим, а ті сплюндрували наші села, погвалтували наших дівчат, позбавили коней наших батьків. Найгірше—коні... Тоді й ми офіцерів зрадили, червоним передались і заклялись на помсту. Хоч і які ми куркулячі синки були, а видно стало, що з панами-офіцерами не по дорозі.

Новий політком нас іще крутіше підкрутив:

— Коли хочете,—каже,—своїх дівчат за ноги для паничів держати—ідіть, на чайок получите.

— Та не діждуть!—і лишилися ми у Червоній армії

II

Недовго ми ходили самі. Одного ранку бачимо—женуть до нас гурму людей. Що воно за одні?

— Антоновці,—політком каже,—ваші родичі з Росії. Що в нас Махно, так там на Тамбовщині отаман Антонов зчинив глитайське повстання.

Збіглися всі, дивимося. Мабуть, отакі герої, як у пісні знайомі про Стеньку Разіна—задля товариства бовкнув

у воду полюбовницю, а що вже тодішнім буржуям купцям від нього частування-гостювання було!—Ще підтопчуть нашу славу...

Ба ні! З одного погляду посміх узяв. З другого погляду регіт постав. Стоїть мужва тамбовська бородата, присадкувата, носи черевиком, губи фляками. В кожного сакви за плечима нижче матні звисають, а на ногах, братіки мої... лапті! Лапті, розумієте, що ми їх зроду-звіку не бачили, хіба в прочан далеких. Сторона ж наша чобітна, старці і ті в чоботях, хоча б і драних. Та не з того ще сміх.

— Якже це ви, родичі наші гусоногі, на коней посідаєте? Чи не з дерези вам приробити остроги, кінного липова?

Як узяли на глузд, ледве політком виборонив:

— Та відчепіться бо вже! Це ніяка кіннота, як ото ви, бузорізи. Селяни це тамбовські, дезертири з Антонівського району.

— Де-зер-ти-ри! То з їх такі вояки, як із дохлої гави кожух. На чорта вони нам здалися? Чи не загадали б ви їм, товаришу політком, дві тези?

Тут уже комполка навпроти пішов:

— Стій, хлопці, не шумуй! Хай їздять з обозом нашим за фурманів. Скільком і гвинтівки дамо—будуть охороною. У нас таким побитом бойових шабель побільшає. Згода?

— Згода, згода! Командирова воля, як доля. Хай лізуть на вози, щоб лаптів не розчовпати, не закаляти онуч десь у балмусі.

Помирилися ми з тамбовцями, тільки заборонили й натякати, що антонівцями в одне ім'я називаємося. Та які з іх справді лицарі, з конопельників? Ми десь на нічліг станемо—всі стайні обійдемо, де добрих коней обміняти на присталих та скалічених. У повітках, возівнях шукаємо тачанок для кулеметів. По горищах, льохах та стріхах трусимо зброю. Мобілізуємо гожих парубків. Дівчат цілуємо... А наші тамбовці заберуться на городи, напхають казанки картоплею та знай уми-

наютъ, як черево не лусне. Мо й луснули б, та кожний ще казанків зо два чаю нагріє, а хоч нема чаю (з листя садовинного його терли), так просто води гарячої хлюпаютъ та й хлюпаютъ у себе. Тільки пара йде та піт квасолями на лобі.

Такі були тамбовці. Кортіло їм воювати, як щуці берегом лазити,—хоч із білими, хоч із червоними. Звісно—дезертири. Вони б і від нас подалисъ, так сторона чужа, незнайома. Все була думка—ближче до Тамбовщини дістатисъ, бо ми таки від Денікіна відступали жвавенько, нікуди правди діти. Крутивсъ наш загін, як дзига, під офіцерським батіжком та все далі від своєї Катеринославщини, все на далеку північ. Що ж—сердите, люте селянство було тоді на радянську владу за продрозкладку, не знало, яких канчуків, якої шомполізації за соціялізацію несе офіцерня. Доводилосъ рачкувати.

Один раз тільки й пофортунило там. Так було діло.

III

Держали нас, як завжди кінноту на відступі, ззаду, щоб ворогів полошити, краще стежити й швидше втікати. Та забарилися ми якосъ—наша піхтура сіла в ешелони та відразу й перемандрувала кілометрів на півтораста назад, на нову лінію оборони. Може забули за нас, може з переполоху пішли очкура підв'язувати, а може й навмисно покинули, щоб заслон був якийсъ від ворога. Всяко в ті метушливі роки бувало...

Хоч так, хоч інак—опинилися ми у ворожому кільці другого дня. Оточили нас денікінці з усіх боків. Та старим практикованим партизанам це забайдужки. У фронтову війну страшно, коли десъ прорив чи обійшли фланг тощо. Партизани звикли бути в запіллі, звикли гасати по ворожому стані без зв'язків із кимбудь, на власну волю, хитрість та дотепність.

Не збоягузили ми й цього разу. Одні—то й одні. Тільки хвіст отой тамбовсъкий шкодитъ. Неповоротний він, вайлуватий та лявий на лиху долю. Ми—на коней та кількадесят кілометрів за добу. А вози з тамбовцями

скриплять-риплять, аж душу на шматки ріже, мов тупим скіском голишся. Та й покинути шкода—ще й не можна: на возах набої, усякий скарб військовий і невійськовий (адже казав вам, що хоч батьки наші й добрі власники були, та ми тої власности не дуже визнавали—чужої, певно, не своєї). Там, в обозі, їхали також поранені й хорі, а дехто з собою й коханку возив. Тепер скажи таке червонарові молодому—не повірить, та нехай у когось сивішого розпитає...

Сила на Україні ходила тоді таких загонів, мов маленькі орди татарські—і червоні, і білі, і зелені, і чорні, і хто зна ще яких фарб—просто грабіжницькі. Розгардіяшні, бентежні були роки.

Стали й ми маленькою хоч ордою, хоч бандою серед околишнього білого моря. Плаваємо...

Зайдемо в якесь село після важкого нічного походу, поставимо гармати на серединному майдані люфами на всі боки; по вуличках, кудою далі збираємось тікати, вози валками гадючаться; тамбовців пошлемо худобі й людям здобувати корми, а самі—за село, на підступи із скорострілами. Лежимо під копицями (справа саме в жнива трапилась) та й спочиваємо навколо села кільцем, багнетами наїжаченим.

Скоро сонце підіб'ється—диви де-не-де видно ворожу розвідку. На полудень добре вже нас налапають, а надвечір і зовсім оточать село. Чекай на ніч атаки, або на ранок готуйсь, щоб не забили гарматами звідусіль. Та не дурно в нас комполка забийголова й політком завзятий, ще й хитрющі обидва напрочуд. Ще вдень сидять, бува, над мапами, метикують, селян-проводарів вишукують на дальшу путь.

Туман вечірній спаде над селом і ланами—повзуть потиху десь на околицю чорні гармати; тупають тачанки з кулеметами, підтягуються з усіх боків верхівці—та як плюхнуть разом десь по темній польовій дорозі та в такому напрямку, що й самі ми, не те що ворог, не догадувались. Бувало, йшли знов у той бік, звідки до села прибули.

Півгодини на всю цю справу витрачали, бо ж нічного гарматного вогню не любить ніхто, та й кулемети—не іграшка—знай ховайся. Отож раптом як не зірветься водночас із десятків джерел гупіт та тріскіт—тікають білі з того місця, як руді миші. Рвали вороже кільце, а в ту дірку слідом за гарматами й кулеметами котились струмком вози з тамбовцями.

На інших околицях наші потроху з гвинтівок лускочуть, щоб привабити ворога й не дати підмогу послати на місце прориву. Дивись—прохід вже й вільний. Тоді на коней та навскач навздогін. Шукай тепер, денікінці, де станемо!

Таємними тропками проходили на якісь інші шляхи, повертали вправоруч, вліворуч, ще десь гавкали сердито гармати й тахкали кулемети—і темною чередою тупали ми всю ніч до якогось іншого села. Там ізнов гармати—на майдан, кулемети—в копиці, самі—на спочивок, тамбовців—по харчі.

Так два тижні з щоденними, чи, власне, щонічними боями, з довжелезними походами. Все хоч боком—на північ, хоч стороною—на північний схід. Радіють тамбовці, сумуємо ми.

Раз, кажу, тільки й звеселились.

IV

Проходили поночі якийсь панський маєток. Білими мармуровими стовпами будинок оздоблено. В саду понаставлені погруддя голих бабів—або й уся гола, тільки рукою прикривається. Файні баби, тільки пощо їх серед кущів тримати? Багатир-пан жив—міг вигадувати. А багатства нассав із цукроварні. Тутож край села була.

Туди й ми полізли по солодке й набрали його, що тільки підвезти сила. Комполка не дуже хотів, та вперся політком:

— Платитимемо,—каже,—хоч фунтів по п'ять дядькам, котрих тягаємо з собою у колію. Не лаятимуть так червоних (тоді був великий брак на цукор, на сіль та іншину).

А тамбовці любочайні набрали цукру, аж сакви не держать, ще й по кишенях розкладають, а хто й у цеберці несе.

— Дивіться,—кажемо,—задощить, повлипаєте, як ті мухи в мед.

Сміються «родичі»:

— А чайок? Єсть тепер чим побалуваться.

Та й побалувались на свою голову... Але чекайте, щоб не забув іще одної знахідки. Звеселила вона нас, як малих дітей писана цяцька, бо й справді писана, кольорова була.

Як пішли ми будинок панський трусити—витрусили цілі пачки башликів червоних, червоним лискучим крамом підбиті. Казали тамошні дядьки, що колись той пан держав черкесів, ними охороняв маєток і селян тримав у покорі. Для них башлики був і виписав, та довелось разом із гетьманом Скоропадським десь тікати, добро своє забуваючи.

Подякували ми панові за здогад і так вирядили свою першу сотню, що, мабуть, із завидок прадіди-запорожці перекрутились у домовинах. Як несеться сотня шляхом, у кожного полощуть за плечима червоні відльоти, мов крила дивовижного птаха. Краса! Дівчата аж мліють, бачивши таке. Ходять наші козаки гиндиками, груди випнувши—диви-нось та дивуйся, що ми за одні.

Не схотіли ми того дня і під копиці йти.

— Хай хоч раз тамбовці там полежать, розтрусили, либонь, свої черева на возах. Час і нам у селі пожирувати. Годі стерегти цих картопельників.

Попередньої ночі ми через дві річки болотяні перейшли й спалили містки за собою. Не відразу дожене тепер ворог. Погодились командир із політкомом:

— Гуляйте, хлопці, та опівночі—всі в похід ось по цій дорозі. Час до своїх добиватись.

Не збрехали козаки. Опівночі вирушив полк тихо з села—цей раз без ворога обійшлося, не встиг підійти. Потяглася колона широким шляхом на поєднання з армією, де вже давно нас записали на панихиди.

Їдемо, пісень граємо, раді, що вискочили з ворожого кола, нічого свого не втерявши, ще й забагатівши на цукор, башлики та інше барахло. І дядьки-займанники підспівують, знають, що одержать солодку заплату ще й у бій із своїми кіньми не попадуть, вернуть додому спокійно. Не військова колона, а весільний похід.

Нічка темна, шпарка, густим хлібним пахом насичена. Бовваніють наобабіч копиці струнками шерегами. Підлетить інколи до них верхівець наш кажаном велетенським—відльоти башликові за плечима метляються. Шукає вівсяного снопа коневі поласувати. Заржe кінь, обізветься другий.

Суне колона далі й далі, забуваючи недавні пригоди, мріючи про швидку зустріч із своїми. Так вертають із далекої небезпечної плавби морці і здалека ще визирають рідний берег, здалека метикують, що робитимуть, зійшовши на нього...

Попереду командир із політкомом задумані. Яку нову задачу загадають їм у штабармі? Невже таки доведеться кидати Україну на поталу Денікінові? Невже доведемо тамбовців до їхньої батьківщини, де вже з нас, хохлів, сміятимуться й глузуватимуть, як ото ми тут із них?

А що це вони мовчать? Чому в хорі різних пісень не чути руської «берьози», що так її наші тамбовці полюбляють? Десь, мабуть, далеко ззаду плентаються. Та вжеж не вженешся за кіньми степовими, що за дві години кілометрів тридцять, мабуть, ушкварили...

Загавкали собаки, запахло димом і теплим кізяком. Близько велике село. Годі. Тут днюватимемо. На околиці зустрічають заздалегідь вислані квартир'єри й розводять свої частини на нічліг. Командира й політкома ведуть до попа, бо де ж бути штабові, як не в кращому будинку, ще й такому, котрий усі знають? Це вже традиція: куди б не прийшли—штаб у попівському подвір'ї. Не треба нікого про це й сповіщати.

Цю ніч уже по хатах та клунях хропли, навіть роззувшись. По вулицях одинокі стійкові десь під лісою, на

околицях невеличка варта. Відколи вже такого спокою не знали.

Тільки в поповому домі командир із політкомом не сплять, турбуються:

— І де вони поділися? Чому й досі немає? Невже денікінцям передалися чи в дезертири знов пішли?

Так і лишились ми тоді без тамбовців. Щезли, мов відро в колодязі—і не видно, і не чути, тільки знати де Та не шукати ж їх у вовчій пастці—пішли ми далі й дійшли небавом своїх.

Ой було ж радощів та привітань! Немов мерці з гробів повставали—так нас зустріли.

— Ще й у башлики червоні повбиралися—ач які джигуни, нівроку їм!

Та не час жирувати. Знов бої, походи, та все на північний схід. Ось ми вже недалеко Чернігова, краю України доходимо...

— Таки доведеться, либонь, на батьківщині наших збігців побувати. Де то вони тепер? Так і не чути, що з ними там коло цукроварні скоїлось...

А дізнались, почули. Так це було.

V

Відступали ми по шосе чернігівському. Зійшлася на ньому мало не вся лівобережна група червоного війська. По ньому йшла також евакуація Києва. Десятки тисяч люду комашилися тут.

Знали це Денікінові генерали й намагалися перерізати шосе, замкнути нам дорогу на північ.

Маємо наказа одного дня:

«Ворожа піхота скупчується в селі, що недалеко лінії відступу. Треба вибити й відігнати геть».

Гаразд. Вирушаємо. Ось уже видно вітряки попід селом на узгорбі. Розсипався наш полк лавою, хоче кінною атакою взяти село. Проти вітряків саме червоній сотні припадає джигунистій. Попереду політком на своєму баскому коні відвагу показує. Вирвався кінь уперед, уже й не радий політком, бо онде, бачить, поміж

вітряками лежить ворожа розстрільня. Та командирського коня хіба вдержиш, коли він не звик ходити у шерезі?!

Летить сотня за політкомом, тільки відльоти червоні на вітрі мають язиками полум'яними...

Чекає напружено політком: ось зараз спалахне ворожа розстрільня пострілами, обпече його гарячим, і прийде кінець боротьбі за волю. Видно вже ясно сірі постаті на землі, видно онде командира, що ховається за рогом вітряка. Ось він подає знак, пахкає револьвер...

Що це? Розстрільня схоплюється на ноги, біжить навпроти кінної лави. Невже на багнети? Чи ви чули коли про таку сутичку? Гей, буде шаблям пожива!

Ближче, ще ближче. Політком наміряється вдарити якогось рудого бороданя з роззявленим ротом. Щось кричить—не почуєш, кінь навскач. Ледве встиг політком крутнути вбік коня перед самісіньким тамбовцем, в останню мить пізнавши його. Був би порубав, як лозу.

Ледве й сотня спинилась, здивована.

Підбігли тамбовці, розказують:

— Пізнали полк по червоних башликах, а то лихо було б. Забарились ми тоді коло цукроварні, хотіли ще потрусити панські льохи. Забрали нас денікінці, як курчат поночі. Командирів—у штаб Духоніна, червонарам звичайним—звичайна і порція: по двадцять п'ять шомполів. Попобили, а далі своїх командирів настановили й тягали з собою аж досі, мовляв—мобілізовані. Були б у своїй стороні—розбіглися б, а тут—куди подінешся? Ось і спіткали своїх, спасибі червоним башликам!

Розміняли ми офіцерів денікінських тамож коло вітряків і пішли далі знов із тамбовцями.

7/XI 1926 р.

КОЛИ БАТЬКО ПЛАКАВ

Горе Петрикове було невдержне.

Сьогодні, коли скрізь майорять прапори, коли вулицями плинуть радісні натовпи люду і всі товариші й товаришки співають бадьорих першотравневих пісень, коли в вікно б'ються плюскотливими хвилями звуки оркестрів—сьогодні лишатися вдома? Ніколи! Ні за що!

Петрик пробує встати з ліжка, але пекучий біль у нозі знову примушує його покластися.

Петрик — герой. Учора врятував життя сусідчиній дівчинці Фані. Мала ще вона, дурна. Вийшла з двору та й простує трамвайними рейками, якесь коліщатко паличкою жене. Ззаду трамвай дзеленчить, ось-ось наїде. А за трамваєм, його переганяючи, візник коня-рисака пустив на всю кінську рись. Не видно йому з-за трамваю дівчинки. Злякається вона дзенькоту, кинеться в бік з рейок — і саме попаде коневі під ноги...

Побачив це Петрик і кинувся до білого сміхотливого клубочку. Миттю перебіг вулицю, схопив Фаню на руки й виніс її з-під самісінької кінської морди.

Але чи то голоблею, чи то колесом таки штовхнуло його — і ось лежить тепер хлопчик з компресами на нозі, не може якийсь час ходити.

А знадвору чути, як туркочуть над містом величезними білими бабками аеропляни, як у суголосний хор зливаються маршеві пісні, як чітко крокують військові частини, ідучи на парад...

Очі Петрикові сповнюються сльозами. Він не може їх стримати, і вони солоним струмочком течуть по зблідлому журному личку. Мов крізь туман, ледве бачить він, як поволі одягається батько, збираючись на маніфестацію. Вчора зранку ще обіцяв він узяти Петрика з собою.

— Йтимуть залізничники повз нас — і ми до них пристанемо. Коло воріт дожидатимемо своїх. Дивись но — не проспи.

Не проспав Петрик, та не йти йому разом із татком. Гірка образа ще дужче стискає горло, видушує звідти хлюпотливі звуки.

— Чого плачеш, Петрику? Боляче? Перемінити компрес?

— Н-ні... Жаль-ко.

— Чого тобі жаль-ко, сину?

— Себе жалько. Що не піду...

— Нічого, Петрику, підеш іншим разом. Щороку справлятимемо перше травня й щороку святковіше буде воно. Ти ще малий, нагледишся.

— Я сього-о-дні хоті-ів. Там ве-е-село. А нога-а болить.

— Нічого, Петрику, це почесний біль. Це як на війні поранено. Не плач, сину. Перейде...

На батьковому обличчі лягли тіні якогось смутку. Немов щось невеселе згадав.

Він підійшов до вікна й широко прочинив його. Мов танцюючи, ввірвались у маленьку кімнатку звуки бадьорого маршу:

Дрижіть, недобитки ворожі,
Червона армія іде!

За військовою частиною темніє робітнича колона. Червоний прапор полощe на чолі, золотими літерами на сонці вигравае:

Наш паротяг, летить вперед!

Майстерна рука вигаптувала на прапорі паротяг, а на ньому за машиніста — Ленін.

Пильно вдивляється в далечінь — людське майбутнє. Це йдуть залізничники. Батько Петриків уже бачить знайомі обличчя, відрізняє знайомі голоси товаришів:

Від краю до краю не громи гудуть,
Робітників полки сполучені йдуть.

Він увесь висовується з вікна, наче плигнути хоче туди, між сині й чорні блюзи товаришів. Губи ворушаться, повторюючи беззвучно знайомі Франкові слова:

І поклик рокоче: вставайте, народи!
Прийшла пора, пора — день свободи!

Могутні погрозливі розкати пролетарського гімну, здається, ось-ось розірвуть маленьку кімнату, винесуть звідти, мов на крилах, усе живе туди, в багатотисячний робітничий похід.

Петриків батько одривається від підвіконня і сквапно хватає кашкета.

На обличчі урочиста піднесеність. Очі горять завзяттям, одвагою.

Раптом вони спиняються на ліжкові, де, згорнувшись у клубочок, зіщулилося маленьке Петрикове тільце. Личком припав до подушки. Худенькі плечики здригують від придушуваних риданнів. Рученята хапливо цуплять край плохенької ковдри.

Батько спинився.

Постояв. Тихо почепив кашкета на гвіздок і обережно сів на ліжко коло Петрика.

— Сину, не треба! Я буду з тобою. Втишся.

Не відразу це вдалося. Образа була надто болюча, надто вразлива.

Де ж пак: пропустити таке свято, лишитися самому, коли все місто на майдані, все місто поломеніє в прапорах, купається в піснях і музиці!

Отак може скривдити доля! І за що? За що? Горе щоразу наново стискує Петрикові горло, і він не може дивитися на батька, він знов ховає личко в подушці. Такий жаль на себе, такий жаль!

Шорстка батькова рука ніжно гладить його біляве волосся.

— Заспокойся, сину! Ось заспокойся бо. Оповім тобі, як колись я так само плакав з образи й досади.

Батько плакав з образи й досади? Батько плакав? Отакий мужній, суворий, великий, наче з металу скутий чоловік — і плакав? Неймовірно! Батько жартує. Цього не могло бути.

Петрик крізь пальці, розмазуючи по щоках солоні сльози, дивиться на батька зачудованими очима.

Батькове обличчя серйозне, задумане. Очі дивляться кудись немов далеко-далеко, пірнаючи в давні спогади. Губи суворо стиснені.

— Розкажи, тато, що тобі було скоїлось? Мабуть, дуже боляче, що ти плакав?

— Боляче, синку, ой, боляче... Слухай тихенько, яке мені було колись свято.

— Твоя мати служила тоді за вбиральницю на одній невеличкій станції. Ти був зовсім маленький, як ота Фаня, ще навіть менший. А я їздив тоді за кондуктора на товарових поїздах.

Була війна. Та війна, що звільнила робітників від буржуазії — громадянська.

У робітників було військо — червона гвардія, у буржуазії — біла.

І от білі захопили ту станцію, де була твоя мати. Ми, робітники, вирішили звідти вигнати білих, бо на тій станції було багато військового майна, що потрібно було для повстання.

Вночі розпочали ми наступ. Тихо підкрались до станції і кинулись на ворога з бомбами. Він не сподівався цього і взявся тікати до містечка, що було за кілька кілометрів від станції... Там стояв великий загін білогвардійців.

Ми розділились на дві частини. Одна повинна була забрати зі станції різне майно, зброю, харчі, телефони, все, що потрібно для війська, і повезти назад, до сусідньої станції, де був наш повстанський штаб.

Друга частина мала переслідувати ворога, одігнати його геть і не дати пошкодити праці першої частини.

Твоя мати лишилась допомагати товаришам перев'язувати поранених, а я подався з гвинтівкою відганяти ворога. Не встиг навіть привітатися з нею, пару слів сказати...

Ми бігли вздовж узенького шосе, що вело до станції від містечка. Воно ледве сіріло в нічній темряві, і тільки старі верби обабіч здавались якимись потворними страховищами.

Коли-не-коли ми спинялися, лягали на холодну землю й хапливо стріляли в чорний морок. Звідти ляскали одвітні постріли, жалібно дзижчали й ф'юкали кулі, інколи викрешуючи іскри на шосейному бруці. Замовкали.

Ми знову зводились на ноги, бігли вперед, спотикаючись на рівчаках та межах, падали і знов стріляли.

Я відбився якось геть убік, на поле, ще й далеко вперед од своїх. Запалився.

Ліг у рівчаку, чекаю, поки наздоженуть товариші. Гвинтівка аж гаряча від стрілянини. Міркую: вернуся назад, візьму твою матір, візьму тебе, завезу десь далеко від фронту, щоб не трапилось яке лихо.

Аж чую — рідші стали постріли. Там, там. Там, там. Припинили, мабуть, товариші переслідувати ворога.

Зірвався на ноги, хотів доганяти своїх.

Раптом щось опекло ногу — ти пам'ятаєш, як ми купались, я тобі показував дві біленьких плямки під колінами?

Упав на рілля. Несила йти з перебитою ногою. Аж зуби стиснув від злости, бо ж і куля, здається, була з нашої сторони. Так, у пітьмі випадково мене натрапила.

Почав я поволі плазувати назад до станції. Тягну за собою ногу, немов не свою. Що здорова людина зробила б двадцять кроків, я — один. А тут ще пооране. Дерешся по скибах, мов човник на буремних хвилях. Кров цюрчить, мокра холоша аж до п'ят. Подер сорочку, зашморгнув туго ногу вище коліна, щоб кров туди не збігала. Аж заніміла нога, стала важка, мов колода.

Ледве дістався шосе. Знепритомнів. Скільки лежав — не знаю. Прийшов до пам'яті — зовсім тихо стало, а темінь — ще гірша. Тільки зорі десь високо кліпають, мов живе небо, і ходить там хтось із тисячма ліхтариками, коливається. Коливається і в мене в голові, аж вадить. Пити кортить — кров би свою ссав.

Останні сили зібрав, поплазував гусенню по шосе далі. Вже й здорове коліно на бруці до крови збив. Наче голою кісткою ступаю.

А найгірше було, як місток по дорозі трапився через канаву з водою. Розібрали його товариші уходячи, щоб ворогові пошкодити путь. Самі бруси лишилися, що на них дошки були. Попоморочився я на тих брусах, прокляв був усе на світі. Це не те, що ти на залізничих рейках бавишся. Там падати нікуди і дві нозі в тебе...

Батько встав із ліжка й нервово заходив по кімнаті, збираючи спогади.

По щоці бігала мишка. Кулаки стискалися, наче до бою із кимось.

Петрик завмер, вражений батьковим оповіданням. В уяві темна, як порожня топка, ніч, гола, холодна земля і на ній самотня, безпорадна людина лишає по собі кривавий слід. І ця людина — батько!

Петрик молитовно склав рученята, притиснув їх до грудей — ось-ось звідти вискочить маленьке, переповнене любов'ю до батька, гаряче серце.

— Далі, ну, далі!

— Далі, сину, було ще гірше... Не знаю, скільки часу я ліз по шосе, бо кожний крок здавався довгий, як цілий перегін, а кожний віддих — як гудок коло семафору.

І раптом почув гуркіт поїзда десь там близько станції. Очевидьки, прислали із штабу забирати здобич та наш червоногвардійський загін.

Серце мені стиснуло: ось поїдуть, а я лишуся тут на дорозі загибати, а, може, заберуть беззахисного вороги.

Ні, не беззахисного! Гвинтівку не кинув, дарма що перешкоджала лізти.

Надумався так: коли вже доведеться в полон іти, застромлю собі в рот, ногою гачок натисну — не візьмуть живого...

Так вирішив, а сам чим дужч плазую, як собака з перебитим задом. Вже й болю наче нема — одна думка: якнайскорше до станції, до своїх, хоч так, щоб голос почули.

А там, чую, паротяг ворушиться, по станції, видно, вагони збирає. Далеко вночі чути, як дихає важко машина, як гуркотить на скріпах колесами.

Зачули, мабуть, той гуркіт у містечку і білогвардійці.

Гохнуло щось в далені, а потім —

шу-шу, шу-у, шу-у —

летить гарматень та як гупне десь півкілометра назад мене

Я так і прикляк до землі, та не встиг і спам'ятатися, як другий гарматень летить, вогняним фонтаном на шосе спалахує.

Ніде сховатися. Гола, рівна земля, тільки рівчачки неглибокі наобабіч шосе. Скотився туди й лежу, трусюся, мов щеня закинуте...

А ворог добре ціляє: один по одному гарматні вздовж шосе лягають та все ближче до мене...

Триста метрів, двісті, сто...

Ось черговий упаде саме коло мене — і годі мучитись, прощай життя!..

Аж похололо, заніміло всередині. Язик, горло, губи сухі стали, мов ремінчаті. Очі заплющив, а в них колесом сяйво якесь миготить, мінится...

Ж-жах! Розірвалось десь спереду, і дрібні камінці — на спину, на голову. Буду живий! Перелетіла смерть...

А так було прикро, образливо стало, що загину отам по-дурному, що вб'є мене, вже пораненого, недалеко збавленої станції, де товариші, жінка і ти, любий Петрику,— так образливо, такий жаль мене взяв на себе, що я вже тоді мало не заплакав. Не було тільки часу: щойно стисло в грудях, засвербіло в горлі — аж тут і набій вибухнув. Відлягло тоді...

Блискучими очима дивився Петрик на батька, переживав його пригоди, порівнював:

— Це, тату, як зі мною вчора: і подумати нічого не встиг, як візник налетів. Так і покотився я по бруку. Тільки я плакав. А ти, тату, коли ж ти плакав? Ти ж тоді врятувався?

— Та вжеж, сину! Адже бачиш мене живого й здорового... Врятувався я тоді швидко. Після того набою, що страху мені завдав, стрільнув ворог іще кілька разів — уже по самій станції влучив. Останнім гарматнем у самісінький станційний будинок поцілив. На тому й заспокоївся. Боявся, видимо, що ми по шосе наступатимемо на містечко — ось і обстріляв дорогу, щоб йому стріляло під усі ребра!..

— Та як же ти врятувався? Мабуть, ешелон не встигли відправити, не квапились? — запитав хлопчик сумного батька, що сидів тепер кінець столу, зіпершись на долоні й похиливши голову від журних споминів.

Маніфестація пройшла десь далі. На спорожнілій вулиці була тиша, тільки десь угорі глухо турчав авіаційний мотор, та здаля басовито гула промова з голосномовця.

— Що, Петрику? Так, так: на станції наші квапились, злякавшись обстрілу. Але я догадався: узяв гвинтівку й почав раз-по-разу стріляти в повітря. Наші подумали, що ворог узявся наступати, і вислали розвідку. Я до неї обізвався і мене принесли на станцію.

Знов замовк батько, пригадуючи давноминулі картини, вразливі події.

Встав, машинально пройшов по кімнаті, машинально сів на ліжко і поклав шкарубку руку синові на голову. Мов не тут батько, мов перенісся ввесь туди, на далеку, беззвісну станцію.

— А коли ти все ж таки плакав? — тихо, несміливо спитав Петрик, почуваючи, що торкається болючої, розятреної рани.

— Там, сину, вже на станції... Мене принесли непритомного — поки несли, знову кров цівкою пішла — і

поклали в вагон з іншими пораненими. Один гарматень особливо багато шкоди заподіяв — той, що в будинок влучив. Побив багатьох...

Лежу я, нічого не чую, нічого не знаю. Коли паротяг вагона штовхнув — причеплював, либонь, до поїзда. Від штовхунця того мене качнуло, і я боляче вдарився пораненою ногою об свого сусіду — покотом у товаровім вагоні лежали.

Різкий біль до пам'яті привів. Чую — стогін навкруги. Клятий паротяг усім болю завдав. Темно, не видно, хто стогне.

Питаю сусіду:

— Чи я, часом, не вдарив?

Мовчить сусіда, не обзивається. Лапаю його рукою — його рука коло моєї лежить, холодна, задубіла. Мертвяк.

Одсунувся я трошки, щоб знову не вдаритись, сам кричу:

— Гей, хто там на колії живий? Дайте води пораненим та світла якого.

— Почекай, товаришу,— хтось відповідає,— ось складемо поїзда — все буде. Треба ще жінок та дітей забрати, поб'ють білі, як залишимо.

І справді, думаю, як це твоя мати, Петрику, та ти в мене з пам'яті випали? Чи ж не за вас я бився, муки приймав, а тепер тії муки ввесь світ заступили.

І лежу вже мовчки, не ворушусь.

Сують наш поїзд з колії на колію, щось гомонять там на рейках, носять, вантажать, вагона паротяг знов штовхає, гримить буферами.

Терплю, тільки ще від мертвяка відсовуюсь.

Коли риплять двері, лізуть у вагон кільька товаришів з водою, з полотном для поранених, ліхтаря світять.

Один до мене нахиляється, питає:

— Ну, в тебе як? Повернись бо трохи, присвічу, подивлюся.

Повертаюся я лицем до мертвяка... ой, Петрику, то була твоя мати!.. Її вбило тим останнім гарматнем, коли вона в залі поралась коло поранених.

Тоді я заплакав, сину, ось тоді я заплакав...

Петрик уже давно плакав, мовчки, беззвучно, не рухаючись, поливаючи сльозами батькову зчорнілу руку.

А на вулиці чітко вибивав такт піонерський барабан і молоді голоси юно викликали:

Ми на зміну всі підемо,
Клятьбу здійснимо травневу

1/IV 1927 р.

ПРИМАРА

I

Колишня панська економія, а тепер — великий радгосп. Колишня мурована стайня, а тепер — м'ятний завод. Колишній — та хто зна хто він був колись?—а тепер завідувач радгоспу голосно чхає на заводському горіщі:

— Щоб йому добра не було, цьому паху їдкому!

І проз хмари пахущого пороху, повз товстелезні, густо напхані м'ятою п'ятипудові чували продирається до виходу. Їдкий пах ріже очі, пеленою рясних сльозинок застилає зір. У тій пелені сум'ятяться дивовижні страховища—зігнуті постаті селян, що говіркою юрбою сунуть і сунуть на просторе горіще, тягнуть сірі копиці чувалів. Чувала зливаються зі згорбленими спинами, ноги здаються тонесенькими шпичками під незграбним товстючим тулубом без голови. Страховища чхають, кахикають, голосно лаються...

— А гей, бережись!

Чиясь висока постать тернула завідувача об плече і за мить сіро-зелений струмень м'ятного листя курним водоспадом полився в розчинений люк у помості. Зажерливе горло люку ковтає сировину, мов пічна паща лопату дрібного вугілля—і нема краю м'ятному потоку і ніяк не закидають доповна селяни залізних чанів, що

під горіщем випнули свої черева,—аж до герметичної покришки в люці.

— А гей, бережись!

До завідувачевих ніг безсило падає зібганий порожній чувал, а чиясь висока постать хапає другий, смикає когтистими пучками зашморг,—і знову водоспадно ллється в чорну пащеку сіро-зелене запашне листя. Люк немов зідхає і з нього мрячливою хмариною вилітає пара. Це в чани нагнітають її з паровика, і з випареного листя стікає на дно брудний, м'ятний розчин, щоб потім, у холодильнику, сплила на гору дорогоцінна ясно-бурштинова м'ятна олія.

Як просто, але чого коштує ця простота! Це ж він, Сисой Антіпов, оживив мертву стайню, пробив селянськими возами глибокі колії до багатого тепер радгоспу. А було... На мить спиняється, самовдоволено гладить чорну борідку.

— А гей, бережись!

Знов чиясь похаплива постать штовхає плече сірим тілом чувала, і Сисой бачить на похилому обличчю лихе, пронизливе око. Це не звичайний сердитий зір людини, що їй перешкоджають працювати, стоять на дорозі. Проз м'ятну куряву метнувся він крицево-холодною голкою і зник, лишивши в пам'яті роз'ятрену болючу уразку.

Отруйний м'ятний пах нестерпно лоскоче пересохле горло, викликаючи сухий дряпливий кашель. Далі лишатись тут несила, але якесь бентежне почуття змушує оглядатись назад, шукати в мряці серед нагромаджених куп сірого лантушшя той несподіваний гострий погляд, лиху вістку незнайомої зігнутої постаті. Пихливі гордощі кудись безповоротно повіялись. Натомість постав сум'ятливий острах, незрозуміла пригніченість. Загрозливий зір пронизав десь глибокі таємниці давніх призабутих спогадів, звихрив їх мятушливим смерчем—і визирав звідти, пекучий, жалкий.

— Ото напасть! Що це зі мною?—Мало не вголос промовив Сисой, озираючись востанне при виході.

Він щодня обходив усе господарство, зазирав заботящим, хазяйським оком в усі закутки просторого двору, в хліви, возівні, майстерні, але найбільше спинявся тут, на м'ятному заводі, його улюбленій дитині. Може, ще й не тому тільки... Там бо внизу, де стоять метрові сулії з золотавою м'ятною олією, де крізь очисні лієчки стікає вона, прозора і ясна, бурштиновими краплинами,—над ними схилилась ніжна дівоча постать.

Сисоєві тридцять років і його дуже тіло не згідно на самітність, його м'язи не знесилюються в щоденних клопотах і почуття його не обмежуються любов'ю до радгоспу.

Та й червона хусточка робітниці ніби вицвітає, блідне, коли він наближається до неї,—так шаріє кровистим полум'ям її незаймане обличчя, так іскрять ся неприхованою радістю очі. Вони мають побратися,—це вже кінче вирішено. Щаслива життьова путь мариться Насті. Він, такий сміливий і розумний, поведе її, юну комсомолку, товариською рукою допомагаючи стати серед рушіїв могутнього творчого руху. Як треба буде, вона піде на будь-яку жертву заради нього... Ні, хіба ж можна таке комсомольці говорити? Звичайно, не заради нього—заради... Але ж і він такий любий, такий хороший.

Млосна ніжність оповиває всю істоту Настину м'якими обіймами, і вона недобачає, як лле прозору рідину в уже сповнену до краю сулію і як розпливаються долі масними плямами олія.

— Що робиш, Настусю?—застережливий та разом ласкавий голос вертає дівчину до дійсности. Вона хапливо висмикує переповнену лійку з сулійного горла і встромляє її в сусідню порожню посудину. Її руки обливає масна рідина, але Сисой не зважає на це й міцно пригортає дівчину до себе. На губах ув обох їдкі м'ятні випари, але вони забувають про це і проз вільгість губів почувають свіжі, молоді зуби.

— Отак би й задушив тебе!

— А з ким би тоді жив? Пусти, навіжений, бо вимащу! Ще й побачать,—кидає полохливий зір у віконце, що виходить з цієї маленької кімнати на двір, де завізно від цілих валок селянських возів—чергового щоденного транспорту м'яти.

Сисой стежить за її очима і йому ввижається, ніби в віконці мигнула якась тьмяна постать. Випростовується, спалахкує гнівом:

— Наче на п'ятах хтось ходить. Примара чортова!

— Що ти, любий? Яка примара?—лякливо запитує дівчина, здивовано поглядаючи на суворо стиснуті брови, на різку зморшку на лобі.

— Нічого, Настусю... Так, увижається казнащо. Неначе вистерігає мене якийсь тип.

Стурбована порада:

— Дивись, мо й справді якийсь куркуляка хоче помститись. Адже радгосп мало їм добра дає.

Сисой уже заспокоївсь і роздумливо каже:

— Так. М'ята багато бідареві допомагає, недурно її демократичною рослиною звуть. Є чого глитайні ремствувати.

— Тобі шана за це,—ніжно пригорнулася Настя. Тепла хвиля пробігла по жилах, пристрасно допавсь Сисой до рожевих губ, одриваючись на мить, щоб гарячково прошепотіти:

— Прийдеш? Прийдеш сьогодні?

Десь близькі кроки—і Настя нашвидку пригладжує зім'яту червону хусточку, а вона така бліда супроти розпалених щік, супроти іскристих зіниць, що без слів кажуть:

— Таж прийду. Хіба можу не прийти?

А Сисой повертається з удавано діловим виглядом, заклопотано ніби зазирає в лійки і наказує робітникові, що зайшов був до кімнати, принести ще якусь пару порожніх посудин.

Той бачить попідстінню цілий шерег ще неповних сулій, здивовано знизує плечима, але кориться наказові й неохоче йде із кімнати.

— Бачиш, який ти!—попрікає крізь придушений сміх дівчина,—мало не засипались. А ще завідувач: цілується з робітницями по кутках. Дивись: бюрові осередку перекажу.

— А я перекажу, що ця робітниця олією долівку мастить. А ще комсомолка—не вміє державне майно берегти.

— Ну, йди вже, бабію бабієвичу, не заважай працювати!

— А ти слухай, що начальство каже: прийдеш увечері?

— Ой, бюрові перекажу, ой, перекажу!

Жартує дівчина, а самій так сумно стає, коли лишається на самоті, така злість бере на ті краплини м'ятні, що поволі, ледь-ледь крапають, ніби навмисне віддаляючи побачення.

І не знати: чи то перше палюче кохання, чи їдкий м'ятний пах навертає сльозинки, і чи то сльози радости першого дівочого щастя, чи сльози жалю, що так довго, так безкрайньо довго тягнеться клятий час. Ой, несила діждати—і падає шкляна лійка з тримтливих рук на поміст. Різкий дзенкіт шкляних дріб'язків гостро коле зляканe вухо, мов сигнал на якусь небезпеку.

Настя низько схиляється, збираючи розбите на гамуз шкло. Губи зблідли, на них неприємні, їдкі м'ятні випари.

II

Сисой ішов двором і нервово торгав чорну борідку. Серце ще напружено гнало збентежену кров, і вона теплими хвилями билася в дужих м'язах, стукала в жилках на скронях.

— Гарне дівча! Добре буде з нею. Любить так наївно, самовіддано. Ось тільки бороду мою зневажає,—посміхнувся, згадуючи, як сіпала була вона його за цю чоловічу ознаку і примовляла переконливо:

— Ну ти ж молодий, ну на що тобі оця цап'яча прикраса?

— А от хочу старим виглядати, поважнішим...

І справді поважно, по-хазяйському виступає поміж селянських возів, що сірими копами вкрили ввесь просторий двір.

Раптом відчув щось неприємне між плечима, наче шкрябає щось, торгає холодними пальцями, кличе — обернись!

Обернувсь таки і здалося, ніби десь далеко з-за воза визирнула чиясь голова в баранячій шапці й гостро вколола лихим оком.

— Знов тая примара! Та що ж воно ввижається, бодай йому добра не було?!

Швидкою ходою туди, де манячила була бараняча шапка,—аж там вже нікого нема. Гніда, сливоока конячина хрумкає сіно і нетямущим вогким поглядом довірливо позирає на збентеженого Сисоя. І вуха в неї розчепірчені широко, немов в ослюка, наче й слухати їй щобудь ліньки, наче насторожуватися ні на що аж ніяк не треба. Життя йде своєю ходою, а вона—хрумкає сіно.

— Чи не страхополох я,—вилаявсь у думках Сисой.— Ну, чого збоягузив? Кого шукаю?

Пішов додому, соромлячи себе, але десь у глибині сидів шашіль і точив ненастанно свідомість, турбував якоюсь невідхильною небезпекою.

Узяв газету—нудно, плигають чорні карлючки перед очима, свідомість не нотує того, що подають очні нерви, не в'яже окремих слів у думки, в речення.

Уже звечоріло і в вікно видні кострища, що розвели селяни внизу, біля ставу. Певно, здалека приїхали й хочуть тут підночувати, щоб уранці тягти по світлому додому. Жовтавими гадючками в'ється між темних вербин полум'я і химерними тінями ворушаться біля нього селянські постаті. Хто підкидає хмизу, хто щось мішає в казанку.

Сисой довго дивиться в вікно, пильно приглядаючись до темних постатів.

Зіщулені очі починають боліти, в них миготять швидким колом проміняті зірки.

— Та чого це я? Гайда до роботи! — Раптом гонить невтомного шашеля Сисой і причиняє віконниці, наче вони відгородять його від непокійних думок.

Розгортає радгоспівські книги і намагається зосередити увагу на річному звіті. Цифри плигають розхристаними рядками і ніяк не підсумовуються, не набувають реального змісту.

— От добра б йому не було! Рознервувався до краю. Хоч би Настя мерщій прийшла.

Підвівся і почав міряти важкими кроками кімнату з кутка в куток.

Як домовина кімната — несила бачити це сліпе вікно. Підійшов і знов відкинув віконницю.

І знов біля ставу, під темними вербинами жевріє багаття і витанцьовують мовчазний танок химерні тіні людей. Тільки це вже не селяни, не мирні вози з м'ятними чувалами. Ні, це в лісовій гущавині повстанський загін ховається від гетьманського війська. Це стоять кулеметні тачанки, а коні майже ніколи не скидають з себе кульбак, тільки коли-не-коли верхівці попустять їм трохи попруги. Метушливі тіні повстанців крутяться коло вогню, як нічні метелики, і не знають, що той огонь зраджує їх, що ось ворог виглядає з кущів, оточує червоний загін, лагодиться його знищити, залити димливою кров'ю лісову галявину.

Ах, оці спомини, ці жахливі спомини! Чого це пнуться в голову сьогодні? Як тоді розірвалася перша сигнальна бомба...

Короткий стук у двері так зійшовсь із нервовою ходою Сисоєвих спогадів, що він увесь на мить похолов і по чудному високим, тремтливим голосом скрикнув:

— Хто, хто там?

— Це ж я, одчини!

Перед Настею бліде обличчя в чорній рямці бороди й волосся. Стурбовані очі з поширеними зіницями вдивляються пильно в пітьму поверх Настиного плеча, немов угледіли там щось жахне.

— Що з тобою, чого ти такий?

— Не знаю. Мабуть, оці випари отруйні, шкідливі. Голова болить.

— Чому не обіймеш? Який ти... нечемнюго!

— Знаєш, Настусю, поїдемо звідси десь далеко, в Росію, на Сибір...

— На батьківщину захтів? А я ж думала — принатурився зовсім на Україні. Та чого їхати, коли ти так любиш радгосп, завод? Чим тобі тут погано?

— Отже погано стає, Настусю... Мабуть тому, що людина завжди кращого шукає... Та й себе шкода коло тої отруйної м'яти...

— Чи ба! Сам колись казав: іди на завод, ставай за робітницю, годі з курями панькатися, а тепер...

— А тепер моторошно мені щось стало, непокійно і за тебе й за себе. Наче насуває якесь лихо немилосерде, невідхильне, як сама смерть.

— Та що ти, любий? Не лякай, не турбуй.

Пестила, ласкала, як мати малого. А він, великий і дужий, стояв навколішках перед маленькою ніжною дівчиною, поклавши голову на м'які теплі стегна, а вона гладила його чорне волосся і вгамовувала біль пестливими словами, повільними оксамитовими руками.

І наче вщухав біль, ховався кудись клятий шашіль. Сисой пригортав міцніше дівоче тіло, жадібно вкривав гарячими цілунками обличчя, шию, плечі, груди, соромлячи й дивуючи дівчину, незвиклу до проявів пристрасного чоловічого почуття, пробуджуючи і в ній теж гарячкову жадібність.

Між ласками повторював:

— А таки поїдемо звідси. І що швидше, то ліпше. Знаю, що далі тут жити не зможу. Тут жах, тут якісь примари старого!

— Ну, якого старого? Тут усе нове, все створене твоїми руками. Схаменись, не лякай, поцілуй мене ще...

Стомлена незнаними досі ласками вертала Настя додому, в будинок, де жили робітниці, лишивши коханого на самоті з розвихреними нервами, з гарячою

головою. Вона не знала цього й швидко заснула молодим спокійним сном. На білій подушці жевріло ясне, щасливе обличчя, а на спинці ліжка соромливо бліда червона хусточка.

III

А Сисой снить тяжкими турботними снами. Нервові рефлекси змушують сонне тіло жити ніби справжнім життям, рухатися, застигати в одчаю, боротися. Нерухомі губи беззвучно кричать, нічна тиша породжує стогін і зойки, заплющені очі бачать наявне сплетіння картин, бачать інших людей і себе між ними...

Ось ізнов на галявині червоні повстанці. Аж у далекі, ген-ген за лісом принишкли села чути ляск пострілів, тахкіт кулеметів. Зрадливе кострище робить з повстанців ясну мету. Їх розстрілюють спокійно й методично, як мішені в тирі. А вони безладно посилають свої кулі в пітьму, не бачачи нещадного численного ворога. Кільце гетьманців стискається, виходу немає і на лісовий галявині росте купа трупів. Поранені плазують на землі, безпорадно шукаючи криївки, вдираються в колючі кущі, намагаються присипати себе торішнім листям. Дарма! Ворожий багнет налапує їх у схованці, проколює око, живіт, горло. Їх не закопають—кому яке діло до повстанського падла?—і буде добряща й довга пожива лісовим хижакам...

Але тепер, уночі,коли затихли останні постріли і примовк стогін ще невбитих, недоколотих повстанців, гетманський табір розташувався після кривавої перемоги тутож, у лісі, розклавши свої багаття, перенісши на них жар з кострища повстанського. Тут грає гармонька, співають переможці веселих пісень.

Десь сваряться за чоботи:

— Та тобі ж вони замалі, опудало горох'яне! Віддай мені.

— Бач, легкий на прибуток! Іди сам стягни.

— Та й стягну, подумаєш! Де там їхній отаман лежить, здається, в жовтих був і тужурка шкіряна?

— Еге ж такий! З борідкою чорною, блідий. Під дубом тіллястим, чи що...

Висока постать поволі підводиться й крокує в темряві до високого дуба.

Але до шкіряної тужурки на галявині вже тягнуться в пітьмі чиїсь пожадливі руки. Вони не стягають її з отамана, але хапливо нишпорять по кишенях, шукають, мабуть, грошей. Та ні — хіба гроші мали тоді якусь ціну? Чоботи були дорожчі за гроші, револьвер — дорожчий за чоботи, бо зі зброєю будуть і вони, і всяка іншина. Руки мародера налапують у кишенях якісь папірці, спритно перегортають, ховають їх. Мародер підводиться, хоче йти, але раптова думка спиняє його:

— Хіба такі важливі документи носять просто в боковій кишені? Десь мабуть у підкладці, в комірі, в чоботях, під підошвою.

Темна постать знов схиляється над повстанцем із блідим обличчям, облямованим чорною борідкою, наступає йому міцно на живіт і тягне за чобіт. Отаманове тіло ще не задубіло, але нога здається важкою, немов з олива. Ступня не гнеться і руки мародера зриваються з закаблуччя. Він хапає ножа і пробує відтяти підошву. Нігті лізуть у діру, і начебто не від чобота — від самої ноги віддирають шкіру. Радісний оклик тихо звучить у пітьмі — гадка справдилась, під стелькою лежать якісь акуратно згорнені папірці. Мародер підводиться знов, урадуваний знахідкою, і чує поблизу кроки.

— Хто там?

— А ти хто? Стій, бо стрілятиму.

Зброї нема — один ніж. З револьвера вночі всі набої повистріляв. Треба стояти, бо справді ще вб'є.

Наближається другий мародер, гвинтівка на першого цілить.

— Свій, попусти!

— Який там свій? Світи сірника, ворушись!

Тремтливими руками доводиться запалювати сірника. Згортає долоню так, щоб світло падало на супротивника, лишаючи себе в тіні. Друга долоня міцно цупить

ножа. Сірник освітлює тьмяним вогником мертвяка. Чорні тіни плигають на блідому обличчі. Воно наче всміхається кривою посмішкою. Може, це й не мертвяк? Біліють з розірваного чобота пальці. Чути брудну лайку:

— Що ж ти, сукин син, чоботи спаскудив? Скидай тепер свої, в ріт тобі свинячий хвіст!

Миготіння сірника плигає на дикому заростому обличчі. На ньому злісні, пронизуваті очі. Свій, чужий — такому однаково. Чоботи дорожчі за людське життя...

Раптовим пострілом думка:

— Загину, не втечу, як намислив. І на мені ж бо чоботи — жовті...

І рука з ножем просто в око небажаному свідку. Тяжкий стогін, шелест упалого тіла — і швидкий тупіт утікачевих ніг. Десь з-під куща оклик невидного вартового, одинокий постріл в пітьму — і тихо все в лісі, тільки на галявині ще чути перебори гармоньки і хватський приспів:

Гех, яблочко, да куди котишся?
Як до нас попадеш, не воротишся.
Гех, яблочко, да сахаристое,
Як зарізав, убив комуніста я!

IV

Ранок другого дня видався прозорий, дзвінкий. Маленькі павучки вирядились у свої далекі мандрівки на бабиному літі. Його липучі нитки розносив легенький вітрець скрізь по дорогах, чіпляв на дерева, кущі. Іноді повітряна нитина відважного мандрівника попадала в ясне сонячне проміння і вилискувала тоді серед ніжно-блакитної прозорости мініятюрною веселкою. Ще подув — і веселка зникає, стає невидною і летить десь далі в невідомі простори. Чи знайде притулок, чи загине беззвісно?..

Як ішла Настя на працю, раптом стало лоскотно на рожевих щоках. Торкнула рукою — тонке павутиння, і на маленькому білому клубочку творець дивовижного приладдя. Зняла обережно нитинку з обличчя і по ній забігав стривожено павучок, не знаючи, куди притулився

його повітряний корабель. Настя подула на бабине літо — понеслося воно знов над землею в невідому путь...

— Отак і з Сисоєвою працею. Скільки сил прикладав, снуючи тут свое мереживо. І от зачепилось за якусь примару...

Замислена йшла дівчина і не знала, що саме тоді, за кілька кілометрів від заводу, в містечку, що правило за районний центр, із самісінького ранку відбувалось засідання у райпарткомі. Багато справ там набралось, а найголовніша — вибори на партконференцію. Давно вже сидять члени парткому, і вже коливається в невеличкій кімнаті сивий цигарковий туман, вже почманіли присутні й безладно відгукуються на слова секретаря.

— Думаю, що треба нам намітити між інших кандидатів Сисоя Антіпова. Хлопець діловий, серйозний.

— Хто, Сисой добрий кандидат? Відлюдок він якийсь. Сидить у радгоспі, мов слимак під листом, від усіх ховається.

— А господарку проте хто поставив? М'ятою тепер увесь район прославився.

— А може хто не знає про нього? Зачитати анкету?

— Читай, читай. От я не знаю, недавно ж бо тут.

— Отож... Антіпов Сисой Потапович, років тридцять вісім...

— Бач ти! А так ніби й молодший, дарма, що борода густа...

— Не перебаранчай! Років тридцять вісім, а родом із Пензи, слюсар.

— Із Пензи? Ото б заклявся, що чистісінький українець.

— Оце йому й плюс. Бачте — з росіян, а як зукраїнізувався, коли ми тут самі мішаємо горох із капустою — не розбери-бери.

— Ану далі без моралі! Чого проповідуєш, самі знаємо.

— Знаєте та не добираєте. А він до того запільним робітником був... Треба кращого кандидата?

— Не треба, пиши, згодні!

— Пиши Сисоя, червоного директора м'ятного!

Гомін у маленькій кімнаті секретаря. Купи недопалків збільшуються, справ доводиться розв'язувати багатенько. Що ж — у центрі півтора десятка наркоматів, кільканадесят трестів та профспілок — а всі ж ці справи і в районі. Що великим кораблем кермувати, що човником,— однаково клопоти, однаково робочий день повний, спати ніколи. Один телефон у секретаря, отож і дзеленьчить цілісінську добу, з усіх сільрад, з розкиданих по району заводів, радгоспів, колгоспів несе вістки, запитує для партійців порад, наказів.

Дзеленьчить він і зараз настирливо, тривожно якось.

Секретар поволі підводиться й простує до стінки, де молоточок метляє невгамовно між двома блискучими дзвониками.

— Та годі бо! Слухаю. Що? Що? Вбивство? Кого вбито? Товариші, в радгоспі нещастя! Їдьмо мерщій. Коней з райкому! Кличте начміліції...

Юрбою вискочили парткомці на вулицю і за скільки часу, схвильовані жахною новиною, хльоскали коней, поспішали грузькою осінньою дорогою до радгоспу.

Несподіванка приголомшила — ніяк не могли добрати причини нещастя. Похмуро мовчали. Тільки но говорили про Сисоя Антіпова, кандидатом намітили — і от... І як це сталося?

V

А сталося справді несподівано, безглуздо, раптово, як землетрус, як вибух на заводі — і скалічило людське життя...

Сисой прокинувсь з тяжкою головою. Завжди червоні від м'ятної отрути повіки ще почервонішали, наллялися кров'ю. Вона наче згорнулася чорними клубками і давила на мозок, ледве протискувалися в жилах. Нічні привиди знесилили нерви, і вони стали якісь байдужні, нерефлекторні, наче звисли геть по тілу безсилими нитинами. І вся істота обважніла, згрубіла.

— Наче чувал отой м'ятний,— схарактеризував себе Сисой, даремно намагаючись освіжитись холодною водою.

І не пішов, як завжди, зразу до контори, а спустився геть до річки пройтися, провітрити очманілу голову. Ішов луками, жадібно вдихав у легені прозоре осінне повітря, стежив очима бабине літо.

Геть далеко занесло думки й далеко зайшов був Сисой, поволі йдучи зеленим берегом тихенької річки. А навпроти, у лузі давно стежили за ним пастушки. Земля там куркулів місцевих, а межує з радгоспівською. Частенько заходила в шкоду худоба і не раз пастушкам діставалось від Сисоя і від батьків чи хазяїв, що платили за тую шкоду. Не люблять пастушки Сисоя і виспівують тепер голосно, ховаючись у кущах, на противному березі:

Ой, Сисою, ой, Сисою,
Котись звідси ковбасою!

Хода думок перервалась. Сисой гірко посміхається:

— Бач: і ці женуть звідси. Треба таки їхати з України геть. Тут спокою не буде. І чого це я тут осів?

Повернув назад до заводу, а в вухах ще довго лящали хлоп'ячі голоси:

Ой, Сисою, ой Сисою,
Котись звідси ковбасою!

Приспішував кроки, наче дійсно втікав. Приглушував сум і намагався ізгадати поточні заводські справи.

— Ач загуляв, мов паничик якийсь. А в конторі, мабуть, селяни на гроші чекають. Треба ордери підписувати...

І справді — коло контори стояв чималий гурт підвідників: хто з учора лишився, хто вже й сьогодні приставив новий транспорт м'яти.

Звична картина ввела Сисоя в буденну колію. Зайшов у свій «кабінет» — маленьку клітинку поряд канцелярії — і сів розбирати папери. Двері рипіли й пускали по одному то когось із службовців радгоспу, то селянина-плантатора умовитись про приставку м'яти, одержати

гроші за сировину. Години летіли розмірено, як хвилі на морі, як дзигареве вагадло. Неспокій і сум покинули Сисоя і він захопивсь звичною працею, іноді лише позираючи в вікно, звідки видно було заводський корпус: мерщій бо кінчити тут, піти подивитись туди, де шум машини, де гомін, де Настя...

Раптом перед очима бараняча шапка. Щільно причиняє двері й стає перед Сисоєм високий, грізний. Єдине око пронизувато вп'ялося в Сисоєве обличчя, лихе, насмішкувате.

— Пізнаєш? Я пізнав, дарма, що бороду завів. Бородою злочин не вкриєш.

— Чого... чого тобі треба?

— Чого треба? Грошей щоб давав, пенсію, значить, на інваліда. Око мені хто виколов?

Нічний сон метелицею звихрився. Примара — вже не примара. Ось де жива людина стоїть, людина - звір і гострими пазурями рве його, вертає назад усе те, що, здавалось, загинуло, забулось без сліду. Марнуються довгі роки невсипущої праці, гіркої покути...

— Комуністом заділався, комісаром? А ти тиняйсь, мов пес безпритульний, в ріт тобі свинячий хвіст! Давай двадцятку на задаток.

Бараняча шапка наближається до столу й спирається на нього когтистими п'ястуками. На Сисоя тхне кислим смородом перегорілого самогону. На жовтій опуклості ока руда мережка налитих кров'ю жилок. І несила одвести зору від цього ока — хіба для того, щоб угледіти побіч запалу синювату яму другого.

... Приссеться ненажерним смоком. Виссе всю душу. Отруїть. Зведе. Напоїть повсякденним жахом. Змусить благати навколішках, цілувати мерзенні руки...

— Чого ж мовчиш? Гетьманське військо згадуєш? Якже — разом служили, може хто цього й не знає...

... Так, ніхто не знає і не може знати, як колись двадцятилітній юнак у вирі подій попав до цієї зграї, як намагавсь вихопитися з неї, як складним шляхом — чи перекажеш його? — збагнув, на чиєму боці має він

бути і намислив свій план. І от знов ця примара перед очима нагадує старе, топче без жалю все життя, всі надії і мрії...

Як врятуватись? І чи може бути рятунок?

Думка іноді безсило борсається, мов риба в ятирі, не знаходячи виходу,— іноді беззвучно прорізає незнаність сліпучою блискавкою.

— Двадцятку кажеш? Дам тобі двадцятку, стривай...

Рука повільно лізе в заховану під тужуркою ззаду кишеню і намацує там тверду річ. Бараняча шапка відступає трохи від столу і губи складаються в задоволену посмішку. Пучки мимоволі ворушаться, ніби вже почувають пожадану здобич.

— Ось! Ось! Ось!

Різкі постріли хляскають один по одному, і важке тіло, незграбно змахуючи когтистими руками, безпорадно хапаючись ними за стіл, сірою купою простягається долі. Сисой перестрибує через нього і, ще з револьвером у руці, кричить у дверях:

— Рятуйте! Грабує!

Збігаються переполошені службовці, робітники, селяни. Через двір летить червона хусточка Насті.

Блідий, переривчатим голосом, Сисой оповідає:

— Хотів мене пограбувати, задушити. Думав — гроші заводські маю в столі. Ледве відборонився. Стріляв.

— А що на злодіїв дивитися? Не вб'єш сам — він тебе вб'є. Собаці — собача й смерть,— співчутливо кажуть з юрби, розглядаючи розпістерте тіло.

Але раптом воно ворушиться, стогне тяжко й хрипко.

— Не вбив!— не своїм голосом скрикує Сисой і знов підводить револьвер.

Його схоплюють звідусіль дужі руки.

— Ні, це вже не можна, товаришу Антіпов. Годі з нього, хай тепер суд розбере.

Розплющується поволі лихе око і хрипкий голос вимовляє серед раптової тиші, як перший грім близької грози:

— Суд таки розбере. Який він товариш Антіпов?

Гетьманець він, злодій такий, як і я. Комуніст липовий! Облудник. Шахрай. В'яжіть його, люди добрі.

— Мовчи, мерзотнику,— кидається до нього в нестямі Сисой, але юрба не пускає його.

— Заспокойтеся, товаришу Антіпов!

— Не Антіпов він, кажу, а юнкер гетьманський. Селян розстрілював, погроми робив. Не один я знаю, ще свідків найду. І мені око виколов. Тепер злякався, що викажу, вбити хотів.

— Не слухайте, не слухайте його! Лихо моє, що він каже? Бреше він, бреше все!

Але було вже запізно. Глухо загурчала юрба, присунулась ближче, вороже вцитькувала Сисоя.

— Чого не слухати? Може чоловік помре зараз. Хай каже.

— Хай каже! Уведіть Сисоя.

І полилась злісна, хрипка сповідь: колишнього гетьманця легко поранив Сисой, надто нервувавсь, стріляючи. Лише несподіванка спочатку приголомшила злодія, а тепер він сидів, притуливши хустку до рани в плечі, і переповідав своє й Сисоя минуле, згадував прізвища, назви сел і міст, згадував темну ніч на лісовій галявині... Обличчя слухачів хмарнішало, облягалося сердитими зморшками.

— От падлюка! Втелющився серед нас, ніби свій. А ми й не знали... От злодюга! Держіть його там, хлопці!

І справді треба було держати... Кинулась була у сусідній кімнаті до Сисоя Настя:

— Любий, що він там каже? Скажи мені, що він бреше. Скажи!

— Не чіпай мене... Не бреше... Загинуло все... Не чіпай, забудь...

Кліщами схопило горло. Страшно, коли ридає великий мужній чоловік. Це не жіночий плач, не дитячий. В ньому мало звуків, вони глухі, придушувані, але стрясається все тіло, тремтить у муці, і знати, що багато треба було, щоб виникло тее ридання...

Потьмарилось усе перед Настею. Безсило впала на стілець, не знаючи, що сказати, що вдіяти. Якесь павутиння перед очима летить, летить невідомо куди. Впала на долоні головою, стискає пальцями скроні до болю, ніби він замінить той біль, що прийшов так несподівано, брутально.

— Та що ж це? За що?

Підводить залляте слізьми обличчя — Сисоя нема і нестямні крики на дворі:

— Держіть! Держіть його!

Невдалу путь обрав собі Сисой до річки. Там бо коло берега ще стояли селянські підводи ночліжників — і юрба перестріла його.

Чи бачили ви, як в'яжуть?

Дикий клубок людських тіл, хрипке дихання, прокльони, глухі удари по чомусь м'якому, тупіт десятка ніг, скуйовджені голови і зняті догори кулаки.

І не видно того, хто всередині стиснутої багатоспинної маси, і немає в тій масі жадного обличчя. Аж ось вона розступається, втирає рукавами спітнілі лоби — і під ногами на землі скарлючене, обідране, скривавлене людське тіло. Очі заплющені, свідомости нема.

Не знати — живий чи вже мертвий.

— Ага, втопитись хотів? Правду не втопиш. Правда спливе. Чесній людині нічого топитись. Дзвони, хлопці, в район, щоб міліція їхала...

Над юрбою високо вгорі летіло бабине літо, і день був такий осінньо-прозорий, дзвінкий.

— Епілог? Нема ще епілогу. Скоро буде суд. Сидять тимчасом у в'язниці обидва: Сисой і бандит. Настя змарніла, в неї незабаром буде дитина. Червона хусточка, хоч і злиняла, ясними згортками облямовує бліде обличчя. Вона частенько ходить до слідчого і питає:

— Ну невже десять довгих років чесної праці багато не значать? Він же робив так самовіддано, як робив

би, мабуть, і той справжній Сисой Антіпов, що в нього. в мертвого вже, викрав він партійні документи. Ну невже суворо засудять?

Слідчий з жалем дивиться на змарнілу дівчину і каже:

— Не знаю.

29/X 1928 р.

ТИСЯЧІ В ОДИНИЦЯХ

Імена їх ти, революціє, знаєш! Та й навіщо імена?

Їх багато таких, що тут згадано, їх тисячі в цих одиницях. Вони не були комуністками, не були салдатами революції. Але вони принесли на її вівтар свою лепту вдовиці. І я згадую про них із побожністю. Діялося все це на Київщині, але хіба не діялося скрізь, де біднота не мала чого губити, йдучи проти панства? Губила свій звичайний життьовий лад, губила коханих, губила власне життя. Багато їх було, цих тисяч в моїх одиницях. Розкажу по черзі.

Двоє в підвалі жили. Коробочниці. Коробки для цигарок клеїли. Одна була карболкою труїлась. Ще й досі на підвіконні шклянка з пекучим напоєм стоїть. А до другої залізничник ходив, зціпщик. Давно побратися хотіли, так на гроші спромогтися несила була, щоб завести хатнє господарство. Коли приходить, каже «Іду до гетьманської варти. Добрі гроші дають». Подивилася — раптом, мов несамовита: «Та не діждеш наших братів-робітників розстрілювати». І плеснула карболкою в вічі.

У столівці служила. Жарила, варила, хазяйчиних дітей нянчила, покої прибирала, на базар бігала, гостям страви подавала. Держали, бо гарна на вроду дівчина була. А навпроти брама заводська. І бачить одного ранку — сотня білогвардійців іде робітничі збори розганяти, революціонерів арештовувати. На чолі полковник. Пика червона, масна. Ой же били, ой же й рубали! І нагаями, й шаблями. Упарився полковник, іде до столівки чимсь прохолодитись,— «Гей, красуню, прийдеш увечері до мене?» — «Прийду». Сказав би, як знав — бодай не приходила: як заснув полковник з утоми — вже й не прокинувся.

Два дні в хаті кіннотчик - червоноармієць жив. У руку поранений. Білі наступають, тікати треба. «Як же ти без зброї будеш?» — бабуся - хазяйка питає. Пішла, десь у клуні онукову драгунську гвинтівку витягла. Та ремінця немає. Одною рукою конем правити, а друга хора. Подивилася на богів і зняла рушника вишиваного. Сама цілий піст колись шила — богомільна була. «Їзжай, синку!».

На базарі сиділа, жебрувала. Та яка тепер милостиня, коли скрізь бійка, стрілянина? Але хтось аж увечері знайшовсь, на коліна свіжу французьку поклав. Біла, духовита. Додому зачовгала. Там ще онучка - дівчинка на вечерю чекала. Коди на площі два вартові - червоногвардійці розмовляють: «Цілісінький день з юнкерами билися, ще й узавтра гаряче буде, а в роті ані порошиночки не було».— «Берітъ, дітки, французьку, хай щастить вам доля!».

Хора слюсариха була, на ноги нездужала. Ледве поралась коло печі. А на базар сам слюсар ходив. Устане вдосвіта, побіжить, принесе, а тоді вже на завод. Коли

на продподаток виряджають. «Їзжай, чоловіче, мерщій! Мене годував, тепер багатьох нагодуєш».

Незнайомий парубок, мабуть, червоний партизан, у хату раптом забіг.— «Рятуй, дівчино, офіцерня женеться!» — «Лізай під піл, гарбузами заставлю». Наскочили — «Брешеш, суча дочка, більш нікуди було сховатися!» Били, волос драли, на піл кинули, згвалтували. Прийшов батько — батька побили, коня за кару звели. А за гарбузами не додивилися.

Шевчиху погромники вбили. Сидить швець з немовлятами, плаче: «Це за те, що ми євреями народилися». Прийшла покоївка з шляхетського дому, каже: «Чим я панам служитиму, бери мене за жінку, твоїм немовлятам матіркою буду».

На сході селяни сільраду обирають. Кожний пручається: — «Немає часу, треба коло господарства поратися». Салдатка - червоноармійка каже: «То порайтеся й коло мого, а я за вас у раді працюватиму».

Хазяйський син залицятися почав. Та й він дівчині уподобавсь. Молодий та гарний. Обіцявсь сріблом - злотом засипати, панею зробити. А на фабриці гомоніли: «Зрадниця!» Наскочили червоні, пани врозтіч пішли. Прибіг до неї милий ховатися. Настелила стола, обідать поставила, поцілувала, сама до штабу червоних пішла: «Беріть онде в мене панича, годі вже — намилувався».

Кінець, та, власне, не кінець, бо багато будо тих тисяч, багато одиниць, що відбивали життя тих тисяч.

Хіба про всіх перескажеш? І хто з них славніше, кому більша шана належить? Кажуть, що легче піти на самогубство, ніж покинути палити цигарки. Легче зламати все життя, ніж поступитися повсякденним звичаєм.

І було багато таких тисяч в таких одиницях. Вони були дочки Жовтня, а може — народилися й раніш.

Київ, березень 1922 р.

З М І С Т

Стор.

Товариська послуга 5
На хіднику 18
Любовні пригоди 27
Кара 36
Поворот 45
Банда 51
Афарбіт 54
Страха ради комісарського 65
Чув'яки 68
Жовтий ридикюль 72
Спец-репортер 75
Друзі дітей 78
Гріх 83
Годинник 87
Джон-Вільям Петерсон 90
Сором 94
У поході 100
Острів Драйкройцен 113
Огнева паніка 131
Льодолом 144
За віщо? 174
Броневик 180
У бору 187
Тамбовці 194
Коли батько плакав 204
Примара 214
Тисячі в одиницях 233

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Правління: Харків, вул. К. Лібкнехта, 31.

ПО ВСІХ КНИГАРНЯХ ТА ФІЛІЯХ ДЕРЖВИДАВУ Є ТАКА ЛІТЕРАТУРА З КРАСНОГО ПИСЬМЕНСТВА

Оригінальна

Анищенко, К.— Мандрівки до Південного бігуна. 186 стор., ц. 80 коп.
Блакитний, В.—.Твори. 392 стор., ц. 3 крб. 50 коп.
Бузько, Д.— Чайка. 323 стор., ц. 1 крб. 80 коп.
Гжицький, В.— Муца. Вид, 2-ге, 150 стор., ц. 60 коп.
Головко, А.— Бур'ян. Вид. 3-є. 287 стор., ц. 1 крб. 25 коп.
Гордієнко, Д.— Поламані люди. 262 стор., ц. 1 крб. 20 коп.
Григорук, Є.— Твори. 138 стор., ц. 1 крб.
Дніпровський, І.— Заради неї. Вид. 2-ге. 227 стор., ц. 1 крб. 40 коп.
Донченко, О.— Дим над яругами. 188 стор.. ц. 80 коп.
Досвітній, О.— Алай. Вид. 2-ге. 117 стор., ц. 1 крб.
Досвітній, О.— Гюлле. Вид. 2-ге. 120 стор., ц. 1 крб.
Досвітній, О.— Нас було троє. 281 стор., ц. 1 крб. 45 коп.
Епік, Г.— Без грунту, Вид. 2-ге. 306 стор., ц. 1 крб. 65 коп.
Епік, Г. Облога. 406 стор., ц. 2 крб. 10 коп.
Загоруйко, П— Огні. 67 стор., ц. 30 коп.
Кириленко, І.— Кучеряві дні. Вид. 2-ге. 217 стор.. ц. 1 крб. 20 коп.
Ковтун, І.— Крилатий рейд. 53 стор., ц. 25 коп.
Кундзіч, О.— Новелі. 289 стор,, ц, 1 крб. 75 коп.
Ле, І.— Роман Міжгір'я. 293 стор., ц. 2 крб. 20 коп.
Ле, І— Юхим Кудря. Вид. 2-ге. 241 стор., ц. 1 крб.
Любченко, А.— Буремна путь. Вид. 3-є. 159 стор., ц. 80 коп.
Любченко, А.— Вона. Повісті й оповідання. 333 стор., ц. 1 крб. 75 коп.
Михайличенко, Г.— Твори. 292 стор., ц. 1 крб. 75 коп.
Орлівна, Г.— Емігранти. 133 стор., ц. 1 крб.
Панч, П.— Мишачі нори. Вид. 3-є. 154 стор.. ц. 1 крб.
Панч, П.— Солом'яний дим. Вид. 3-є. 169 стор., ц. 1 крб.
Первомайський, Л.— Плями на сонці. Вид. 2-ге, 353 стор., ц. 1 крб. 40 к.
Поліщук, В.— Григорій Сковорода. 177 стор., ц. 80 коп.
Смолич, Ю.— Неділі і понеділки. Вид. 2-ге. 156 стор., ц. 70 коп.
Таль, В— Незвичайні пригоди бурсаків. 490 стор., ц. 2 крб. 10 коп.
Тенета, Б.— Гармонія й свинушник. Вид. 2-ге. 141 стор., ц. 80 коп.
Хвильовий, М.— Твори. Т. І. Вид. 2-ге. 339 стор., ц. 1 крб. 95 коп.
Хвильовий, М.—Твори. Т. ІІ. Вид. 2-ге. 334 стор.,ц. 2 крб.
Шовкопляс, Ю.— Весна над морем. 201 стор., ц. 95 коп.

КОМЕРЦІЙНЕ УПРАВЛІННЯ ДВУ

Харків, вул. К. Лібкнехта № 31

Філії та книгарні по всіх окружових та значніших містах України
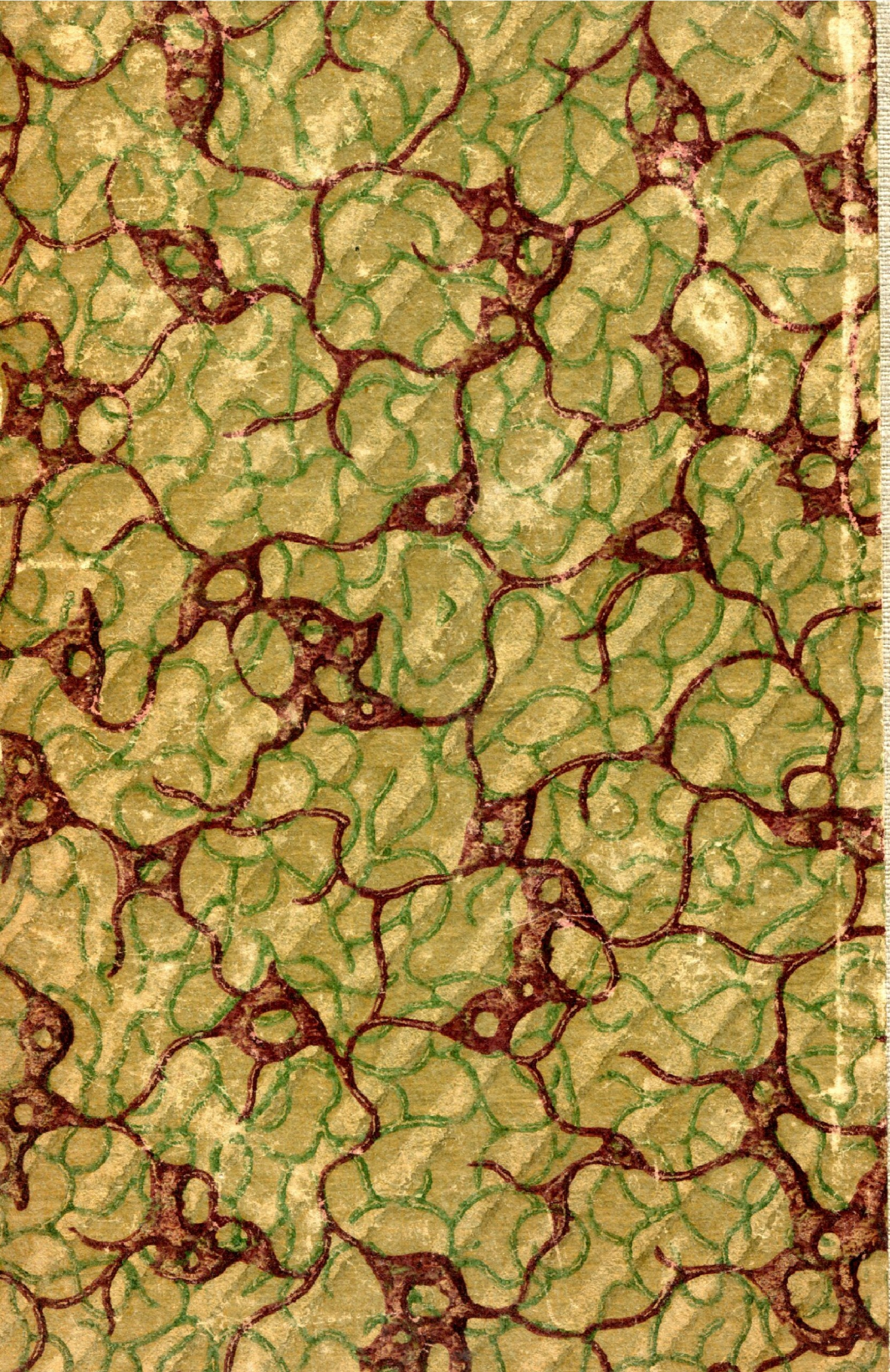
Ціна 1 крб. 20 коп. (Р)
Оправа 60 коп.
Папка 25 коп.